

Beszédfolyamatok monitorozása

1. Bevezetés

Kísérleti eredmények és tapasztalati tények igazolták, hogy a beszélő monitorozza a beszédét (Lackner–Tuller 1979, Levelt 1989, Hartsuiker 2006 stb.). Beszéd közben nem csupán a gondolatok nyelvi formába öntésére figyelünk, hanem arra is, hogy az elhangzott közlések megfeleltek-e a szándékunknak, illetve hogy nem követtünk-e el valamilyen hibát. Ezt a folyamatot nevezzük önmonitorozásnak. Eddigi ismereteink szerint megállapítható, hogy a beszélők monitorozzák a beszédtervezésüket, annak valamennyi szintjét és a beszédük kivitelezését (a kiejtést). Ez a monitorozás történhet a rejtett (vagy belső) és a felszíni (vagy külső) ellenőrzési mechanizmusban, de további monitorozási lehetőségekkel is számolhatunk, ilyen például a konceptualizáció összevető ellenőrzése vagy a hallgató reakcióinak monitorozása (Levelt 1989, Postma 2000, Gósy 2008a). A beszélő önmonitorozási és hibajavítási mechanizmusa az anyanyelv-elsajátítás folyamatában alakul ki (Gósy 2009, Neuberger 2010, Horváth 2006).

A spontán beszéd mindig magában hordozza a diszharmonia lehetőségét, hiszen nem előre tervezett közlésekből áll. Feltételezhetjük, hogy az adott kommunikációs helyzet (beleértve a témát, a partnereket, a célt, az elvárásokat stb.) különféleképpen aktiválja a monitorozási folyamatokat. A beszélő számos stratégiát alkalmaz (tudatosan vagy nem tudatosan), amelyek révén igyekszik megelőzni a diszharmonia létrejöttét, avagy ha már létrejött, megpróbálja alkalmazni a hibajavítási stratégiákat. A beszéd közben megjelenő megakadásjelenségek fontos információkat hordoznak a beszédprodukciónak tanulmányozásához (Fromkin 1971, Garrett 1975, Stemberger 1985, Dell 1986, 1990, Bock–Miller 1991, MacKay 1992, Vigliocco et al. 1995, Nooteboom 2005 stb.), és nagy valószínűséggel számos nyelvspecifikus sajátosságot is tartalmaznak. Vizsgálatok sora igazolta azt is, hogy a beszédtervezés hibáinak egy része javítható még azelőtt, hogy a kiejtés megtörténne, illetve hogy egyes felszíni jelenségek utalnak a belső monitorozás működésére. Mindeközben számos kérdés merült fel a beszéd közbeni önellenőrzéssel kapcsolatban, amelyek mind elméleti tekintetben, mind kísérletileg további kutatásra szorulnak (pl. Levelt et al. 1999, Postma 2000, Möller et al. 2006). Vajon az önellenőrzési hurkok elmélete valóban megmagyaráz-e minden problémát a monitorműködéssel kapcsolatban (Gósy 2008a)? Nincs egyetértés a kutatók között abban, hogy a beszédpercepció vajon kódolt mechanizmusa-e a beszédprodukciónak (tehát része), avagy a beszélő a saját (hallásalapú) beszédészlelését és beszédmegértését használja fel beszédének monitorozására.

ra (vö. Hartsuiker 2006). Van-e valamiféle munkamegosztás a rejtett és a felszíni monitorozás között (pl. Wheeldon–Morgan 2002)? Elkülöníthetők-e a felszíni jelenségek alapján a különféle monitorok? Valószínűsíthető-e a megakadásjelenség sajátosságai alapján a diszharmónia helye a beszédtervezési szinteken?

A rejtett monitorozás sajátosságai nem vizsgálhatók könnyen a mindennapi beszédhelyzetekben, hiszen ilyenkor a felszíni monitorozás is egyidejűleg működik. Előidézhető azonban olyan helyzet, amikor a beszélőnek nincs módja a külső monitor(ok) használatára. Több tanulmányban alkalmazott módszer a zajjal történő elfedés, amely erősen korlátozza vagy lehetetlenné is teheti a beszélő számára, hogy a saját, hallásalapú beszédészlelési és beszédmegértési folyamatainak a segítségével ellenőrizze a saját beszédét (pl. Postma–Noordanus 1996, Oomen et al. 2001). Ha ilyen körülmények között is vannak jelei a monitorozásnak, és történik hibajavítás, akkor az egyértelműen a belső monitorozás működési eredménye. Az első megfigyelés azzal kapcsolatban, hogy zaj hatására valami megváltozik a beszédprodukciónban, éppen száz évvel ezelőtti (Lombard 1911). A Lombard-hatás lényege az, hogy a beszélő zaj hatására hangosabban kezd beszélni, vagyis beszédének átlagos intenzitás szintje megemelkedik. Az adott kísérleti helyzettől függően egyéb módosulásokat is igazoltak a zajos beszédben az alaphangmagassággal, illetve a megakadásjelenségekkel kapcsolatban (Rivers–Rastatter 1985, Balázs–Gósy 1988, Junqua 1993, Gósy 2008b, Gyarmathy 2008). Több kutatás elemezte azt, hogy miként történik az önellenőrzés és a hibajavítás akkor, ha az emberek erős háttérzajban beszélnek (pl. Slevc–Ferreira 2006). Minthogy a verbális kommunikáció csaknem mindig valamilyen mértékű zajban történik (Lazarus 1990), fontos annak a megismerése, hogy ilyenkor miként megy végbe a monitorozás, illetve milyen különbségek találhatók a beszédprodukciónak a háttérzajtól, illetve a csendes körülményektől függően.

Az emberek közötti beszélgetés gyakran olyan háttérzajban zajlik, amely maga is beszéd. Más megfogalmazásban tehát az emberi társalgás gyakorta mások beszédének egyidejű jelenlétében történik. Többen osztják azt a véleményt, hogy ez a fajta zaj jelenti a legnagyobb nehézséget a beszélő számára a produkciós folyamataik működtetése során (pl. Hativa 2000, Vickers 2007, Lu–Cook 2008). Az emberi beszéd mint zaj számos különféle problémát vet fel mind a beszéd tervezésének, mind pedig a kivitelezésének a szempontjából. Felmerül a kérdés, hogy változnak-e a rejtett monitorozási folyamatok abban az esetben, amikor a felszíni monitorozás nem működtethető. A felszíni monitorozás hiánya milyen hatással van a beszédtervezés diszharmóniás jelenségeinek kezelésére? A megakadásjelenségek eltérő mintázatot és/vagy eltérő előfordulást és temporális sajátosságokat mutatnak-e akkor, ha kizárólag a rejtett monitorozás működik? A rejtett és a felszíni hibajavítás azonos vagy eltérő tendenciákat eredményez a felszíni monitorozás hiányában?

Kutatásunkban a fentiekben megfogalmazott kérdésekre igyekeztünk választ kapni irányított spontán beszéd vizsgálatával. A szakirodalomban jól ismert módszer alkalmaztuk, összevetettük a csendes és a zajos körülmények között felvett beszédszövegeket. Háttérzajként minden esetben ugyanazt a rögzített társalgásrészletet alkalmaztuk. A vizsgálatsorozat alapvető célja annak a kérdésnek a megválaszolása volt, hogy milyen paraméterek jellemzik a beszédprodukción diszharmóniájára utaló jelenségeket akkor, ha a beszélő csak a belső (rejtett) monitorozást veheti

igénybe. Noha az adatközlők kísérleti helyzetben voltak, az a kommunikációs szituáció, hogy beszédzajban kell megnyilatkozniuk, jól ismert, mindennapinak tekinthető körülmény volt számukra. Hipotéziseink a diszharmóniás jelenségek előfordulásával, temporális jellemzőikkel, illetve a hibajavítási sajátosságokkal voltak kapcsolatban. Kiindulásunk az volt, hogy beszédzajban beszélni nehezített kommunikációs helyzet, éppen ezért ekkor a diszharmóniás jelenségek nagyobb mértékű előfordulását vártuk. Valószínűsítettük, hogy a felszíni monitorozás lehetőségének kizárása növeli a verbális kommunikációs feladat nehézségét, ezért a rejtett monitorozás jobban fog érvényesülni. A megakadásjelenségek felismerése – a szakirodalmi adatok szerint – gyorsabb zajos környezetben (Levelt 1989, Hartsuiker–Kolk 2001), és ez az idézett szerzők indoklása szerint az önellenőrző rendszer felépítéséből következik. Ez azt jelenti, hogy a rejtett monitor folyamatai alapvetően gyorsabbak, mint a felszíni monitorozásai. Feltételeztük tehát, hogy a hibajavítás a felszínen gyorsabban következik be zajos körülmények között, mint csendes körülmények esetén.

2. Anyag, módszer, kísérleti személyek

A kutatás megtervezésekor módszertani dilemmával kellett szembesülnünk. Mint-hogy zajos és csendes kommunikációs körülmények között rögzített spontán beszédet kívántunk összehasonlítani, a változó maga a körülmény volt. Ugyanakkor el kellett döntenünk, hogy mi lesz az állandó tényezője a vizsgálatnak, az adatközlők vagy a beszédszöveg. Ha az adatközlőket mint csoportot tekintjük állandónak, akkor értelemszerűen eltérő beszédszövegeket kell elemeznünk ugyanattól a résztvevőtől, egyszer zajos, egyszer csendes körülmények között. Ennek az a módszertani hátránya, hogy nehéz, hacsak nem lehetetlen két olyan témát választani, amely az adott beszélő számára és a beszédprodukciónak mechanizmus szempontjából is (közel) azonosnak tekinthető. A változók száma tehát ekkor megnövekszik. Ha a beszédszöveget irányítjuk, és ezáltal egy többé-kevésbé azonos beszédszöveget várhatunk el (például megkérjük az adatközlőt, hogy mesélje el a nyári élményeit), akkor viszont két kísérleti csoportot kell létrehoznunk a kétféle helyzet (csendes és zajos) számára. Ez viszont módszertanilag ismét több szempontból bizonytalan eredményhez vezet. Egyrészt kevésbé jelenthető ki, hogy az alkalmazott zaj hasonló mértékben fog hatni minden egyes résztvevőre, illetve hogy a választott téma hasonlóan fogja lehetővé tenni a folyamatos spontán beszédet. Nem ellenőrizhető továbbá az, hogy a két csoport valóban többé-kevésbé homogén lesz-e. A változók száma tehát ismét megnövekszik. A változók számának ez a nemkívánatos megnövekedése – azaz a körülmények mellett még vagy az adatközlők, vagy a spontán szöveg is változik – nem tesz lehetővé egyértelmű elemzéseket, a kapott adatok nem lesznek kétséget kizáróan az egyik vagy a másik változó hatásának a következményei. Mindezek figyelembevételével a következő kompromisszumos megoldást alkalmaztuk, amely a változók számát csökkenti, a csoport homogenitását viszont növeli. Egyetlen kísérleti csoportot hoztunk létre fiatal beszélőkből, akik valamennyien részt vettek mind a csendes, mind a zajos kommunikációs helyzetben. Két szöveget választottunk ki a kísérlet anyagául, amelyek terjedelmükben, tartalmukban, továbbá mondataik gram-

matikai megformáltságában és szókincsükben nagyon hasonlóak voltak; a megértés tekintetében azonosnak tekinthetők az adott életkorú adatközlők számára. A két szöveg meghallgattatása után azok tartalmának azonnali elmondása (összegzése) kontrollálható eredményt nyújtó feladat, egyfajta irányított spontán beszéd. Minden adatközlő mindkét szöveget hallotta és összegezte, és valamennyien beszéltek zajban is, csendben is. Az egyéni különbségeket viszonylag nagyszámú adatközlővel elensúlyoztuk.

A kísérletben használt szövegek. Két történelmi mondát választottunk. Az egyik Mátyás király egy döntéséről szólt, összesen 217 szóból állt, felolvasásának időtartama 105,3 mp (1,75 perc) volt. A másik monda a tatárjárás időszakából mutatott be egy történetet, ez 213 szót tartalmazott, felolvasásának időtartama 107,8 mp (1,79 perc) volt. Mindkét mondát ugyanannak a felolvasónak – ép beszédű, magyar anyanyelvű, 31 éves nő – a felolvasásában rögzítettük digitálisan (csendesített helyiségben).

Az adatközlők. A kísérletben 30 fő vett részt, 24 nő és 6 férfi, az életkoruk 18–27 év volt. Mindnyájan magyar anyanyelvűek, ép hallók, mindegyikük legalább érettségivel rendelkezett, a kísérlet elvégzésekor egyetemi graduális vagy posztgraduális tanulmányokat folytatott.

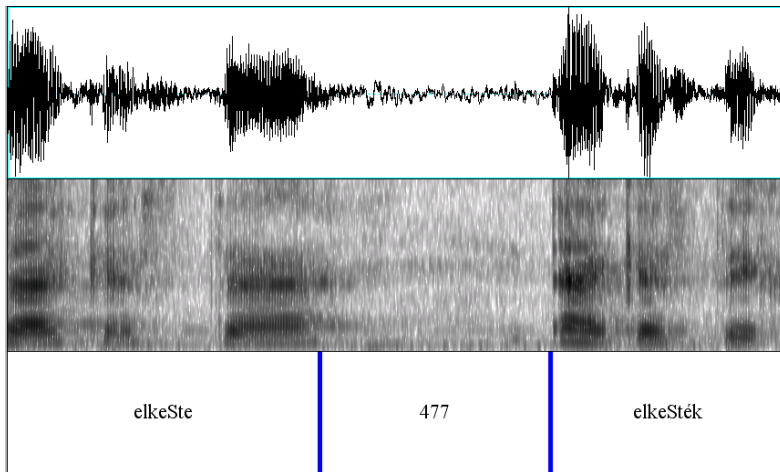
A kísérlet módszere. Az adatközlők fülhallgatón keresztül, átlagos hangerőn zajmentesen meghallgatták az egyik szöveget (véletlenszerű választásban), majd a lehető legpontosabban csendes körülmények között el kellett mondaniuk a történet tartalmát. Ezután ugyancsak zajmentesen meghallgatták a másik szöveget is. Ennek tartalomösszegzése alatt fülhallgatón keresztül folyamatosan beszédzajt közvetítettünk a fülükbe. Az átlagos zajszint 30 dB-lel volt nagyobb, mint az átlagos beszéd szint. Ezzel a módszerrel elfedtük a saját beszédüket, azaz az nem volt érthető a beszélő számára. Az adatközlők így nem támaszkodhattak a felszíni önmonitorozásra. A résztvevők egyik fele az egyik, a másik fele a másik szöveget mondta vissza csendesített, illetve zajos körülmények között. Ez azt jelentette, hogy ugyanazon szöveget a kísérleti személyek zajban is és csendes körülmények között is összefoglalták, de a kétféle beszédhelyzetben ugyanazon beszélő eltérő szöveget hallott és ismertetett.

A háttérzaj. Az előzetesen megtervezett beszédzajt úgy hoztuk létre, hogy egy ötszereplős spontán társalgást rögzítettünk, amelynek során a résztvevők egyidejűleg beszéltek.

Rögzítés és elemzés. Az adatközlők által visszamondott szövegeket ZOOM Handy Recorder H4 felvevővel digitálisan rögzítettük (csendesített szobában). A fülhallgatón keresztül közvetített beszédzaj a (hang)felvételt nem befolyásolta, a beszédprodukciókat úgy tudtuk rögzíteni, hogy az anyag akusztikai-fonetikai elemzésre alkalmas volt. A hangfelvételeket a Praat 5.0 szoftverrel annotáltuk. Valamennyi beszédsszövegben kiszámoltuk az artikulációs és a beszédtempót,¹ megszámloltuk

¹ A beszédtempót az adott időegység alatt kiejtett beszédhangok száma adja, a néma és a kitöltött szünetek időtartamát is tekintetbe véve. Az artikulációs tempó az időegység alatt kiejtett beszédhangok száma, ekkor azonban nem vesszük figyelembe a néma és a kitöltött szünetek időtartamait (vö. Gósy 2004a).

a szünetek számát, és megmértük a szünetek hosszát. Adatoltuk továbbá a bizonytalansági megakadásokat és a hibákat, illetve a hibajavításokat. Bizonytalansági megakadásnak tekintettük a hezitálásokat (kitöltött szüneteket), a töltelékszókat, az ismétléseket, az újraindításokat, a nyújtásokat és a szóban tartott szüneteket. Hibatípusú megakadásnak osztályoztuk az egyszerű nyelvbtlásokat, az anticipációkat, a perszeverációkat, a metatéziseket, a kontaminációkat, a téves kezdéseket, a tévesen előhívott szavakat és a grammatikai hibákat (vö. Gósy 2004b). Az újraindítások, az ismétlések, valamint a hibajavítások esetében megmértük a szerkesztési szakaszok időtartamát, azaz a hiba megjelenésétől a javításáig eltelt időt (1. ábra). A szerkesztési szakasz az újraindítások és az ismétlések esetén az artikuláció leállításától az ismételt elem kezdetéig tartó időt jelentette.

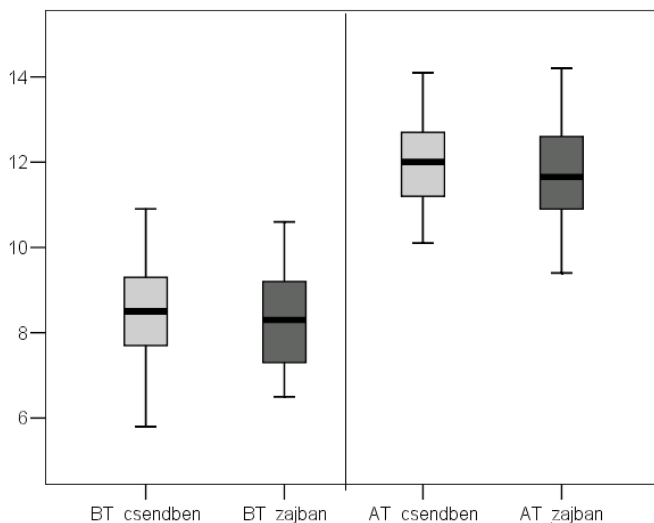
1. ábra. A szerkesztési szakasz szemléltetése hangszínekben
(*elkezdte /szünet/ elkezdték*)

A beszédprodukciónak időtartama a csendben történt visszamondáskor összesen 36,9 perc, míg zajban összesen 37,4 perc volt. A szavak számában mindössze egyetlen szónyi különbség adódott: a csendben visszamondott szövegekben összesen 4212 szó, a zajban visszamondottakban összesen 4211 szó fordult elő. Az adatokon statisztikai elemzést végeztünk az SPSS 13.0 szoftverrel (egytényezős ANOVA, független mintás *t*-próba; 95%-os megbízhatósági szinten).

3. Eredmények

3.1. A kétféle beszédhelyzetet a továbbiakban a „csendes” (illetve „csendben”) és a „zajos” (illetve „zajban”) szavakkal azonosítjuk. A csendes és a zajos helyzetben rögzített tartalomösszegzések mért beszédtempóinak és artikulációs tempóinak értékei a 2. ábrán láthatók. Egyik típusú tempóérték sem mutatott szignifikáns különbséget a csendes vagy a zajos háttér függvényében. Az átlagos beszédtempó csend-

ben 8,6 hang/s (átlagos eltérés: 1,249 hang/s), zajban 8,4 hang/s (átlagos eltérés: 1,188 hang/s); az átlagos artikulációs tempó csendben 12 hang/s (átlagos eltérés: 1,020 hang/s), zajban 11,7 hang/s (átlagos eltérés: 1,154 hang/s) volt. A kísérletben részt vevők beszédsebességére csoportszinten a háttérzaj megléte vagy hiánya nem gyakorolt hatást.

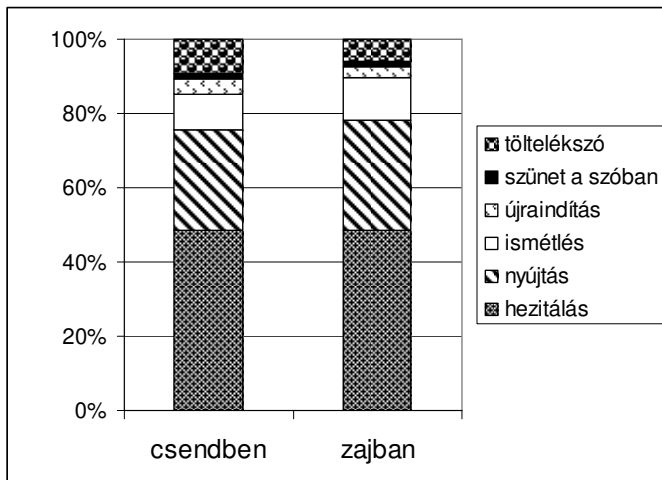

2. ábra. A beszédtempó és az artikulációs tempó értékei (hang/s) a háttérzaj függvényében (BT = beszédtempó, AT = artikulációs tempó)

Az egyes adatközlők beszédsebességére ugyanakkor eltérően hatott a zaj. A beszédtempót tekintve 12 beszélőnél nagyobb értéket mértünk zajban, mint csendben, 15 adatközlőnél csökkent a tempóérték, míg háromnál nem volt változás. Az artikulációs tempója 8 adatközlőnek növekedett, 18-nak csökkent, illetve 4-nek nem változott. Az egyéni különbségek arra utalnak, hogy zaj hatására a beszélők beszédének sebessége csökkenő tendenciát mutat. A csökkenések értékének átlaga zaj hatására a beszédtempóban 0,9 hang/s, a növekedés pedig 1,1 hang/s, míg az artikulációs tempókban a csökkenés a zaj hatására 0,9 hang/s, a növekedés pedig 0,8 hang/s.

Nem volt jelentős különbség a kétféle beszédprodukciónak között a szünettartás sajátosságaiban sem (nem választottuk szét a csendes és a kitöltött szüneteket). Mindkét beszédhelyzetben átlagosan 4,4 szavanként adatoltunk szünetet (csendben a szórás 2,4–8,8 szó/szünet, zajban a szórás 2,0–8,1 szó/szünet volt). A szünetek aránya a teljes beszédidőhöz képest csendes körülmények között átlagosan 28,8% (szórás: 11,4–48,2%), zajban pedig átlagosan 28,3% volt (szórás: 12,2–41,3%). A szünetek átlagos időtartamában sem különböztek a beszédprodukciónak a zaj meglététől vagy hiányától függően. Csendben a tartalomösszegzések átlagos szünetideje 637 ms-nak (szórás: 357–1088 ms), zajban átlagosan 625 ms-nak adódott (szórás: 413–907 ms). Az adatok statisztikailag nem mutattak szignifikáns különbséget a beszédhelyzet függvényében.

3.2. A tartalomösszegzésekben 1552 megakadás fordult elő, vagyis percenként 20,9-szer volt valamilyen beszédprodukción diszharmonia tapasztalható a szövegekben. Másképpen kifejezve, a kísérletben részt vevők minden második másodpercben produkáltak szándéktalan megakadást. Csendben többször fordult elő (összesen 823 db), percenként 22,3 alkalommal. Zajban valamivel kevesebbszer (729 db), percenként 19,49-szer (a különbség 94 megakadás). A bizonytalansági megakadások lényegesen gyakoribbak voltak, függetlenül a háttérzajtól, csendben percenként 20,9-szer (773 db), zajban percenként 18,3-szor (684 db) jelentkeztek. A típusok megoszlását a 3. ábrán szemléltettük. A leggyakoribb bizonytalansági megakadások a hezitálások (az összes bizonytalansági megakadás közel fele mindkét helyzetben) és a nyújtások (26,9%-ban és 29,8%-ban) voltak mindkét beszédhelyzetben.

3. ábra. A bizonytalansági megakadások típusainak megoszlása a kétféle beszédhelyzetben

Az ismétlések nagyobb mértékben fordultak elő zajban (11,6% szemben a 9,7%-kal), míg a töltelékszók (9,4% szemben a 6%-kal) és az újraindítások (4,1% szemben a 2,9%-kal) gyakrabban voltak adatolhatók csendben. A szünet a szóban jelenség ritkán jelentkezett a beszédhelyzettől függetlenül (mindkét helyzetben 1,4%). Példák a bizonytalansági megakadásokra (a számok az időtartamot jelzik ms-ban, zárójelben a hezitálásokét, zárójel nélkül a csendes szünetekét, a betűkettőzés a nyújtást szemlélteti, az *öö/ööm/mhm* a hezitálásra utal, a megakadások félkövérítették).

- a) Csendben elhangzott szövegből (nyújtás, ismétlés, kitöltött szünet, töltelékszó):

s akkor aa 118 aa mhm (543) hát ez a nemes ez 503 tulajdonképpen öö (178) felsorolja hogy 133 két hogy hogy az egész cucca 546 az összes birtok meg minden hogy mije van

- b) Csendben elhangzott szövegből (hezitálás, ismétlés, töltelékszó, szünet a szóban, nyújtás):

hát a 104 a szádvarii 309 egy szádvarii 234 ööm (424) 457 ilyen 130 földesúr 88 nak aa 475 a végrendeletéről szól végül is 741 ööm (608) 234 és öö (175) 65 hát így beleilleszthető egy 371 ez egy ilyen Mátyás király történetbe

- c) Zajos szövegből (hezitálás, újraindítás):

és így öö (247) a tatárok megijedtek és megm 105 megmenekült a falunak a népe

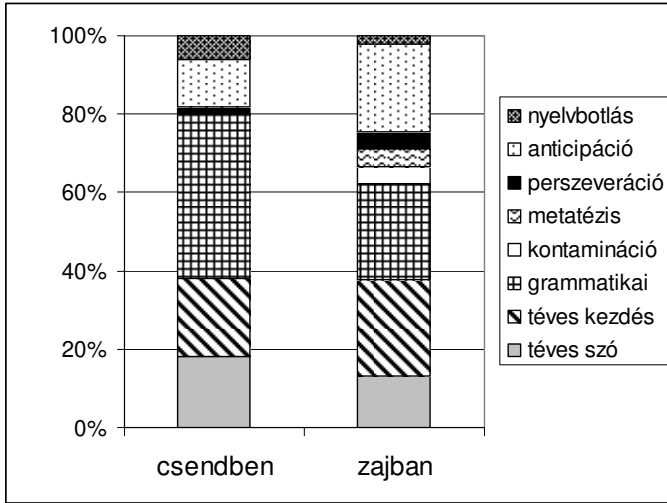
Az a) példában a közlés elején hallható nyújtások és a kitöltött szünet, amelyet töltelékszó követ – a tágabb kontextus elemzése alapján – arra utal, hogy a beszélő nehezen találja meg a megfelelő szót a történet egyik szereplőjére, végül a *nemes* szót választja. A *tulajdonképpen* szó feltehetően ugyancsak töltelékszó, amelyet a megelőző szünet igazolni látszik: a beszélő időnyerésre szorul, hogy a gondolatot a megfelelő nyelvi formába öntse. A *tulajdonképpen* szó után hangzó hezitálás is ezt erősíti meg. A szóismétlést megelőzően hibásan indítja a kötőszó és a szünet utáni közlésrészt (*két*), a kötőszó újraismétlésével időt nyer a grammatikai (esetleg tartalmi) átfogalmazásra. Itt a diszharmónia a konceptuális szinten vagy a nyelvi átalakítás szintjén jöhetett létre. A példa bizonytalansági megakadásai tehát háromféle beszédtervezési diszharmónia felszíni megjelenési formái.

A b) példában a beszélő igyekszik tömören összefoglalni a hallott történet lényegét. Úgy tűnik, hogy mind a gondolatainak a szelektálása, mind a nyelvi formába öntés többszörös problémát okozott a beszédtervezés során, ismét többféle diszharmóniát valószínűsítve. A szereplő megnevezése itt is nehézséget jelentett (*földesúr*), erre a hezitálás és a töltelékszó beillesztése utal. A grammatikai megformálás a közlés első részében két ízben is korrekcióra szorult, ezt a névelő ismétlése, majd változtatása és a todalék előtti szünet megjelenése a szóban mutatja. A közlés közepén a névelő nyújtása, majd ismétlése szótalálási nehézségre is, illetve a grammatikai megformálás bizonytalanságára is utalhat. A *végül is* (itt) töltelékszóval a beszélő önmagát igyekszik meggyőzni a közlés megfelelő voltáról. Ezt sorozatos hezitálások és újabb töltelékszók követik, utalva a megfelelő gondolat kiválasztásának és nyelvi megformálásának pillanatnyi problémájára. A közlés befejezése grammatikailag is pontatlan.

A c) példában a hezitálás jelezhet szótalálási problémát, de utalhat arra is, hogy a nyelvi átalakítás ütközött átmeneti nehézségbe. Az újraindítás egyértelműen a rejtett monitorozás működését igazolja, a rendszer hibát észlelt, a hibaiüzenet következtében a kiejtés leállt, de minthogy nem volt téves kezdés, így igen rövid szünet után a kiejtés folytatódott (a szó elejétől kezdve).

A hibatípusú megakadásjelenségek, mint láttuk, lényegesen ritkábbak mindkét beszédhelyzetben, minden adatközlőnél. Csendes körülmények között összesen 50 hibát, percenként 1,35-öt, a zajosban 45 hibát, percenként 1,2-t adatoltunk. Míg az átlagos értékek nem mutatnak eltérést, az egyes hibatípusok előfordulása különbözik a beszédhelyzettől függően (4. ábra).

4. ábra. A hibatípusok aránya a kétféle beszédhelyzetben

A szóelőhívás nehezítettségére utaló megakadások bizonyos fokú eltéréseket mutatnak a beszédhelyzet függvényében. A téves kezdések valamivel nagyobb mértékben fordulnak elő zajos környezetben (24,4% szemben a 20%-kal), míg a téves szavak előfordulási aránya csendes körülmények között nagyobb (18% szemben a 13,3%-kal). A nyelvbotlások arányában a két beszédhelyzet között kismértékű volt a különbség (6% csendben és 2,2% zajban). Jelentős különbséget adatoltunk ugyanakkor a grammatikai és a sorrendiségi hibák gyakoriságában. Csendes körülmények között nagyobb volt a grammatikai hibák aránya (42%), mint zajban (24,4%). A sorrendiségi hibák zajban voltak lényegesen gyakoribbak (31,5% szemben a 14%-kal). Hozzáteesszük, hogy csendben metatézis egyáltalán nem fordult elő, az anticipációk azonban fokozottan jelentkeztek zajban. A zajban történt tartalomösszegzésekkor többféle hibát adatoltunk, mint csendes körülmények között; csak ebben a beszédhelyzetben fordult elő a már említett metatézis és a kontamináció is. Példák a hibatípusú megakadásokra zajban (a példák sorrendjében: téves kezdés, téves szó megjelenése, grammatikai hiba, perszeveráció, metatézis, anticipáció, egyszerű nyelvbotlás) és csendben (a példák sorrendjében: perszeveráció, téves szóalálás, téves kezdés, anticipáció és egyszerű nyelvbotlás). A megakadásjelenségeket félkövér betűk jelzik, a számok az előzőekhez hasonlóan a kétféle szünet időtartamait mutatják ms-ban).

a) Zajban:

- *arról szólt a 482 történet 174 hogy a tatárok **megf** 67 megtámadták Székelyföldet*
- *akkor látták hogy **há**tul hogy **ö** (100) **arré**bb van két 954 barlang*
- *ezért **ö** (245) a közeli Les-hegy**ee** (nyújtás: 224) **Les-hegy**hez mennek el*
- *így a tatár nép 399 **ö** (523) 69 annyira **meg**ri**je**dt hogy 429 **el** 163 elmenekült*

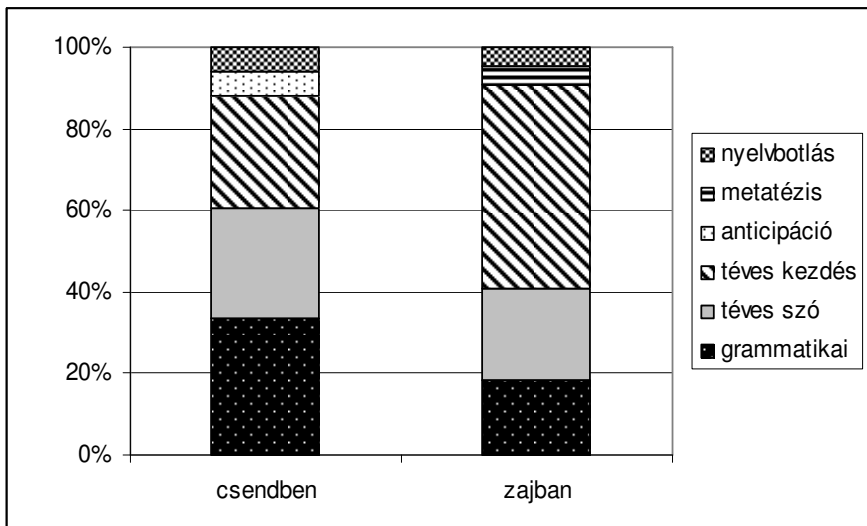
- majd célba veszi a 370 tatárok nagyorrú kánját 763 akit 315 egy 426 ügyesen kilőtt **nyíllel szívan** talál és az holtan esik le a lóról
- lehetőséget nyújt arra hogy **onnyan** 139 nyilazzanak
- és a barátok megígérték hogy barátoknak **nevelék** 163 nevelik őt is

b) Csendben:

- hát őt **öö** (473) nyilazta le a bíró 361 és szíven találta egy **nyíllel**
- hát a **csávó n** 87 vagy hát a **pap** ugye **izéé**
- végül **rájö** 49 **öö** (185) végül **meglátták**
- azt találta ki hogy **célbe** ve 123 **célba** veszi a tatárok 119 kánját
- **Mácsá** 73 **Mátyás**

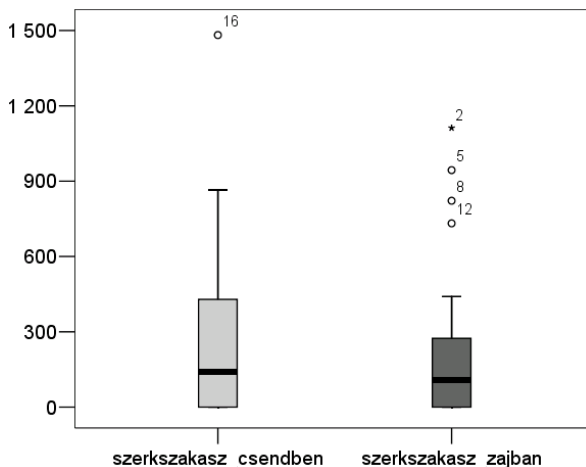
A zajban adatolt összes hibatípusú megakadás, a csendben adatoltaknak pedig a többsége nem csupán egyetlen beszédtervezési szintet érint. A rejtett monitorozás kiváló példája a *Les-hegybee* szót tartalmazó közlés. A rejtett monitor a kiejtés közben már hibaüzenetet küld, észlelve a grammatikai hibát, erre utal a toldalék magánhangzójának nyújtása. A korrekcióhoz a beszélőnek erre a 224 ms-os időtartamra volt szüksége, hogy előhívja a megfelelően toldalékolt szót. A kiejtés azonban végig folyamatos maradt. Zajban több bizonytalansági megakadás fordult elő a hibatípusúak környezetében, mint csendben.

Elemztük a felszínen tapasztalható hibajavítások sajátosságait. A beszélők csendben a hibák 66%-át, zajban a 49%-ukat javították (5. ábra). Zajban az időzí-tési hibákat lényegében nem javították az adatközlők, és szembe-tűnő a grammatikai hibák korrekciójának a csökkenése. Kisebb mértékben történt meg a nyelvbtlások és a téves szavak javítása zajban a csendes körülmények adataihoz képest. Ugyanakkor lényegesen nagyobb mértékben fordult elő a téves kezdések korrígálása zajos körülmények között.

5. ábra. A javított hibák arányai a kétféle beszédhelyzetben

3.3. A rejtett és a felszíni önmonitorozás feltételezett időzítési különbségeit az újraindítások, az ismétlések és a hibajavítások szerkesztési szakaszainak elemzésével vizsgáltuk. A szerkesztési szakasz arról nem nyújt információt, hogy mikor történt a hiba detektálása a rejtett monitorozásban, illetve hogy mennyi idő telt el a hiba felismerése és a felszínen kiejtett szókezdet között. Jól szemléletes ugyanakkor azt, hogy a beszélőnek mennyi időre volt szüksége a folytatáshoz, függetlenül a folytatás minőségétől (pl. megismétli a szót, vagy javítja a hibát). Az újraindítás akkor következik be, amikor a beszélő elbizonytalanodik a lexikális előhívás közben, a rejtett monitor hibát észlel. Erről később kiderül, hogy téves riasztás volt, de az ejtés leállítása akkorra már megtörtént. Ilyenkor a szó kimondása közben (valahol) megszakad az artikuláció, a beszélő ellenőrzi, hogy a megfelelő lexémát aktiválta-e, majd – mivel helyesnek ítéli – megismételve teljesen kiejti azt. Az újraindítás szerkesztési szakasza tehát a szó helyességének ellenőrzésére szolgál, és a döntésre fordított időt jelenti (6. ábra). A csendes helyzetben elmondott tartalomösszegzések során az újraindítások szerkesztési szakaszainak átlagos időtartama 370 ms (átlagos eltérés: 457 ms), zajban 254 ms (átlagos eltérés: 336 ms) volt, de statisztikailag nem jelentkezett szignifikáns különbség közöttük. A zajos helyzetben a szerkesztési szakaszok döntő többsége 300 ms alá esett, utalva a gyorsabb monitorozásra, ez pedig a zajhatalmas egyfajta következménye lehet.

6. ábra. Az újraindítások szerkesztési szakaszainak időtartamai (ms)

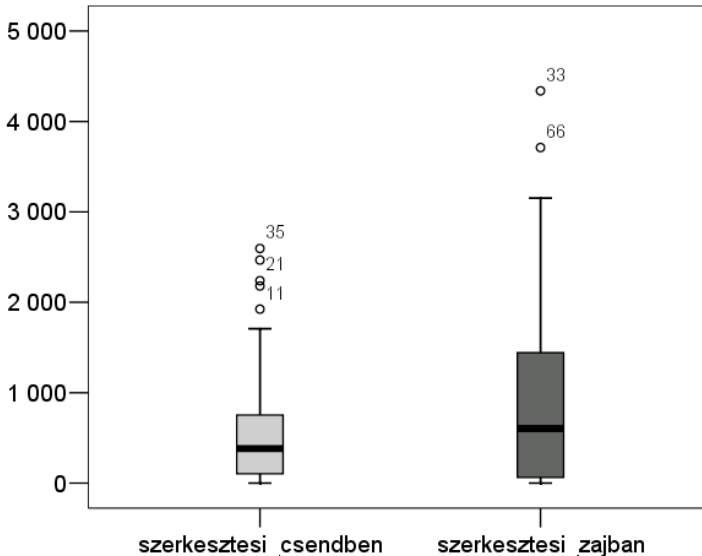
Elemztük az újraindítások néhány extrém hosszúságú szerkesztési szakaszát, amelyek a zajos beszédprodukciónban valószínűsíthetően nem a lexikális önellenőrzés következtében jöttek létre, hanem a mondanivaló nyelvi tervezési nehézsége miatt következtek be (a diszharmonia a konceptuális szinten vagy a lexikális válogatás során jött létre). Példák (a jelölések megegyeznek a korábbiakkal):

- a) *eljutott a hír hogy majd jönnek a tatárok és felküldték a 732 az embereket a hegyre*
 b) *Mátyás király k elé került aa 1112 az örökösödés ügye*
 c) *aa 415 a fia 443 ööm (510) azt a területet örökölje meg 109 amelyik öö (488) 334 amelyiket a papok akarják*

Az a) példában a beszélőnek szóelőhívási nehézsége lehetett, és amikor megtalálta az *embereket* főnevet, akkor újra kiejtette a névelőt, a már aktivált szónak megfelelő formában. A b) példában ugyancsak a névelőt követő szó (*örökösödés*) előhívási nehézsége okozhatta az újraindítást, egyúttal a szóhoz illesztett megfelelő névelő aktiválását. A felszíni újraindítás mindkét példában nem egyszerűen a szóelőhívási nehézséget mutatja, hanem azt is, hogy grammatikai újratervezésre is szükség volt. A diszharmonia ezekben az esetekben mintegy láncszerűen két szinthez köthető beszédtervezési nehézség következménye. A c) példában a fogalmi és/vagy grammatikai tervezés nehézsége tükröződik, a beszélő itt az alárendelt mellékmondat kötőszavát először toldalék nélkül ejti, majd toldalékolva újra kimondja. A diszharmonióra utal a hezitálás megjelenése is. Az extrém hosszúságú újraindítások nélkül a háttérzaj megléte vagy hiánya szignifikáns különbséget eredményezett az újraindítások szerkesztési szakaszainak időtartamában (egytényezős ANOVA: $F(1, 52) = 4,455$, $p = 0,040$). Zajban rövidebbek voltak ezek a szakaszok, mint csendben. A szerkesztési szakaszok 68,2%-a volt 200 ms-nál rövidebb zajban, míg csendben 48,4%-uk. Nem irányított spontán beszédben nagyobb arányt kaptak ezeknek a rövid szakaszoknak a megjelenésére, 78,17%-ot (Gyarmathy 2009).

Az ismétlések többféle funkciót tölthetnek be a beszédben. Egyrészt időnyerésül szolgálhatnak a beszédtervezési bizonytalanságok feloldására (amikor a beszélő nem tudja, hogyan folytassa a mondanivalóját, avagy bármelyik szinten tervezési nehézsége akad), de bekövetkezhetnek akkor is, amikor a beszélő hibát észlel, és ezt ellenőrzi, illetve felkészül a javításra. Az ismétlések mindezen esetekben annak a stratégiának a következményei, hogy a beszélő fenn akarja tartani a folyamatos beszéd látszatát. A különböző (időnyerési) funkciók elkülönítése nem egyszerű, hiszen csupán a felszíni jelenségek adhatnak támpontot a rejtett működésekre vonatkozóan, ez utóbbiak vizsgálata azonban közvetlenül nem lehetséges. Elemzésünkben ezért az összes ismétlés szerkesztési szakaszát figyelembe vettük, és az időadatokból, illetve a példák elemzéséből próbáltunk esetenként a funkcióra is következtetni. A csendes tartalomösszegzésekkor az ismétlések szerkesztési szakaszainak az átlagos időtartama 560 ms (átlagos eltérés: 636 ms), a zajos beszédprodukciók esetében pedig 930 ms (átlagos elértés: 1134 ms) volt. A 7. ábrán az ismétlések szerkesztési szakaszainak eloszlása látható. A statisztikai elemzés szerint az ismétlések szerkesztési szakaszainak időtartamában szignifikáns volt a különbség a kétféle beszédhelyzetben, egytényezős ANOVA: $F(1, 156) = 5,793$; $p = 0,017$.

Mivel a zajos körülmények közötti szerkesztési szakaszok nagy része a csendes szerkesztési szakaszoknál hosszabb volt, azt feltételezzük, hogy zajban az ismétlések a konceptuális szint és a grammatikai átalakítás folyamatainak diszharmoniója következtében léptek fel. Az alábbi három példa ennek szemléltetését szolgálja (a jelölések megegyeznek a korábbiakkal):

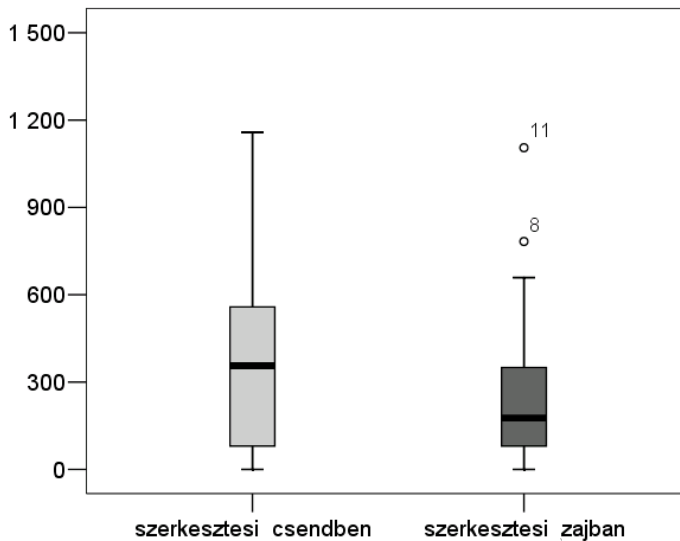

7. ábra. Az ismétlések szerkesztési szakaszainak időtartamai (ms) a beszédhelyzet függvényében

- a) *aa* 1707 *aa* férfiakkal meg lement az alsó barlangba vagy valami ilyesmi
 b) Erdélybe jöttek a tatárok 597 és *ööm* (785) 1808 és *ööm* (1154) 1172 és Erdélyben egy *jól* 205 *jól* kidolgozott rendszer volt
 c) megkérte *aa* nem tudom a bíró az egyik embert hogy figyelje amikor közelednek a tatárok és *addig öö* (249) 3463 és *addig aa* 319 nem tudom a falu népe az vonuljon két barlangba

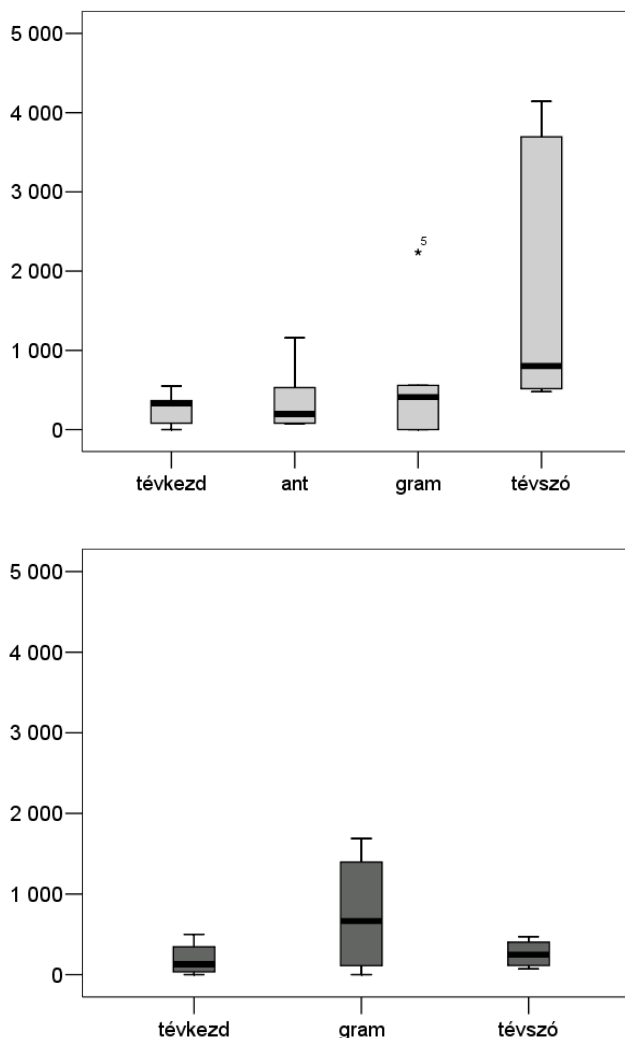
Az a) példában a névelő ismétlése utalhat szótalálási nehézségre és konceptuális problémára, ám az a tény, hogy a közlés végén a beszélő mintegy verbalizálja a fogalmi tervezés bizonytalanságát (*vagy valami ilyesmi*), ezért az valószínűsíthető, hogy nem szótalálási nehézség húzódott meg a háttérben. A b) példában az *és* kötőszó ismétlései egyértelműen fogalmi tervezési gondot jeleznek, amíg a *jól* ismétlése a fogalmi tervezés, illetve a grammatikai átalakítás egyidejű nehézségét valószínűsíti. Mindezt a hosszú szünetek és hezitálások is alátámasztják. A c) példában a hallottak előhívásához és az adott mondandó megtervezéséhez szükséges időnyerésre utal az ismétlés, amelynek a szerkesztési szakasza különösen hosszú, alátámasztva a konceptuális szinten és a nyelvi átalakításban egyaránt jelentkező nehézséget. A beszélő itt is kifejezi a problémát az ismétlések követően a *nem tudom* időnyerésre is alkalmas szavakkal. A zaj hatására tehát – úgy tűnik – nehezebbé vált a beszédtervezési folyamat minden szinten, és a beszélők egyik fő stratégiája a beszéd „folyamatosságának megtartására” az ismétlések alkalmazása volt. Mindkét beszédhelyzetben a 200 ms alatti szerkesztési szakaszok mintegy harmada 200 ms-nál rövidebb volt (34,6% csendben és 32,5% zajban). Nem irányított spontán szövegekben ugyanez az arány 63,54% (Gyarmathy 2009).

Az egyes hibatípusok szerkesztési szakaszai azt jelzik, hogy mennyi időre volt szüksége a beszélőnek a téves elem javítására. A különféle hibatípusú megakadások szerkesztési szakaszainak időtartama a kétféle beszédprodukciónban statisztikailag igazolhatóan különbözött egymástól (egytényezős ANOVA: $F(1, 58) = 4,124$, $p = 0,047$). A szerkesztési szakaszok átlaga csendben 730 ms (átlagos eltérés: 967 ms), zajban 316 ms (átlagos eltérés: 387 ms) volt. A csendes beszédprodukción során a szerkesztési szakaszok 29,42%-a rövidebb volt 200 ms-nál, míg a zajos beszédprodukciónban e szakaszok 52%-a esett a 200 ms-os érték alá. A hibajavítások szerkesztési szakaszainak eloszlását a 8. ábra mutatja (az extrém hosszúságú időtartamokat nem jelenítettük meg az ábrán; a leghosszabb szerkesztési szakaszt csendben adatoltuk, időtartama 4143 ms volt).

8. ábra. A hibajavítások szerkesztési szakaszainak időtartamai (ms)

A szerkesztési szakaszok időtartamainak összevetése a kétféle beszédhelyzetben nem minden hibatípusban volt lehetséges a relatíve kisszámú adat miatt (javított anticipáció zajos helyzetben például mindössze egyszer fordult elő). A tendenciák azonban azt szemléltetik, hogy a grammatikai hibák javítása jóval nagyobb szórást mutat zajban, mint csendben. A szavak téves előhívásakor mért szerkesztési szakaszok viszont nagyobb értékeket mutatnak csendes helyzetben, mint zajosban. A téves szótalálások szignifikáns különbséget igazoltak a kétféle beszédhelyzetben, az időtartam csendben nagyobbak adódtak (független mintás t -próba: $t(12) = 2,509$, $p = 0,035$).

9. ábra. A csendes (fent) és a zajos beszédprodukciónkban (lent) adatolt hibák szerkesztési szakaszainak időtartamai (ms-ban, medián és szórás)

Megállapítható, hogy zajban általában rövidebbek a hibatípusú megakadások szerkesztési szakaszai. Részletesen megvizsgáltuk azokat az eseteket, amikor a zajos beszédprodukciónkban extrém hosszúságú szerkesztési szakaszokat adatoltunk a hibajavításkor. A korábbi elemzések alapján itt is azt feltételeztük, hogy ezek a hibák minden esetben magasabb tervezési szinten létrejött diszharmonióhoz köthetők, és ez eredményezi javításuk nehezebb voltát (vö. Bóna et al. 2008). Példa:

*az a birtok lesz a fiúé **akit a 274 aa papok me** (1688) **amit** a papok megszavaznak neki*

A példában a felszínen grammatikai diszharmonia megjelenését látjuk, amelyet a beszélő igyekszik korrigálni. Valójában a beszélő többféle gondolat között válogat (*a fiú, akit a papok neveltek*, illetve *a birtok, amit a papok megszavaznak neki* [ti. a fiúnak]). A két gondolat versengése eredményezi a grammatikai hibát, amelyet a beszélő csak meglehetősen nehezen tud korrigálni. A próbálkozásait névelőismétlés, nyújtás, szóismétlés és téves kezdés előzi meg. Az eredmény az igen hosszú szerkesztési szakasz lesz.

4. Következtetések

4.1. Kutatásunkban a beszéd közbeni monitorozási folyamatokat elemeztük egy sajátos beszédhelyzetben, ahol emberi társalgás közvetítésével (fülhallgatón keresztül, közvetlenül a két fülbe) korlátoztuk a teljes önellenőrzési mechanizmus működését. Ebben a helyzetben csak a rejtett monitorozás működhetett, a felszíni monitorozást gyakorlatilag megszüntnek tekintettük. Adataink megerősítették, hogy az irányított spontán közlések egyes sajátosságai csoportszinten jellegzetesen különböznek a kétféle beszédhelyzetben, bár a zaj kissé eltérő módon gyakorolt hatást a beszélőkre. Kevéssé módosult a beszéd sebessége a zaj meglétekor összevetve a csendes helyzettel, és nem volt értékelhető eltérés a létrehozott szövegek hosszában (fizikai időtartamában) és az elhangzott szavak számában sem. Különbségeket adatoltunk ugyanakkor a beszédtervezés diszharmonias jelenségeire utaló megakadásjelenségek előfordulásában és típusaiban, a javításukban, valamint a javításukhoz szükséges időtartamban.

4.2. Kutatási kérdésünk az volt, hogy változnak-e a rejtett monitorozási folyamatok abban az esetben, amikor a felszíni monitorozás nem működtethető, illetve vannak-e felszíni következményei a tipikus önellenőrzés megváltozott működésének. Eredményeink alapján egyértelműen azt a választ adhatjuk, hogy történik módosulás, a felszíni monitorozás hiánya hatással van a beszédtervezési és a kivitelezési folyamatok belső ellenőrzésére. Módosul a diszharmonias jelenségek felismerése a tervezés során, illetve a felszínen megjelenő hibák korrekciója. A megakadások előfordulása és a hibajavítás ideje csökkenést mutat zajos beszédhelyzetben. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a beszélő mintegy ösztönösen fokozottabban monitorozza a beszédét az egyedül rendelkezésére álló rejtett módon, a figyelemkoncentráció éppen ezért nagyobb, hiszen a kiejtést követő felszíni monitorozás segítségére, az akusztikus visszajelzésre nem számíthat (Lu–Cooke 2008). A felszíni monitor megléte (csendes helyzetben) ugyanakkor azért vezet a felszínen több megakadásjelenség előfordulásához, mert a beszélő a kiejtés során szembesül a nehézségeivel, és ez néha sorozatos megakadásjelenségeket idéz elő. Az elhangzottak észlelése és megértése következtében ugyanis felismeri például, hogy nem a szándékolt gondolatnak megfelelően fogalmazott, avagy a létrejött közlést nem találta egyértelműnek, esetleg valamilyen oknál fogva (pragmatika, a hallgató szempontjai stb.) nincs megelégedve a közlésével. Ezért újrafogalmazásra kényszerül, amelyet a gondolatok újraszelektálása, újraidőzítése (vagy módosított időzítése), illetőleg újabb nyelvi tervezés előz meg.

Minderre időt kell teremtenie, ezért bizonyos megakadásjelenségek előfordulása megnövekszik; anyagunkban ilyenek a töltelékszók és az újraindítások, amelyek jóval gyakoribbak voltak csendes körülmények között. A hezitálások előfordulása nem mutat különbséget zajban és csendben, ez feltehetően arra vezethető vissza, hogy a kitöltött szünet – különösen a vizsgált beszélők fiatal életkorát tekintve – jellegzetes stratégia a diszharmóniák feloldására, és kevésbé függ a felszíni monitor visszajelzéseitől. Valószínűleg hozzájárul ehhez az is, hogy a dekódoló mechanizmus nem annyira érzékeny a saját beszédben megjelenő kitöltött szünetekre (Horváth 2009, 2010). A felszíni nyújtások – úgy tűnik – főként a rejtett monitorozás működését jelzik. Időtartamuk relatíve rövid, ezért a magasabb szintű beszédtervezési diszharmóniák feloldására (önmagukban) rendszerint alkalmatlanok. Az ismétlések nagyobb arányban jelentek meg zajos helyzetben. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy csendes körülmények között a szavak ismétlése tartalmi funkció hiányában zavarhatja a beszélőt, aki ilyenkor szembesül a saját (felesleges) ismétléseivel.

A felszíni monitor működési hiányát a hibatípusú megakadások jellegzetes különbségei igazolják a kétféle beszédhelyzetben. A grammatikai hibák, a tévesen előhívott szavak és az egyszerű nyelvbtlások gyakori megjelenése csendes körülmények között azzal magyarázható, hogy a felszíni monitorozás következtében nagyobb mértékben jelennek meg a már említett újratervezések (újráfogalmazások). A rejtett monitor ilyenkor vagy kevésbé jelzi ezeket a hibákat, vagy kevésbé javítja őket, mivel tudja, hogy működik egy következő ellenőrzési mechanizmus is. Feltételezhető továbbá az is, hogy a rejtett monitornak nem funkciója az ilyen típusú diszharmóniás jelenségek megoldása. A grammatikai hibák, a tévesen előhívott szavak és a nyelvbtlások ritkább előfordulása zajban alátámasztani látszik azt a feltételezést, hogy a rejtett monitor különösen érzékeny a grammatikai megformálásra, a lexikális előhívási folyamatokra és a lexikális döntésekre, valamint az artikulációs tervezésre. Kevésbé érzékeny ugyanakkor a sorrendiségre (anticipáció, perszeveráció, metatézis jelenségei), tágabb értelemben idesorolható a kontamináció is. Ezek valamennyien nagyobb mértékben fordulnak elő zajban. A zajos körülmények között különösen nagy arányban megjelenő anticipációkból ismét arra következtethetünk, hogy ekkor a beszélők erősen koncentráltak (ezzel próbálták a zajhatást ellensúlyozni), és igyekeztek gyorsan megfogalmazni a soron következő gondolatokat. (Ez a feltételezett fokozott gondolati sebesség nincs összefüggésben a beszédtempóval.) A téves kezdések gyakrabban fordultak elő zajban, ez arra utal, hogy a monitor gyorsan és relatíve sikeresen reagált a hibára. Még a teljes szó kimondása előtt leállította az artikulációt, és jelezte a problémát.

Láttuk, hogy a sorrendiségi hibák gyakoriak zajban, és a beszélők ekkor kevésbé javítják őket. A rejtett monitor tehát a beszéd időzítését tekintve mind a hibadetektálásban, mind a korrekcióban kevésbé jól működik zajos körülmények között. Úgy gondoltuk, hogy a zajban ritkább előfordulású hibák – mint a grammatikai megformálás nem kielégítő volta, a téves szó megjelenése, a téves kezdések és a nyelvbtlások – javítása jobban fog működni zajban, mint csendben. Ezt a feltételezést arra alapoztuk, hogy a rejtett monitor fokozott működése következtében az amúgy is csökkent számú hibák javítása sikerrel bekövetkezik. A korrekciók azonban csupán a téves kezdések esetében jelentkeztek nagyobb mértékben zajban, mint csendben.

A grammatikai hibák, a téves szavak és a nyelvbtlások javítása kisebb mértékű volt zajban, mint csendben. A hibadetektálás tehát ezekben az esetekben megtörténik ugyan, a monitor jelez, a javítás azonban legtöbbször elmarad. Igazolódni látszik tehát az a feltételezés, hogy egyfajta munkamegosztás működik a rejtett és a felszíni monitor között (vö. Hartsuiker et al. 2005). A munkamegosztás következtében a javítás ezekben az esetekben valószínűleg a felszíni monitor feladata lett volna; annak hiányában azonban elmaradt a korrekció. Kutatásunk adatai igazolták, hogy a megakadásjelenségek eltérő mintázatot mutatnak akkor, ha kizárólag a rejtett monitorozás működik.

4.3. Elemeztük az újraindítások és az ismétlések – mint a beszédtervezés bizonytalanságát jelző megakadások – szerkesztési szakaszainak időtartamát. Az adatok jellegzetes különbségeket mutattak a kétféle típusú megakadás között. Míg az újraindítások átlagos szerkesztési szakasza zajos körülmények között volt rövidebb, addig az ismétléseké ekkor volt hosszabb. Az újraindítások és az ismétlések szerkesztési szakaszainak átlagos időtartama csendben 190 ms-os különbséget, zajban 676 ms-os különbséget mutat. Mindezek az adatok monitorozási különbségekre, illetve a monitorok munkamegosztására utalhatnak. Az újraindítások nagyobb mértékben a rejtett monitor működésének eredményei, a rendszer hibát észlel, ellenőriz (ez a szerkesztési szakasz időtartamában zajlik), majd újraindítja a kivitelezést, mivel téves riasztás történt. Az ismétlések esetében zajban hosszabb a szerkesztési szakaszok időtartama, ez a korábbi (az előfordulási gyakorisággal kapcsolatos) magyarázatunkat támasztja alá, tudniillik, hogy a felszíni monitor hiányában nincs gátló visszajelzés a beszélő számára. A szerkesztési szakaszok temporális sajátosságainak és a monitorműködésnek az összefüggéseire adott magyarázatunkat tovább erősítik a hibatípusú megakadások szerkesztési szakaszainak időadatai. Zajban rövidebbek az időtartamok (átlag: 316 ms), mint csendben (átlag: 730 ms). Zajban a rejtett monitor sikeresen felismeri és relatíve gyorsan javítja a hibát, míg ugyanez csendes körülmények között kevésbé hatásosan működik. Az újraindítások korrekciójával öszszvetve azt látjuk, hogy az mind csendben, mind zajban rövidebb időt vesz igénybe, mint a hibák javítása. Ez arra utal, hogy az önellenőrzési mechanizmus jóval gyorsabban képes döntést hozni arról, hogy a részben kivitelezett nyelvi egység megfelelő volt-e, mint azonosítani a hibát, majd megtervezni és kivitelezni a korrekciót.

4.4. A szakirodalom szerint 200 ms az az időtartam, amely a rejtett hibafelismerés és a valódi felszíni megállás között eltelik (pl. Levelt 1989, Hartsuiker–Kolk 2001). Ezen idő alatt nemegyszer a javítás is végbemegy. Csendes körülmények között a szerkesztési szakasz átlaga 307 ms volt holland kísérleti személyek részvételével végzett vizsgálatban. A rejtett monitor folyamatait általában gyorsabbnak feltételezik, mint a felszíni monitorozáséit. Ezért valószínűsítettük, hogy a hibafelismerés és a hibajavítás gyorsabban fog bekövetkezni zajos körülmények között a csendes körülményekhez képest (Levelt 1989, Hartsuiker–Kolk 2001). A 200 ms azonban a rejtett monitornak nem feltétlenül a felső határa. A felszíni monitor hiányában a rejtett monitor feltehetően rákényszerül arra, hogy – adott esetben – hosszabb időtartamban működjön. Ez a lehetőség összefügg a rejtett monitorozás percepció alapú elméletével, amely szerint a percepció már a felszíni ejtést megelőzően részt vesz a monitorozásban (Levelt et al. 1999, Hartsuiker–Kolk 2001; Indefrey–Levelt 2004,

Hartsuiker 2006, Huettig–Hartsuiker 2010). Noha a hibajavítások szerkesztési szakaszainak időtartama nem ad támpontot a rejtett és a felszíni monitorozás elkülönítéséhez, de az valószínűsíthető, hogy a rejtett folyamat működési eredményeként rövidebb az időtartam, míg a felszíni monitorozás esetén hosszabb. Vitathatatlan tény, hogy amikor a hibajavítás folyamatos artikulációval valósul meg – a szerkesztési szakasz tehát 0 ms időtartamú –, akkor mind a hibadetektálás, mind pedig a javítás a rejtett monitor működési eredménye. A 200 ms-os időhatár önkényesen választott érték a rejtett és a felszíni monitor működésének az elhatárolására. Adatainkat elemeztük ennek az értéknek az alkalmazásával a kétféle beszédkörnyezetben. Az ismétlések esetében nem találtunk eltérést a zajos és a csendes beszéd szerkesztési szakaszainak temporális sajátosságai között. Jól látható a különbség azonban mind az újraindításoknál, mind pedig a hibatípusú megakadásjelenségek esetében: zajos beszédhelyzetben a szerkesztési szakaszok nagy része 200 ms-nál rövidebb időtartamban valósul meg. Ez ismételtelen a rejtett monitor hangsúlyozottabb működésére utalhat zajban.

4.5. Kutatásunk kiinduló hipotézisei igazolódtak, miszerint a rejtett monitorozás jobban érvényesült zajban, és a megakadásjelenségek felismerése, valamint a felszíni hibajavítás gyorsabban működött zajos körülmények között. A nem korrigált hibák aránya viszont zajban volt nagyobb. A mindennapi verbális kommunikációban mindez azt jelenti, hogy a beszélők jobban elfáradnak, és kevésbé tudják a spontán közléseiket hosszabb időn át a beszédszándékaiknak megfelelően létrehozni akkor, ha zajos körülmények között beszélnek. További kutatásokat igényel, hogy vajon a nyelvspecifikus tényezők – mint például a morfológiai gazdagság, a szavak szótagszáma vagy bizonyos fonotaktikai sajátosságok – mennyiben árnyalhatják a monitorok univerzális működését.

SZAKIRODALOM

- Balázs Boglárka – Gósy Mária 1988. Környezetünk hangjelenségeinek hatása beszédre. *Fül-Orr-Gégégyógyászat* 34: 145–50.
- Bock, Kathryn – Miller, Carol A. 1991. Broken agreement. *Cognitive Psychology* 23: 45–93.
- Bóna Judit – Gósy Mária – Markó Alexandra 2007. Megakadásjelenségek korrekciója a beszéd-megértésben. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 1–2: 17–39.
- Dell, Gary S. 1986. A spreading-activation theory of retrieval in sentence production. *Psychological Review* 93: 283–321.
- Dell, Gary S. 1990. Effects of frequency and vocabulary type on phonological speech errors. *Language and Cognitive Processes* 5: 313–49.
- Fromkin, Victoria A. 1971. The non-anomalous nature of anomalous utterances. *Language* 47: 27–52.
- Garrett, Merrill F. 1975. The analysis of sentence production. In: Gordon H. Bower (ed.): *The psychology of learning and motivation*. Academic Press, New York, 133–77.
- Gósy Mária 2004a. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2004b. A spontán magyar beszéd megakadásainak halláslapú gyűjteménye. *Beszéd-kutatás* 2004, 6–18.
- Gósy Mária 2008a. Önellenőrzési folyamatok a beszédben. *Magyar Nyelv* CIV: 412–32.
- Gósy Mária 2008b. A zaj hatása a beszédre. *Beszéd-kutatás* 2008, 5–21.

- Gósy Mária 2009. Megakadásjelenségek korrekciója óvodáskorban. In: Szijj Ildikó (szerk.): *Philologiae Amor. Tanulmányok, esszék és egyéb írások Pál Ferenc tiszteletére*. Eötvös Kiadó, Budapest, 173–83.
- Gyarmathy Dorottya 2008. Különböző zajok hatása a beszédprodukcóra. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 1–2: 135–47.
- Gyarmathy Dorottya 2009. A beszélő bizonytalanságának jelzései: ismétlések és újraindítások. *Beszédkutatás* 2009, 196–216.
- Hartsuiker, Robert J. – Kolk, Herman H. J. – Martensen, Heike. 2005. The division of labor between internal and external speech monitoring. In: Hartsuiker, Robert J. – Bastiaanse, Roelien – Postma, Albert – Wijnen, Frank (eds.): *Phonological encoding and monitoring in normal and pathological speech*. Psychology Press, New York, 187–206.
- Hartsuiker, Robert J. 2006. Are speech error patterns affected by a monitoring bias? *Language and Cognitive Processes* 21/7–8: 856–91.
- Hartsuiker, Robert J. – Kolk, Herman H. J. 2001. Error monitoring in speech production: A computational test of the perceptual loop theory. *Cognitive Psychology* 42: 113–57.
- Hativa, Nira 2000. *Teaching for effective learning in higher education*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Horváth Viktória 2006. A spontán beszéd és a beszédfeldolgozás összefüggései gyerekeknel. *Beszédkutatás* 2006, 134–47.
- Horváth Viktória 2009. *Funkció és kivitelezés a megakadásjelenségekben*. PhD-disszertáció. ELTE, Budapest.
- Horváth Viktória 2010. Funkció és kivitelezés a hezitációs jelenségekben. In: Navracscics Judit (szerk.): *Nyelv, beszéd, írás. Pszicholingvisztikai tanulmányok I*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 65–73.
- Huetting, Falk – Hartsuiker, Robert J. 2010. Listening to yourself is like listening to others: External, but not internal, verbal self-monitoring is based on speech perception. *Language and Cognitive Processes* 25: 347–74.
- Indefrey, Peter – Levelt, Willem J. M. 2004. The spatial and temporal signatures of word production components. *Cognition* 92: 101–44.
- Junqua, Jean-Claude 1993. The Lombard reflex and its role on human listeners and automatic speech recognizers. *Journal of the Acoustic Society of America* 93: 510–24.
- Lackner, James R. – Tuller, Betty H. 1979. Role of efference monitoring in the detection of self produced speech errors. In: William E. Cooper – Edward C. T. Walker (eds.): *Sentence processing: Psycholinguistic studies presented to Merrill Garrett*. Lawrence Erlbaum Associates Inc. Hillsdale, NJ. 281–94.
- Lazarus, Hans 1990. New methods for describing and assessing direct speech communication under disturbing conditions. *Environment International* 16: 373–92.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking: From intention to articulation*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Levelt, Willem J. M. – Roelofs, Ardi – Meyer, Antje S. 1999. A theory of lexical access in speech production. *Behavioral and Brain Sciences* 22: 1–75.
- Lombard, Etienne 1911. Le signe de l'élévation de la voix. *Annales des Maladies de l'Oreille et du Larynx* 37: 101–19.
- Lu, Youyi–Cooke, Martin P. 2008. Speech production modifications produced by competing talkers, babble and stationary noise. *Journal of the Acoustic Society of America* 124: 3261–75.
- MacKay, Donald G. 1992. Awareness and error detection: New theories and research paradigms. *Consciousness and Cognition* 1: 199–225.
- Möller, Jörn – Jansma, Bernadette M. – Rodriguer-Fornells, Antoni – Münte, Thomas F. 2006. What the brain does before the tongue slips. *Cerebral Cortex* 10: 3–8.

- Neuberger Tilda 2010. Korrekciós folyamatok gyermekek spontán beszédében. In: *IV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia kötete*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 112–23.
- Nooteboom, Sieb 2005. Lexical bias revisited: Detecting, rejecting and repairing speech errors in inner speech. *Speech Communication* 47: 43–8.
- Oomen, Claudy C. E. – Postma, Albert – Kolk, Herman H. J. 2001. Prearticulatory and postarticulatory self-monitoring in Broca’s aphasia. *Cortex* 37: 627–41.
- Postma, Albert 2000. Detection of errors during speech production: A review of speech monitoring models. *Cognition* 77: 97–131.
- Postma, Albert – Noordanus, Catharina 1996. Production and detection of speech errors in silent, mouthed, noise-masked, and normal auditory feedback speech. *Language and Speech* 39: 375–92.
- Rivers, Cheryl – Rastatter, Michael P. 1985. The effects of multitalker and masker noise on fundamental frequency variability during spontaneous speech for children and adults. *Journal of Auditory Research* 25: 37–45.
- Slevc, Robert R. – Ferreira, Victor S. 2006. Halting in single word production: A test of the perceptual loop theory of speech monitoring. *Journal of Memory and Language* 54: 515–40.
- Stemberger, Joseph P. 1985. An interactive activation model of language production. In: Andrew W. Ellis (ed.): *Progress in the psychology of language*, Vol. 1. Lawrence Erlbaum Associates Ltd. Hove, UK, 143–86.
- Vigliocco, Gabriella – Butterworth, Brian – Semenza, Carlo 1995. Constructing subject-verb agreement in speech: The role of semantic and morphological factors. *Journal of Memory and Language* 34: 186–215.
- Vickers, Earl 2007. *Coping with Speech Noise in the Modern Workplace*. http://chatterblocker.com/whitepapers/conversational_distraction.html. (Letöltés ideje: 2011. 08. 12.)
- Wheeldon, Linda R. – Morgan, Jane L. 2002. Phoneme monitoring in internal and external speech. *Language and Cognitive Process* 17: 503–35.

Gósy Mária – Bóna Judit

egyetemi tanár egyetemi adjunktus

MTA Nyelvtudományi Intézet

és

ELTE Fonetikai Tanszék

SUMMARY

Gósy, Mária and Bóna, Judit

The monitoring of speech processes

There is substantial evidence that speakers monitor their speech while speaking. This allows them to correct their speech errors. Self-monitoring does not only work on the basis of acoustic feedback (overt monitoring), but also during speech planning prior to motor execution (covert monitoring). The question arises what happens if only covert monitoring is available because the speaker is forced to speak under noisy conditions. In this case we may assume that the incidence, types and corrections of speech errors would be different from those found under typical speech conditions. Directed spontaneous speech samples were recorded under two conditions: “no noise” and “noise present” where human conversational babble was used as noise. 30 young subjects were asked to summarize two stories presented to them acoustically, one under noisy and the other

one under silent conditions. Our data confirmed that some factors remained unchanged at the group level (speech sample durations, speech tempi and number of words used in the speech samples) while others showed significant differences depending on whether the background was noisy or silent. The frequency and types of disfluencies, as well as the correction time of some types of disfluencies, supported the claim that operations of covert monitoring may be affected by the lack of overt monitoring. The relations, results and assumed functional divisions of both types of monitoring are discussed in the paper.

Keywords: self-monitoring, speech in noise, corrections

A kárpátaljai magyar személynevek átírásának és használatának kérdésköréről

A tulajdonnevek megváltoztatása, „asszimilálása” régtől fogva bevett gyakorlat a többnyelvű, de homogenizáló államokban. A nem többségi nyelven használatos település-, földrajzi, közterületi és személynevek ugyanis megjelennek a szimbolikus térben, és – ahogyan a templom tornyán a kereszt vagy a csillag utal a felekezetre – szemmel láthatóvá, közvetlenül érzékelhetővé teszik egy-egy kisebbségi közösség jelenlétét, történelmi, társadalmi és kulturális múltját egy-egy területen. A nevek megváltoztatása egyik eszköze annak, hogy egy csoportnak mint közösségnek a létét vagy jelenlétét, az adott területhez kötődő történelmi hagyományait tagadják (Jernudd 1994).

Magyarország egyre gyakrabban kerül valamilyen jogviszonyba, jogi kapcsolatba határain kívül élő magyarokkal (például az államhatárokon kívül élő magyarokkal kapcsolatos alkotmányos kötelezettségvállalása, valamint az úgynevezett kedvezménytörvény és a kedvezményes honosításról szóló törvény nyomán, illetőleg a Magyarországon munkát vállaló, tanuló, esetleg polgári vagy büntetőjogi eljárásban érintett nem magyar állampolgárságú, de magyar nemzetiségű és/vagy anyanyelvű személyekkel kapcsolatos hivatalos ügyintézés révén). Mivel bármilyen hivatalos jogviszony megköveteli a személyazonosság pontos meghatározását, a határon túli magyarok névhasználatának kérdése óhatatlanul felmerül a magyar–magyar kapcsolatokban.

A mai Kárpátalja területén a huszadik század folyamán osztozó államok mindegyike megpróbálkozott a régióban élő és éppen az adott korszak többségi, államszervező népcsoportjától eltérő nyelvet beszélő közösségek névanyagának „asszimilálásával” (Fedinec–Vehes 2010: 563–625). Amikor Kárpátalja a második világháborút követően a Szovjetunió kötelékébe került, megtörtént a helyi magyar személynevek szlávosítása is. És bár Ukrajna 1991 óta független állam, a kárpátaljai magyar közösség névhasználatára máig számos kérdést vet fel. Újabban például a Magyarországon kívül élő magyarok kedvezményes honosítása kapcsán merülnek fel a kárpátaljai magyarok névhasználati problémái.

Tapasztalatok szerint a 2011. január 1-jétől kérelmezhető kedvezményes honosításból fakadóan a kárpátaljai magyar személynevek problémájával kapcsolatban például az alábbi fő kérdések vetődnek fel:

a) A családneveknek az ukrán személyi okmányokban szereplő cirill betűs változatából (ez szerepel a személyi igazolványban) latin betűsre átírt (ez áll az útlevelemben) alakjából hogyan rekonstruálható az eredeti magyar családnev írásmódja az egykori magyar állampolgársággal rendelkező felmenőhöz fűződő rokonsági viszony igazolása során?

b) Ki – a kérelmet elbíráló hatóság vagy a kérelmező – jogosult annak meghatározására, hogy a Szovjetunió fennállása idején szlávósított utónév milyen magyar keresztnévre módosítható a kedvezményes honosítás során?

c) Hogyan járjanak el a magyar hatóságok az apai név vonatkozásában?

d) Jogosultak-e a férjezett asszonyok arra, hogy a magyarországi asszonynéviselési szokások szerinti asszonynevet kérvényezzenek (például kérjék a *-né* képzős névváltozat felvételét) a magyarországi anyakönyvezéskor?

A helyzet ismeretéhez szükséges legalapvetőbb háttérismereteket az alábbiakban foglalhatjuk össze röviden.

1. Az apai nevek („otcsesztvo” és „po batykov”)”)

A szovjet unifikációs gyakorlat szerint, függetlenül az adott nemzet névviseelési hagyományaitól, a személyneveket a hivatalos okmányokban kizárólag cirill betűs írásmódban, az orosz személynévhasználat szabályai szerint (фамилия, имя и отчество, azaz: családnev, utónév és apai név alakban) tüntették fel a szovjet állampolgárok minden személyes dokumentumában. Ez azt jelenti, hogy *Nagy Béla*, akinek apja *Nagy Sándor*, hivatalos okmányaiban *Nagy Béla Sándorovics*ként vagy *Alekszandro-vics*ként szerepel (természetesen cirill betűkkel). Ez a három elemből álló névváltozat vált kötelezővé valamennyi Kárpátalján élő magyar számára, és ez a háromelemű névforma szerepel az időközben ukrán állampolgárrá vált kárpátaljai magyarok személyi okmányaiban ma is, csak éppen ukrán nyelven (Cserniczkó 1997, Beregszászi–Cserniczkó 2003: 158–63, 2010: 103–6).¹

2. A család- és utónevek átírása (transzliterációja)

A szovjet birodalomhoz tartozó Ukrán SZSZK-ban az utóneveknek kizárólag az ukrán, illetve orosz megfelelőjét lehetett hivatalosan bejegyezni (anyakönyveztetni). Ez azt jelenti, hogy a hagyományos magyar utóneveket a hozzájuk legközelebbi (vagy annak vélt) orosz/ukrán név alakjában anyakönyvezték a szovjet hatóságok: például *Ilona* és *Erzsébet* legtöbbször így lett *Елена* és *Елизавета*, *János* és *László* pedig *Иван* és *Василий*. Ukrajna függetlenné válását követően a vörös szovjet

¹ Felmerülhet a kérdés: milyen nevet kell anyakönyveztetni abban az esetben, amikor az apa neve ismeretlen. Az 1950-es években ilyen esetekben a család- és utónév mellé a *без отчество* ’apai név nélküli’ bejegyzés került. Körülbelül az 1960-as évek közepétől vált lehetővé a megbélyegző bejegyzés elkerülése azzal, hogy az anya dönthetett arról, milyen apai nevet választ a gyermekének. A leányanyák többsége saját apai nevét, azaz gyermeke nagyapjának nevét jegyeztette be gyermeke apai nevéként.

személyi igazolványt kék színű ukránra cserélték, és ezeket az oroszosított neveket rendszerint ukránosították: *Лона* és *Єлизавета*, illetve *Іван* és *Василь* került az okmányba.

Az anyakönyvezéskor azonban egy-egy magyar név szláv átírásának számos változata lehetséges. Kárpátaljai nyelvész kollégák például a *Gyula* és az *Erzsébet* név kapcsán az alábbi átírási változatokat regisztrálták: *Дюла*, *Юлії*, *Юліан*, *Юлій*; illetve *Єлизавета*, *Ержебет*, *Елізавета*, *Эржебет*, *Ержібет*, *Ержейбет*, *Эржибет*, *Елизавет* (Kovács 2003, Balla 2008).

A magyarországi hatóságok – az MTA Nyelvtudományi Intézetének egyik, a határon túli magyarok névhasználatának aktuális kérdéseivel kapcsolatban valószínűleg tájékozatlan munkatársának javaslatára – a honosítási kérelmet benyújtó kárpátaljai magyarok nevének pontosítása, egységesítése céljából egy olyan összefoglaló táblázatot kívántak használni a kérdés megoldására, amely tartalmazza számos szláv név magyar változatát. Az eredeti névforma azonosítására ez a táblázat azonban egyáltalában nem alkalmas. Egyrészt például azért, mert nagyon kevés utónevet tartalmaz,² másrészt éppen a leggyakoribb magyar nevek nagy része hiányzik a listából. Továbbá azért sem, mert például a *Василь* vagy a *Федір* név megfelelőjeként csupán a *Bazil/Vazul* és a *Tódor* szerepel a listában, miközben az ukrainai gyakorlatban leggyakrabban a *László* és a *Ferenc* utónevek szláv megfelelőjeként anyakönyvezték ezeket a szláv utóneveket.

Ez a probléma azonban nem csupán az utóneveket érinti. Az átírás nem, illetve csak részben adja vissza a családnév eredeti írásképét és hangalakját:

a) Az ukrán (korábban orosz) cirill átírás alapján gyakran nehezen kikövetkeztethető az eredeti családnév: például a *Szűcs* átírása *Севч*, a *Győri* cirill betűs változata a *Дєєрї*, a *Kőszeghy* név *Кєєєєєє*-ként szerepel stb.

b) Egy-egy családnévnek akár több átírása is lehet, például a *Sütő* családnévet *Шїтєє*, *Шїтєє*, *Шїтєє* vagy *Шїтєє* alakban is megjeleníthetik.

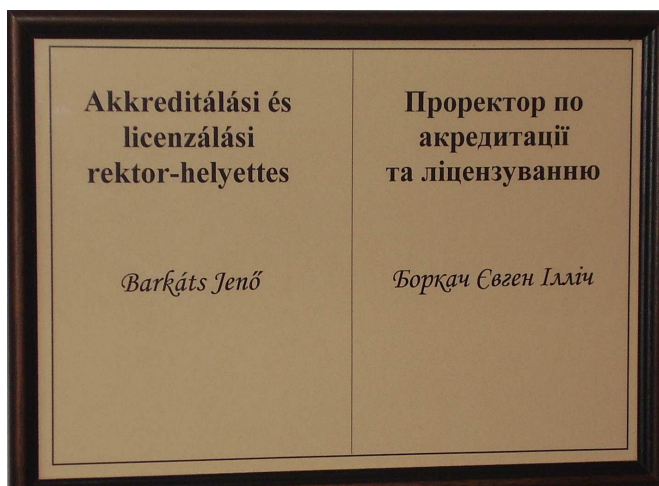
c) A hagyományos írásmódú magyar családnéveket a cirill átírás nem tükrözi, ezért eredetileg egymástól eltérő magyar vezetéknévek cirill betűs formája azonossá válik, tehát a transliterált nevek között eltűnik a különbség. Például a *Soós* és a *Sós* egyaránt *Шєєє* vagy *Шєє* lehet, a *Kovács* és a *Kováts* azonos módon *Кєєєч*, a *Gönczy*, *Gönczi* és *Gönci* ugyanúgy *Гєєєч* vagy a *Vörös*, *Veres* és *Veress* egyformán *Вєєє* stb.

d) Problémaként merül fel továbbá az is, hogy az ukrán állampolgárok útleveleiben úgy tüntetik fel a magyar nemzetiségűek nevét, hogy azt a személyi igazolványban szereplő cirill betűs, gyakran torzított névváltozatból transliterálják a hatóságok. Ez például azt jelenti, hogy a már említett *Gönczy* családnévet viselő személynek *Гєєєч* alakban szerepel a neve a személyi igazolványában, és az útlevelebe ennek a változatnak az átírásaként *Hєєє* kerül.

² Az A-val kezdődő férfinevek között például az alábbi neveket tárgyalja a lista: *Abakum*, *Avakum*, *Avenir*, *Ahatanhel*, *Ahafon*, *Ahapon*, *Adám*, *Adrián*, *Adriján*, *Andriján*, *Amvroszij*, *Anánij*, *Anatolij*, *Andrij*, *Andronik*, *Andronyik*, *Andron*, *Antin*, *Anton*, *Arszen*, *Arszenyij*, *Artem*, *Artemij*, *Arhip*, *Aszkold*.

A szlávósított alakban anyakönyvezett nevek megváltoztatására az ukrán jogszabályok lehetőséget nyújtanak. Ennek a törvényi előírásnak a jelentősége különösen azután értékelődött fel, miután – a korábbi szovjet személyi igazolványok ukránra cserélésekor – a személyi igazolványokból kiiktatták a nemzetiség feltüntetését. A gyakorlat azt mutatja, hogy ezt a normát az érdekelt személy külön személyes kérelmezésére az esetek többségében alkalmazták (Tóth–Cserniczkó 2009). A névváltoztatás azonban – a viszonylag jelentős anyagi és időbeli ráfordítás mellett – azzal is jár, hogy a kérelmezőnek a személyi igazolványa mellett gyakorlatilag minden személyi okmányát (születési anyakönyvi kivonat, házasságkötésről szóló anyakönyvi kivonat, iskolai végzettségről szóló bizonyítványok, diplomák, munkakönyv, katonakönyv, jogosítvány, útlevél stb.) ki kell cseréltetnie az új hivatalos névformát tartalmazó személyi igazolvány alapján. Ebben a személyi igazolványban is azonban csak cirill betűs formában (az első oldalon ukrán, a harmadikon orosz nyelven) szerepelhet a magyar nemzetiségű és anyanyelvű ukrán állampolgárok neve, vagyis a latin betűs eredeti magyar névforma cirill betűs átírásának problémája továbbra is fennáll.

Mivel a hivatalos okmányokban a nem szláv nyelvű lakosság utóneveit a szovjet hatóságok rendszerint oroszosították, és 1991 után ezeknek a névformáknak az ukránosított változata vált hivatalossá, a kárpátaljai magyarok körében az sem szokatlan, hogy valakinek nem egy, hanem több neve van: egy hivatalos (amely a hivatalos okmányaiban szerepel), illetve egy olyan, amelyen az adott személyt rokonai, ismerősei azonosítják (vagyis amellyel ő maga azonosul). Nem ritka például, hogy aki a személyi igazolványában (paszportjában) *Kovács Iván Petrovics* vagy *Molnár Jelizaveta Olekszandrivna*, azt családja és barátai *Kovács Jánosként* és *Molnár Erzsébetként* ismerik, édesapjukat pedig teljes természetességgel szólítják *Péternek* és *Sándornak* (1. ábra).

1. ábra. Egy személy – két névváltozat:
kétnyelvű névtábla a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán (Beregszász)

3. Az asszonynevek

Az ukrainai és magyarországi asszonynev-használati szokások sem teljesen fedik egymást. A magyarországi családjogi törvény³ 25. § (1) bekezdése, illetve Ukrajna a házasságról és családról szóló törvénykönyve⁴ 19. cikkelye alapján a feleség a házasságkötést követően az alábbi hivatalos névformák közül választhat (*Kis Éva* férjhez megy *Nagy Pál*hoz) (1. táblázat):

1. táblázat. A magyarországi és az ukrainai anyakönyvezhető asszonynévformák összehasonlító táblázata (völegény: *Nagy Pál*, menyasszony: *Kis Éva*, akinek az apja *Péter*)

N	A feleség által választható névforma	Ukrajna		Magyarország
		Hivatalos név	Magyar változata	
1.	A férj családnevéhez saját utónevét kapcsolja	<i>Надь Сва Петрівна</i>	<i>Nagy Éva</i>	<i>Nagy Éva</i>
2.	Saját családneve mellé kötőjellel csatolva felveszi házastársa családnevét	<i>Надь-Кіш Сва Петрівна</i> vagy <i>Кіш-Надь Сва Петрівна</i>	<i>Nagy-Kis Éva</i> vagy <i>Kis-Nagy Éva</i>	<i>Nagy-Kis Éva</i> vagy <i>Kis-Nagy Éva</i>
3.	Megtartja leánykori nevét	<i>Кіш Сва Петрівна</i>	<i>Kis Éva</i>	<i>Kis Éva</i>
4.	A <i>-né</i> képzővel kiegészítve felveszi férje nevét	Nem anyakönyvezhető.		<i>Nagy Pálné</i>
5.	Az előző változathoz hozzátoldja saját nevét is	Nem anyakönyvezhető.		<i>Nagy Pálné Kis Éva</i>
6.	A férj családnevéhez illesztett <i>-né</i> képzős névforma után használja saját család- és utónevét	Nem anyakönyvezhető.		<i>Nagyné Kis Éva</i>

Magyarországon a 4. változat, azaz a férj család- és utónevéhez illesztett *-né* képzős alak a leggyakoribb (Debreceni–Balogh 1995). Ezt a névváltozatot (valamint a szintén *-né* képzős 5. és 6. sorban lévő névformákat) a kárpátjai magyar asszonyok nem használhatják, a keleti szláv nyelvekre ugyanis a *-né* képzős névformák csak körülírással (orosz: *жена Пала Надья*, illetve ukrán: *жінка/дружина Пала Надья* = 'Nagy Pál felesége') fordíthatók le. A kárpátjai magyar asszonyok férjhezmenetele után a leggyakrabban a táblázat 1. sorában látható névváltozatot választják (hiszen a Magyarországon leggyakoribb névformát nem anyakönyveztethetik Ukrajnában).

³ 1952. évi IV. törvény a házasságról, a családról és a gyámságról. 25. § (1) bekezdés. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=95200004.TV.

⁴ Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20.06.1969 № 2006-VII. Відомості Верховної Ради УРСР від 27.06.1969 р., № 26. 204.

4. Jogszabályi háttér

Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa 1989-ben elfogadta a nyelvekről szóló törvényt,⁵ 1992-ben a nemzeti kisebbségekről szóló jogszabályt,⁶ 1997-ben pedig ratifikálta a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezményt.⁷ A nyelvtörvény 39. cikkelyében az ukrán állam kinyilatkoztatta, hogy az „Ukrán SZSZK polgárai jogosultak nemzetiségi hagyományaik szerinti neveik viselésére. Neveiket nemzetiségi nyelvről ukrán nyelvre transzkripció által kell átadni”. A kisebbségi törvény 12. cikkelye értelmezi is ezt a jogszabályt, amikor meghatározza, hogy „Ukrajna minden állampolgárának joga van nemzeti család-, utó- és apanevére. A polgárok, meghatározott rend szerint jogosultak helyreállítani saját nemzetiségi család-, utó- és apanevüket. Azok a polgárok, akiknek nemzeti hagyományaikban nincs szokásban az apanév feltüntetése, jogosultak személyigazolványaikban csak a család- és utó-, valamint a keresztlevelekben az apjuk és az anyjuk nevének a beírására”. A *Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán SZSZK együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén*⁸ című államközi egyezmény 9. cikkelye szintén elismeri a nemzeti utó- és családnevek használatának a jogát.

A nevezett nemzeti jogszabályok és a nemzetközi keretegyezmény szövegét elemezve konstatálhatjuk, hogy az említett törvények elfogadásával Ukrajna eleget tesz a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény 11. cikkely 1. bekezdésében foglalt kötelezettségeinek a család- és utónevek anyanyelvű használatát és ennek hivatalos elismerését illetően. A magyar nemzetiségű személyek esetében azonban e jogok teljes értékű gyakorlása nincs biztosítva. A latin betűs írásrendszert használó ukrainai kisebbségekhez tartozó személyek neveinek az útlevél latin betűs rovatába történő átírását, továbbá az önazonosításra szolgáló eredeti magyar család- és utónevek cirill átírásának a kérdését az ukrainai jogrend nem megfelelően szabályozza.

5. A fentiek vonatkozásai Magyarországra számára

A kárpátaljai magyar névhasználat kapcsán a kárpátaljai illetőségű, magyar állampolgárságot kérelmező személyek vonatkozásában a magyarországi hatóságok előtt a következő kérdések merülhetnek fel:

⁵ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки „Про мови в Українській РСР” № 8312-XI, 28.10.1989. Відомості Верховної Ради УРСР. Додаток № 45. – Київ, 1989. 58–66.

⁶ Закон України про національні меншини в Україні. Відомості Верховної Ради України. – 1992. № 36. 529.

⁷ Закон України „Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин. // №703/97-ВР. // Відомості Верховної Ради України – 1998, № 14. 56.

⁸ Декларація та Протокол до Декларації про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою про забезпечення прав національних меншостей від 31 травня 1991 р. // Збірник чинних міжнародних договорів України. – Т. I. 1990–1991 рр. Київ, 2001. 166–174.

a) Magyarországon hivatalos lehet-e a kárpátaljai magyarok önazonosító névformája, vagy pedig csak a cirillikával anyakönyvezett, (sok esetben) szlávósított változat alapján az útlevélben feltüntetett névváltozat tekinthető hivatalosnak?

b) Jogsértést követ-e el az a kárpátaljai magyar, aki például Magyarországon nem az útlevelében szereplő *Vehsev Oleksandr*, hanem az általa megszokott és saját nevének tartott *Végső Sándor* nevet írja be egy hivatalos űrlap megfelelő helyére?

A honosítási eljárás során a magyar család- és utónév megállapításához kézenfekvő volna a magyar nyelvű állami és/vagy egyházi anyakönyvek, anyakönyvi kivonatok felhasználása. Ám 1945 után a szovjet hatóságok kötelezően begyűjtötték a lakosságtól a Magyarország és Csehszlovákia által kiállított anyakönyvi kivonatokot, illetve az egyházaknak is be kellett szolgáltatniuk az anyakönyveket. Ezek a dokumentumok most a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban vannak elhelyezve. Csak külön írásos kérelem és fizetett szolgáltatás keretében kaphatja meg a kérelmező azt az okmányt, amellyel igazolhatja, hogy valamelyik közvetlen felmenője magyar állampolgár volt, illetve csak a levéltár segítségével tudja igazolni a rokonság fokát. Ám az 1945 után születettek számára további gondot okozhat, hogy akár egyazon családon belül is eltérhet az eredetileg magyar családi és/vagy utónév cirill átírása.

A további kérdésfelvetések helyett célszerű megfogalmaznunk azokat a javaslatokat, amelyek közelebb vihetnek a probléma megoldásához:

1. A magyarországi hatóságoknak nem az útlevélben szereplő (gyakran torzított) latin betűs névformát, hanem a nem magyar állampolgárságú, de magát magyar nemzetiségüként azonosító személy magyar igazolványában szereplő, önazonosításra szolgáló (Ukrajnában nem hivatalos) névalakot célszerű bejegyezniük az újonnan kiállított magyar anyakönyvi okiratba.

2. Kárpátaljai magyar nyelvészek bevonásával el kell készíteni egy olyan adatbázist, amely tartalmazza a leggyakoribb magyar utónevek legelterjedtebb cirill, illetve az ennek alapján az ukrán hatóságok által alkalmazott latin betűs átírási változatait.⁹

3. A magyarországi hatóságoknak csak akkor szabad az apai nevet is feltüntetniük az újonnan kiadott magyarországi okmányokban, ha ezt a kérelmező külön kéri.

4. Megfontolandó lehet egy olyan gyors és anonim közvélemény-kutatás lebonyolítása, amelynek célja annak felmérése, mutatkozik-e igény a kárpátaljai magyar asszonyok körében arra, hogy magyar állampolgárként a Magyarországon felvehető, de Ukrajnában nem anyakönyvezhető asszonynévformákat használják.

5. Diplomáciai úton (például az Ukrán–Magyar Kisebbségi Vegyes Bizottság ülésein) célszerű volna felvetni, hogy az ukrán fél biztosítsa a jogilag lehetséges névhasználati formák gyakorlati alkalmazását a magyar nemzetiségű ukrán állampolgárok számára.

6. Szintén diplomáciai úton szükséges lehet annak felvetése is, hogy az ukrán fél tegye lehetővé, hogy a magyar nemzetiségű ukrán állampolgárok az útlevélkérdő formanyomtatványon saját kezűleg írják le család- és utónevük latin betűs változatát,

⁹ Egy ilyen adatbázis összeállításához, illetve az ehhez szükséges névtani háttérkutatások és szakmai elvek kidolgozásához a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola keretein belül működő Hodinka Antal Intézet rendelkezik a megfelelő szakmai és intézményi háttérrel.

mégpedig annak magyar nyelvű és nem a személyi okmányokban szereplő cirill betűs (nem ritkán szlávósított) alakjában.

A kérdés rendezése nem csak a magyarországi kedvezményes honosítás miatt célszerű. Számos magyar nemzetiségű ukrán állampolgár szerez Magyarországon érettségit, egyetemi diplomát, tudományos fokozatot stb. Ha ezeket a hivatalos okmányokat az ukrán állampolgár magyar neve alapján állítják ki, akkor a dokumentumok ukrainai honosításakor lesz gond az ukrainai személyi okmányokban szereplő névváltozattól eltérő névformákkal.¹⁰ Ha pedig az útlevélben szereplő, szlávósított névváltozat alapján adják ki a magyarországi hatóságok a dokumentumokat, akkor az okmány tulajdonosa érezheti úgy – teljes joggal –, hogy nem csupán az állampolgársága szerinti állam, hanem az anyaország is megfosztja attól a lehetőségtől, hogy anyanyelve hagyományai szerint használja család- és utónevét.¹¹

SZAKIRODALOM

- Balla Andrea (Балла Андрєя) 2008. Перепис угорських імен на російське/українську у селі Велика Добронь. *Acta Beregsasiensis* 2008/1: 127–31.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2003. A kárpátaljai magyar személynévhasználat sajátosságai. In: Csernicskó István (szerk.): *A mi szavunk járása: bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász, 153–63.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2010. A névhasználati és megszólítási szokások. In: Csernicskó István (szerk.): *Megtart a szó: hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság és Hodinka Antal Intézet, 103–6.
- Csernicskó István 1997. „Imja otcesztovo” (Az apai név használatáról a kárpátaljai magyarok körében) In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia Előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* I. kötet. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. szám. A Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, Budapest–Miskolc, 162–7.
- Debreceni Anikó – Balogh Lajos 1995. Magyar asszonynevek a Kárpátalján. *Magyar Nyelv* XCI: 340–5.
- Fedinec Csilla – Vehes Mikola (főszerk.) 2010. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest.
- Jernudd, Björn 1994. Personal names and human rights. In: Tove Skutnabb-Kangas – Robert Phillipson (eds.): *Linguistic human rights: Overcoming linguistic discrimination*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 121–32.

¹⁰ Tapasztalataink szerint gyakran azt sem könnyű elfogadtatni az ukrán hatóságokkal, hogy például egy *Szabó Andrea* névre Magyarországon kiállított okmány tulajdonosa azonos azzal, aki az ukrán személyi igazolványban *Сабо Андрєя Євгенівна*, útlevelében pedig *Sabo Andreia*.

¹¹ Ukrajna budapesti nagyköveteinek 2011. szeptember 15-i keltezésű, № 61311/17-500-1322. iktatási számú, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolának címzett levelében az szerepel, hogy a nagykövetség levélben fordul a Nemzeti Erőforrás Minisztériumához azzal a kéréssel, hogy az ukrán állampolgárok számára a hivatalos dokumentumokat az illető útlevelében szereplő (hivatalos) névváltozatra állítsák ki.

Kovács András 2003. A magyar keresztnevek orosz/ukrán átírása Som köztségben. *Acta Hungarica* X–XI: 75–83.

Tóth Mihály – Csernicsekó István 2009. Az ukrainai kisebbségi jogalkotás fejlődése és két részterülete: a névhasználat és a politikai képviselő. *Regio* 2: 69–107.

Beregszászi Anikó – Csernicsekó István
főiskolai tanár   főiskolai tanár
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

SUMMARY

Beregszászi, Anikó and Csernicsekó, István

The problems of transliteration and use of personal names of Subcarpathian Hungarians

Personal names of members of national minorities are often altered by the authorities. The Soviet authorities, for example, often Russified the traditional Hungarian forenames of Hungarians in the area of Subcarpathia between 1945 and 1991. Names like *Ilona* or *Erzsébet* were changed into *Елена* and *Елизавета*, and *János* or *László* into *Иван* and *Василий*, respectively. After the proclamation of the independence of Ukraine, these names were Ukrainianized: *Ілона*, *Єлизавета*, *Іван* or *Василь* were written into the identification cards.

In official documents the names of Hungarians living in Ukraine (Subcarpathia) are written in Cyrillic letters. Transliteration often alters the original name forms considerably. If we look at the example of a Hungarian name *Végső Sándor*, whose nationality is Hungarian and whose citizenship is Ukrainian, we can see that his name in his identification document is *Вегше Олександр*. Patronymic is added to the forename and surname according to eastern Slavic traditions. So, if the first name of *Végső Sándor*'s father is *János*, then the form *Вегше Олександр Іванович* is entered in the official documents. In the passports of Ukrainian citizens, however, the Cyrillic version is transliterated in Latin letters. This means that the name of *Végső Sándor* is written in the form *Vehshe Olexandr*.

One-third of the people whose mother tongue is Hungarian live outside Hungary, in the neighbouring countries. Hungary often has (official) relations with Hungarians who are not Hungarian citizens. In the process of official administration it often causes a problem to establish the identity of these Hungarians. It is a problem, for example, to decide which name the authorities should consider in the case mentioned above: (a) the traditional Hungarian name (with which the person identifies himself; e.g., *Végső Sándor*); or (b) the official name in the passport which is the Russified/Ukrainianized form (*Vehshe Olexandr*).

Keywords: transliteration, personal names, Subcarpathian Hungarians

A szöveganyag nyelvisége – plusz valami más...

(Weöres Sándor: *Via vitae*)*

1. Büky László legújabb kötetében (Büky 2011) hat olyan tanulmány található, amelynek tárgya a címben is explicitté tett módon Weöres Sándor, illetve a költő valamelyik műve. De több más itteni írásában, például a *Szerkezetrend költői szövegművekben* című tanulmányában is Weöres Sándor-elemzéseken keresztül mutat be stilisztikai jelenségeket. Ez a körülmény késztetett arra, hogy a hetvenéves Büky László köszöntéséhez egy Weöres Sándor-vers rövidre fogott elemzésével járuljak hozzá.

Elöljáróban hadd idézzek két elvi megjegyzést az ünnepelttől (és társszerzőjétől, Fűkőh Borbálától) abból a *Szövegyszerkesztés és aktuális tagolás Weöres Sándor-versekben* című tanulmányból, amely egy miskolci konferencián hangzott el előadásként 2001-ben. Az első megállapítás így hangzik: „A költői szövegmű [...] szöveggrammatikailag és szövegsemantikailag úgy van megszerkesztve, hogy ráérthető a szöveganyag nyelviségén kívül valami más is, aminek nincsen közvetlen, nyílt kifejezése” (Büky 2011: 216). A második pedig így: „[...] nemcsak az ember olvassa a verset, a vers is az embert, ami úgy értendő, hogy a nyelvi szerkesztmény a maga egészében mindössze kerete, hordozója valamely világtudásnak” (uo.).

Ennek a két találó észrevételnek tiszta példája és egyben bizonyítéka az a Weöres-vers, amelyről előadásomban szólni kívánok. A költemény címe: *Via vitae*. Az *Egybegyűjtött írások* betűrendes mutatója szerint 1975-ben keletkezett (vö. Weöres 1981: III, 558). Kötetben első ízben a *Mikrokozmosz Füzetek* könyvsorozat *Áthalások* című kötetében (Weöres 1976: 22), másodízben az *Egybegyűjtött írások* negyedik, bővített kiadásában (Weöres 1981: III, 388) jelent meg. A vers szövege a következő:

Via vitae

Oly kicsi kunyhó,
csak meghajolva lehet belépni.
Odabenn kiegyenesülve,
szemközt egy ajtó:
lám, mégegy szoba,
már nagyobb.
Onnan nyílik mégegy, és mégegy,
ez már oszlopcsarnok, tágasság, ragyogás,

* Elhangzott a Büky László 70. születésnapja alkalmából a Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén tartott ünnepi felolvasóünnepségen (Szeged, 2011. október 6.).

benn bál van, táncos forgatag, sokadalom,
és mindenfelé sok széles szárnyas-ajtó
akkora termekbe, hogy fedelük alá
a felhők beúsznak, benn szakad az eső,
vagy a mennyezetről süt a nap.
Termek, teli erdőkkel, hegyekkel,
tengerekkel, levegővel,
már nem látszanak a falak.
Tovább nincs is fal, se padló,
csak a rögzös, füves föld, és tető sincsen.
Aztán az alap is elenyészik,
úrben jár a láb,
hova lett a kunyhó, ahová beléptél?

Induljunk ki az *áthallás* főnév értelmezéséből, hiszen nemcsak a kötetnek *Áthallások* a címe, hanem a verset tartalmazó ciklusnak, sőt e ciklus előző darabjának is. Az *áthallás* szónak *A magyar nyelv nagyszótára* két konkrét jelentés után ezt az átvitt értelmét adja meg, „irodalomtörténeti vagy sajtóbeli” minősítéssel: „valamely (írott) szövegnek vélt vagy sugallt, esetleg más műv(ek)et vagy kor(szako)t, eseményt stb. idéző, arra utaló rejtett tartalma” (NSzt. II, 1221; a rövidítéseket az idézetben feloldottam, K. G.). A kötetnek és a ciklusnak a címe ezek szerint azt sugallja, hogy a bennük foglalt szövegeknek, köztük ennek a szövegnek a szó szerinti értelme – Büky László kifejezésével élve: „a szöveganyag nyelvisége” – mögött valamilyen rejtett tartalom, kódolt üzenet húzódik meg, amely az értő olvasás során fokozatosan világosodik meg. Elemzésemben ennek a rejtett tartalomnak a feltárására teszek kísérletet.

2. Weöres Sándor *Via vitae* című versének – olvasói benyomásaim szerint – három szervező elve, strukturális alapelve tapintható ki:

1. a térbeliség és az időbeliség kontrasztja,
2. az emberi és a természeti szféra kontrasztja,
3. a személytelenség és a személyesség kontrasztja.

Mindezek egybefoglalhatók az ellentét mint általános szövegszervező elv fogalmában (vö. Szabó 1988: 99–101).

2.1. A költemény szövege a maga elsődleges, konkrét értelmében nem egyéb, mint valamely térbeli mozgásnak, a térben való előrenyomulásnak a leírása: kis kunyhó → összegörnyedve való belépés a kunyhó alacsony ajtaján → kiegyenesedés → egy szemközti ajtó megpillantása → azon való belépés egy másik, nagyobb szobába → ebből egy harmadik, majd egy negyedik szobába való továbbhaladás → a negyedik szoba már valóságos terem, oszlopcsarnok, amelyben bál van → ebből mindenfelé további széles ajtók nyílnak → ezek az ajtók akkora termekbe vezetnek, amelyekben felhők vannak, süt a nap, vagy szakad az eső → további termek, amelyekbe beleférnek az erdők, hegyek, tengerek → eltűnnek a falak, a padló, a tető → az alap is

elenyészik → űrben jár a láb (itt véget is ér a térbeli mozgás, a verset egy kérdéssel zárja le, amelyről a 2.3. pontban lesz szó).

Ennek a „cselekménynek” a szó szerinti értelme a reális felől az irreális, a fantasztikus felé halad, és leginkább egy álomnak a leírására emlékeztet. A realitás (*kicsi kunyhó*) csalóka realitásnak bizonyul, és különféle, egyre fantasztikusabb stádiumokon keresztül a megsemmisülésbe torkollik (*űrben jár a láb*). A térbeli mozgás átvitt értelméhez a vers címe adja meg a kulcsot: *Via vitae* (latin) = *Az élet útja*, rövidebben *életút*. A térbeli sík ezen a ponton (pontosabban: e vonal mentén) metszi az időbeli síkot: ami a térben előrehaladás a kunyhó bejáratától a semmiig, az az időben is előrehaladás a születéstől a halálig. A cím *átkapcsoló*ul (shifter; I. Jakobson 1969: 178), *indikátor*ul (Bárdosi 1975: 83–4) vagy *olvasási utasítás*ul (Török 1974: 33 skk.) szolgál a szöveg befogadója, értelmezője számára: a térbeli értelem síkjáról rendre az időbeli értelem síkjára kapcsol át, illetőleg ezzel a „használati utasítással” indítja útjára a befogadót: olvasd két síkban, értsd képletesen!

Az, hogy a térbeliség síkjának elemei és az időbeliség síkjának elemei között milyen típusú összefüggés van, azoknak a kritériumoknak az alapján dönthető el, amelyeket még Goethe állított fel az allegória és a szimbólum megkülönböztetésére (idézi Lukács 1965: II, 676; a három kritériumot én foglaltam táblázatba, K. G.):

Allegória	Szimbólum
A képi sík a tartalmi síktól mindvégig különválasztható.	A képi sík nem választható el a tartalmi síktól.
A tartalmi-gondolati elem az elsődleges.	A szemléleti elem az elsődleges.
A kép és a gondolat részleteikben megfeleltethetők egymásnak.	A kép és a gondolat elemei nem feleltethetők meg pontosan egymásnak.

E kritériumok alapján a *Via vitae* térbeli és időbeli (konkrét és átvitt) jelentéssíkja, illetőleg ezeknek elemei allegorikus viszonyban vannak egymással. A kunyhóba való belépés a megszületést jelképezi oly módon, hogy az ajtó alacsonysága a szülőcsatorna szűk voltát, nehezen járhatóságát érzékelteti: éppoly nehéz ezen a szűk bejáraton belépni, mint amazon kijutni. A belső tér egyre tágabbá válik, ahogy az élet idejében előrehaladva egyre nagyobb lehetőségek tárulnak elénk. A fényárban úszó bálterem a maga táncos forгатagával kétségtelenül a lehetetlent nem ismerő, érzelmekben és indulatokban tobzódó ifjúkor. A bál a zenében, az irodalomban, a filmben stb. az élet felfokozottságának, rendkívüli pillanatainak a kifejezője szokott lenni, gondoljunk csak Berlioz *Fantasztikus szimfóniájának* 2. tételére, Kosztolányi *Hajnali részegségére* („az égből van, minden este bál van”), a *Háború és béke* vagy *A párdúc* nagy báli jelenetére (akár a regényben, akár filmben). A bál olyan embléma (Bernáth 1970, 1972), amely intertextuális kapcsolatot teremt az adott szöveg és a szintén szövegnek tekinthető kulturális és művészeti makrokontextus között.

A termék nagyságának fokozatos növekedése az emberi élet szellemi és anyagi lehetőségeinek kibontakozását jelképezi, de ebbe a kibontakozásba rövidesen nyugtalanító, fantasztikus mozzanatok vegyülnek bele: „fedelük alá a felhők beúsznak”; „a mennyezetről süt a nap”. Az életút kiteljesedése végső soron szétfeszít minden

emberi dimenziót: az ember alkotta környezet fokozatosan elenyészik, az emberi személyiség a megsemmisülés felé halad. Az űrben járó láb ebben a szövegösszefüggésben az útjának végére jutó ember metonimikus allegóriája (testrész neve az emberi lény neve helyett).

2.2. A második kontraszt, amely a vers szövegét szervezi, az ember alkotta dolgoknak és a természeti jelenségeknek a kettőssége. A szöveg kezdetén egy szerény emberi hajlék, egy kunyhó áll, ebből titokzatos módon palota lesz, de a természet erői mindinkább benyomulnak ebbe a palotába, az emberi fokozatosan beleolvad a természetibe, végül maga az ember is elveszíti külön-létét, egyén mivoltát („űrben jár a láb”), és feloldódik az egyén feletti mindenségben. Kövessük nyomon ezt a folyamatot oly módon, hogy az emberi szféra elemeit **vastag betűvel**, a természeti szféra elemeit *dőlt betűs* szedéssel emeljük ki:

Oly kicsi **kunyhó**,
 csak meghajolva lehet belépni.
 Odabenn kiegyenesülve,
 szemközt egy **ajtó**:
 lám, még egy **szoba**,
 már nagyobb.
 Onnan nyílik még egy [**szoba**], és még egy [**szoba**],
 ez már **oszlopcsarnok**, tágasság, ragyogás,
 benn bál van, táncos forгатag, sokadalom,
 és mindenfelé sok széles **szárnyas-ajtó**
 akkora **termekbe**, hogy **fedelük** alá
 a *felhők* beúsznak, benn szakad az *eső*,
 vagy a **mennyezetről** süt a *nap*.
Termek, teli *erdőkkel*, *hegyekkel*,
tengerekkel, *levegővel*,
 már nem látszanak [-] a falak.
 Tovább nincs is [-] fal, se [-] padló,
 csak a *rögös*, *fűves föld*, és tető sincsen [-].
 Aztán az alap is elenyészik [-],
űrben jár a láb,
 hova lett [-] a kunyhó, ahová beléptél?

Jól látható az **emberinek** a dominanciája a vers kezdetén és egész első felében, majd a *természetinek* ezen való felülkerekedése. A szöveg második részében az emberi mozzanatok már csak hiányukkal vannak jelen: *nem látszanak, tovább nincs is, sincsen, elenyészik, hova lett...?* Ezeket a Berzsenyi versének negatív tájleírására (*A közelítő tél*) emlékeztető negatív előfordulásokat [-] jellel különböztettem meg, és nem emeltem ki. Itt ugyanis már nincs egyéb, mint „ember-utáni csend” (Tóth Árpád: *Elégia egy rekettyebokorhoz*).

Az emberinek a természetibe való fokozatos beleolvadása és ezáltal bekövetkező megsemmisülése szoros összefüggésben van Weöres halál-felfogásával, amely

a keleti filozófiák és Hamvas Béla nyomán alakult ki: „a külön-létből a személytelen, valódi létbe átjutás nem lecsökkenés, sőt végtelen felfokozódás” (*A teljesség felé*, 1943–45; Weöres 1970: I, 627). Ugyanitt: „vannak, akik egyéniségük fölé emelkedve, igazi lényükké a személytelen, örök mértéket teszik; halálukban úgy omlik le róluk a különlét, mint egy börtönfal[,] és átömlenek időbeli, zárt életükből az időtlen, határtalan teljességbe. Ez az üdvösség” (629–30). Az átalakulás az időben létező elkülönült emberi személyiségnek, az úgynevezett *én*nek a levetése által történik meg. A költőt ennek megfelelően „a halállal is derűs nyugalommal szembenező magatartás” jellemzi (Kenyeres 1983: 304). A halál az ő számára nem egyéb, mint „a boldog beolvadás, a végtelenbe simulás állapota” (Koncsol Lászlótól idézi Kenyeres: *uo.*). Ennek kapcsán ki lehetne térni a *Via vitae* és más Weöres-versek tematikus összefüggésére. De ezúttal be kell érünk néhány idézettel. Például a ciklus következő versének (*A másik élet*) ezekkel a soraival:

Ez a másik, ez a világosabb
 suhanás [...]
 amikor az ember már madár [...]
 űrbe meríti szárnyait

(Weöres 1976: 23). Vegyük észre az *úr* motívumának ismétlődését! A ciklusnak egy másik, kettővel korábbi versében (*Ellentétek*) ugyanez a felfogás a következőképpen fogalmazódik meg:

Aki él, a halálban él.
 Aki holt, nem hal soha már.

(Vö. Nagy L. János elemzését: Nagy 1998: 44–9.) Ebben a szemléleti keretben „életutunk” nem egyéb, mint a halál felé tartó mozgás, de ez a halál nem megsemmisülés, hanem csupán a külön-lét levetése, a mindenségbe való visszaolvadás. Ezt fejezi ki epigrammatikus tömörséggel egy ezekkel egykorú, de nem az *Áthallások* kötetből való versnek, a *Talizmánnak* ez a két sora:

születek meghalni
 meghalok születni

(elemzését – a chiazmus szempontjából – I. Nagy 2005: 50–1). Ezt a két mozzanatot (és a közöttük megteendő utat) ábrázolja allegorikusan a most elemzett Weöres-vers, a *Via vitae*. Az *élet útja* címben az *élet* az időbeli és a természeti, az *út* a térbeli és az ember alkotta. A kettő páronként szerves egységet alkot. Ezáltal válhat a cím a szöveg értelmezésének kulcsává.

2.3. A harmadik ellentét, amely a költeményben szövegszervező jelentőségre tesz szert: a személytelenség és a személyesség kontrasztja. Figyeljük meg, hogy a vers szövegében az utolsó sort kivéve nem találunk olyan (tag)mondatot, amelynek alanya emberi személy volna. Az allegorikus értelemmel telítődő folyamatos

előrenyomulás mindvégig személytelenül van kifejezve („csak meghajolva lehet belépni”, „Odabenn kiegyenesülve”). A cselekvő alanyok egytől egyig az élettelen természet vagy az ember tárgyi környezete köréből kerülnek ki: *szemközt egy ajtó [van]; lám, mégegy szoba [van]; Onnan nyílik mégegy, és mégegy [szoba]; benn bál van, táncos forgatag, sokadalom* (a bálozók nem egyenként, személy mivoltukban, hanem embertömegként eltárgyasítva jelennek meg); *sok széles szárnyas-ajtó [nyílik]; fedeliük alá [ti. a termék fedele alá] a felhők beúsznak, benn szakad az eső, vagy a mennyezetről süt a nap*; stb. Csak az utolsó előtti sorban bukkan fel emberi cselekvő, de ez is úgy, hogy nem maga az ember jár az űrben, hanem csak a lába (pars pro toto). Személyes alanya tehát csupán a legutolsó, a verset lezáró sornak van, ám ez is úgynevezett rejtett alany, amelynek az igei állítmány csak egyes szám második személyű voltát árulja el, kilétét azonban homályban hagyja: „hova lett a kunyhó, ahová beléptél?”. A feszültség, mégpedig egyre fokozódó feszültség abból fakad, hogy legszemélyesebb dolgainkról: születésünkről, életutunkról, halálunkról a vers mindvégig személytelen formában, a cselekvő szubjektumtól elvonatkoztatva szól. Ebben a kifejezésmódban ugyanaz a szemlélet nyilvánul meg, amelyet az *Ars Poetica* második versszaka két évtizeddel korábban így fogalmazott meg:

Az okosak ajánlják: legyen egyéniséged.
Jó; de ha többre vágyol, legyél egyén-fölötti:
vesd le nagy-költőseged, ormóttan sárcipődet,
szolgálj a géniuszoknak, add néki emberséged,
mely pont és végtelenség: akkora, mint a többi.

Weöres „a személyiség feloldódásának és megszüntetésének lírai lehetőségét kutatta” (Ács 2007: 614). Ez a megállapítás az életmű egészére vonatkozik, de az elemzett versre hatványozottan érvényes, minthogy ennek éppen ez a tárgya.

De akkor ki az a „te”, akihez a vers utolsó sora a „hova lett a kunyhó, ahová beléptél?” kérdést intézi? A vers olvasója? A lírai én saját maga? Valaminő általános alany: ti mindannyian, emberi lények?

Bár az önmegszólító verstípus korábbi előzmények után a 20. századi lírában vált kitüntetetten fontossá (vö. Németh 1966), és az előbb idézett sorokban is önmegszólítás van, nem tartom valószínűnek, hogy az idézett kérdést a lírai én önmagának teszi fel. Ez nem zárható ugyan ki, de jobb értelmezésnek tartom, ha a mondatot általános alanyúnak minősítjük. Az általános alany olykor egyes vagy többes szám második személyű állítmánnyal van kifejezve (vö. Rác [szerk.] 1968: 236), különösen közmondásokban, mint *Addig üsd a vasat, (a)míg meleg; Járt utat a járatlanért el ne hagyj; Addig nyújtózz, ameddig a takaród ér* (további példák: T. Litovkina 2005; csak az A betűben 13 ilyen található).

De nem csupán az a kérdéses, kihez szól a zárósor, hanem az is, ki kérdezte ezt, ki mondta el az életút példázatát? Van-e egyáltalán lírai énje ennek a versnek? Vagy ez az én is feloldódott az „időtlen, határtalan teljesség”-ben? Erre nem tudok válaszolni, s talán maga a költő sem tudna (vagy akarna).

3. Egy verselemzést nem lehet befejezni, csak abbahagyni. Közhely ez, én magam is leírtam már. De igaz közhely, mert a műalkotás elvileg kimeríthetetlen (vö. Török 1976: 7–18), s ebben az esetben, azt hiszem, gyakorlatilag is.

Elemzésemben Weöres Sándor versének gondolatiságára és ennek nyelvi kifejeződésére összpontosítottam, mellőzve az úgynevezett külső forma, a versmérték, az alliterációk, a nyelvi képek stb. vizsgálatát. Ezt nem azért tettem, mintha ez utóbbiakat kevésbé fontosnak tartanám (eddigi kutatói pályámon elsősorban ilyen-mivel foglalkoztam), hanem mert ebben a versben a szöveg struktúráját nem ezek a külső formai elemek, hanem a három kontraszt, a térbeli ↔ időbeli, az emberi ↔ természeti és a személytelen ↔ személyes kontrasztja teremti meg. Az elemzés során nem arra törekedtem, hogy a költemény „mondanivalóját” versnyelvről fogalmi nyelvre fordítsam, hanem hogy hallgatóimban asszociációkat ébresszek. Ez a módszer, úgy vélem, a költő felfogásához is közelebb áll. Egy levelében például ezt írta: „A verssorok az értelmüket nem önmagukban hordják, hanem az általuk szuggerált asszociációkban; az összefüggés nem az értelemláncban, hanem a gondolatok egymásra-villanásában és a hangulati egységben rejlik” (Weöres Sándor levele Várkonyi Nándorhoz 1943-ban; idézi Kenyeres 1983: 98–9).

SZAKIRODALOM

- Ács Pál 2007. Két világ határán: az utolsó fordulat előzményei Weöres Sándor költészetében. In: Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története*. Budapest, Gondolat Kiadó, III, 614–22.
- Bárdosi Vilmos 1975. Poliszémia és homonímia [!] mint a humor nyelvi forrásai. *Filológiai Közlemény* 21: 79–93.
- Bernáth Árpád 1970. Irodalmi művek értelmezésének kérdéséhez (Babits Mihály: Ősz és tavasz között). *Irodalomtörténeti Közlemények* 74: 213–21.
- Bernáth Árpád 1972. [E]mbléma 4. In: *Világirodalmi lexikon*. II. Cam–E. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1086.
- Büky László 2011. *Stílusmagatartási formák Füst Milán és Weöres Sándor költői nyelvében*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Jakobson, Roman 1969. *Essais de linguistique générale*. Paris, Minuit.
- Kenyeres Zoltán 1983. *Tündérsíp. Weöres Sándorról*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Litovkina Anna, T. 2005. *Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemlélve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Lukács György 1965. *Az esztétikum sajátossága*. I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nagy L. János 1998. *Szavak és világok Weöres Sándor verseiben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nagy L. János 2005. *A chiazmus gondolata és a szöveg chiazmusa*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Németh G. Béla 1966. Az önmegszólító verstípusról (Különös tekintettel József Attilára). *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 546–71.
- NSzt. = *A magyar nyelv nagyszótára*. Főszerk. Ittész Nóra. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Ráczy Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Török Gábor 1974. *Költői rébuszok*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Török Gábor 1976. *József Attila-kommentárok*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Weöres Sándor 1970. *Egybegyűjtött írások*. I–II. Budapest, Magvető Kiadó.

Weöres Sándor 1976. *Áthallások*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

Weöres Sándor 1981. *Egybegyűjtött írások*. I–III. Negyedik, bővített kiadás. Budapest, Magvető Kiadó.

Kemény Gábor

egyetemi tanár

ME BTK – MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Kemény, Gábor

The linguistic character of textual material – plus something else...

(Sándor Weöres: *Via vitae*)

Sándor Weöres wrote the poem *Via vitae* (Path of life) in 1975, at the beginning of his final creative period. The structure of the poem, in the present analyst's view, is determined by three contrasts: those of spatial vs. temporal dimensions, man-made objects vs. natural phenomena, and personal vs. impersonal approaches. The concrete and abstract semantic planes of the text stand in an allegorical relationship with one another. The poem bears clear signs of an influence of Oriental poetry and philosophy that is characteristic of Sándor Weöres's whole oeuvre.

Keywords: spatial, temporal, natural, artificial, personal, impersonal, allegory, symbol

(Lírai) enni- és innivalók Füst Milán verseiben¹

1. Karinthy Frigyes tette emlékeztetné, hogy a Füst Milán-i lírának bizonyos szellemei és kísértetei „gyakran beszélnek ételekről. Májat és diót esznek: sokat esznek, az Ősz perszonalizált szelleme is eszik: zöld, hideg almákat eszik” (Karinthy 1911: 64, vö. Büky 2006). Előbbi a *Részeg kalmár* című költemény e részletére – „Jaj, földdel van teli a holtak szája! | S kik ettek Szilveszterkor *májat* és *diót*, | És putonyból kik ettek szép gyümölcsöket: | A lelkük vizfenéken alszik, mint a hal” (FÖv. 107) – utóbbi a Nyilas hava egy részére vonatkozik: „Jószívú szellem, | Idegen szellem közeleg s tengerzöld | Szőlőfürtöt tart bús arca elé. || Zöld, hideg *almákat* hoz s ő is *eszik*” (FÖv. 104). A *Részeg kalmár*ban ez is szerepel: „Az egyik [ti. szellem, démon] *répát* hámozott s a haját felém hajítá”. A Füst Milán-i líra tekintélyes része középkori életviszonyokat, élethelyzeteket ábrázol, és a középkorban meglehetősen természetességgel zajlott számos társadalmi és egyéni tevékenység az utcán, a répa pedig alapélelmiszer volt már a 16. században (Kisbán 2009a: 406). A költő lírájában szereplő ételekre, italokra való (egyébként kevés) vonatkozás valószínűleg nem független az efféle, az egyénre vonatkozó kapcsolatoktól.

¹ Előadásként elhangzott a 8. Semiotica Agriensis nemzetközi konferencián (2010. október 3-án).

2.1. Füst Milán leveleiben már gyermekkorából vannak étkezésére vonatkozó adatok. 1900. augusztus körül beszámol édesanyjának (Nagymaroson nyaral), hogy milyen kiadásai voltak, többek közt: „Mégmérttem magam 3 kr – Egy baraczk 2 kr” (FÖlev. 7; 1900. VIII. körül). Abbáziai nyaralásakor (már tizennégy évesen) írja: „Hogy fogalmad legyen az itteni kosztról megírom a reggelit: Én iszom két findzsa kávé, két lány tojást, 4 zsömlét” (FÖlev. 20; 1904. I. 2.), kevésbé később: „Nem spórolt talán annyit az egész sanatoriumban senki, mint én és senki nem evett oly kevés uzsonnyát, mint én. Dehát ez így van. Szegény trafikosné fia nem engedheti meg magának azt századrészben sem, mint az itt levő urak” (FÖlev. 25; 1904. I. 21.).

Jóval később, 1928. augusztus 17-én írja feleségének, amikor 1928-ban Baden-Badenben van szanatóriumban dr. Grodeck pszichológus orvosnál: „egész jókedvű is volnék talán, ha nem volnék oly rémes-szegény spórolós” – és mint gyermekkorában anyjának, most is beszámol kiadásairól: „Az augsburgi kirándulás 50 + 20 podgyázmegóvás + 2 banán = 30 = 1 márka” (FÖlev. 184). Ugyancsak a feleségének írja 1929. július 5-én: „miután egész nap csak szalámit ettem, azt a butaságot követtem el, hogy 3 narancsot választottam ki egy kofánál s a disznó 2 lírát kért. Benne voltam a könnyelműségben – nem baj. Továbbá itt a hotelem pompás éttermében meg is vacsoráztam, – vigye az ördög, ha nem megyek auto-útra s ez bizony 8 lira volt borraival. (Egy rostélyos burgonyával semmi más)” (FÖlev. 196). Néhány nap múlva megírja, hogy itatra is költött: „Németországban 1 márkát költöttem. (Autóbusz a Zeppelinhez 30 Pf. 50 Pf belépő, 20 Pf sör)” (FÖlev. 198). Szegénységét egyébiránt Füst többször megemlíti a levelezésében: „Szegénység és nélkülözés! Magányosság és keserűség! – És változtatnom nem lehet Ilonka!” (FÖlev. 76; 1921. VIII. 1.). Még 1948. július 28-án is fájdalmasan emlékezik: „Az ajándéknak és ma is még nagyon tudok örülni, szinte mint a gyerek, (mert éppen gyerekkoromban sohase volt részem ilyesmiben, soha karácsonyom nem volt például)” (FÖlev. 613; vö. Büky 2003). – Az ifjúkor szegénysége vagy tisztos jómódja mások pályáján is méltó a figyelemre; Petőfi Sándor például 1828-ban (!) a kávé cukor nélkül, keserűen issza, ha módja volt, mindig finom inget hordott, feltehetően halálakor is (Illyés 1963: 26, 674, 678; Fekete 1973: 45–6), életének nyomorúságosabb szakaszait ellensúlyozta ezzel.

A levelezés másutt is tartalmaz adatokat az író étkezésmódjáról. Feleségének írja „Új Tátrafüred 1926, márc 18. d. u. 3kor.” keltezéssel: „A főorvos lemérte a súlyomat: 72 és fél kiló. (Vági is azt mondta, hogy nagyon lefogytam, mióta nem láttott.) Reggeli: kávé 2 csészére való, *habtejszín*, két császárszemle, (megettem) méz (sajnos: vissza!). – Ebéd: – (gyönyörű ebédlő, külön kis asztal mindenkinek virággal, nyomtatott menükártyával – saját nyomda!) – remek sajtos leves, pompás húsos tekercs-előétel, – sült prágai sonka, remek angol-körettel, – remek torta: sajnos vissza! remek kompót: sajnos vissza! s ez utóbbiak helyett sajt vajjal és egy narancs! – Az igazgató két órán át veszködött velem, – elkísért mindenhová s levezetett az ebédlőbe! – Ja igaz tízórai is volt: félliter tej, vaj s egy kifli (megettem!)” (FÖlev. 145). – Mainzból ezt közli: „S az is nyomasztó volt, hogy oly borzasztó szegény vagyok, nem mehetek se reggelizni, se ebédelni velök, hanem dugva eszem kolbász-féléket pad alatt s aztán dugva iszom flaskáimból, miután egy üveg víz 55 Pf.” (FÖlev. 173–4; 1928. július vége). – Innsbruckból ismét a reggeliről: „S az is nyo-

masztó volt, hogy oly borzasztó szegény vagyok, nem mehetek se reggelizni, se ebédelni velők, hanem dugva eszem kolbászféléket pad alatt s aztán dugva iszom flaskáimból, miután egy üveg víz 55 Pf.” (FÖlev. 197; 1929. VII. 5.). – Stolzalpe osztrák üdülőhelyen egy hónapot tölt, feleségének írja: „Különben itt még egyetlen vétket sem követtem el a diétám ellen, képzeld. Kétszer ettem nudlit mindössze, de az oly rossz volt, (vizes,) hogy nem kívánkozom utána. S ezen felül kenyeret egyáltalán nem eszem, – a reggelihez zab-lemezeket (!) – Krumplit, rizst soha, – képzeld, akármennyit járok, nem kívánkozom az étel után. Naponta kétszer tejszínt adnak nékem ebédhez, egyébként sajt és sajt, (jó) vagy egy alma, vagy egy narancs” (FMev. 312; 1936. I. 19.). – Fülep Lajosnak szól ez a levélrészlet: „Tudja-e, miből főzik a világ legjobb *húslevesét*? Két kiló datteri nevű kagylóból egy féllitert. [...] van friss csiga, tessék! Van friss disznó-méhe (volva) remek, méltóztassék! [...] Akar egy kis finom szamártéjből készült sajtot? – Egy pillanatra megmozdult a gyomrom, de aztán beleharaptam. Remek volt. A pacstírtákról stb. pedig nem is szólok, túlegyszerű a dolog” (FÖlev. 429; 1943. II. 18.). Menzer Rezsőnek Kanadába írja: „Irénkénk remek töltött káposztát, paprikácscsirkét, túrócsuszát, továbbá lebbencsleveset és mákos dödöllét csinálna Neked” (FÖlev. 653; 1950. V. 25.). Ugyancsak Menzernek írja: „elhatároztuk, hogy *petrezselymes* levest fogsz kapni, *komlós*, vagy *köményes* kenyeret sütünk Neked, továbbá stúriai metéltet fogsz kapni, (amely is nagyon ízlett Neked egyszer nálunk,) – továbbá vese-pörköltet, simát, rugalmasat, léppel keverve, (bársonyos!) s előételként pacalt fokhagymaszósszal, – egy kis régi Kyr-dohányt is tudunk szerezni erre az alkalomra, (sajnos, azóta elszívtam,) – továbbá: valódi tokajit, (megittam hamar, nehogy elkéssek vele s majd a síromra öntsék,) – aztán badacsonyi muskotályt (érezed az illatát?) s egy »aranyászok« nevű újfajta remek sört” (FÖlev. 547; 1947. I. 30.). – Egyik levelében feleségét, aki Párizsban van a PEN Klub vendégeként „Drága Zöldborsókám és Borlevesem!”-nek szólítja (FÖlev. 742; 1957. XII. 10.).

2.2. Déry Tibor Füst Milánt mint a Nyugat főmunkatársát ismerte meg, és ez a megtiszteltetés érte harmadik vagy negyedik találkozásukkor: „éjfél tájban a lakásába vitt. Ott tartott éjszakára. El voltam bűvölve [...] Hogy a költő már kint az utcán, miután megnyomta a kapucsengőt, vetkőzödni kezdett, kifűzte mindkét cipőjét, nadrágtartója kivételével kigombolt minden kigombolható, s mind e művelettel hajszáll pontosan akkorra végzett, mire a kapu mögött felhangzott a házmester csoszogása! hogy bent a lakásban, Angyal utca 29. fdsz. kétszoba, konyha, már csak egyetlen takarékos mozdulatra volt szüksége, s pongyolájába, pongyola! burkolózhatott. Hogy a konyhában bejárónője odakészítette volt vacsoráját, párolt marhahúst, mindig párolt marhahúst, valahányszor megfigyelhettem, s a költő azt lábasból, hidegen, levébe fagyva, s ezt kenyérral kitörülve, ott a konyhában álltában mohón elfogyasztotta! Hogy a téli lakás éppoly hideg volt, mint a marhahús, s mint a levendulaszagú ágyhuzatok, melyeket Füst Milán a szekrényből kiszedett, hogy a szomszéd szobában saját kezűleg! megágyazzon nekem, a Nyugat főmunkatársa!” (Déry 1969: 172–3). – Somlyó György (1969: 240) szerint Füst (édesanyjával) a Dohány utcában, majd az Angyal u. 27. szám alatt lakott, később a Párisi utca 6.-ban, végül a Hankóczy Jenő u. 17.-ben.

Galsai Pongrác a következő történetet írta le: „Kedves tanítványait-szolgálattevőit is ötletektől indítva, heveny rokonszenv-alapon, rapszodikusán választotta ki. [Új bek.] Egyeseket gyanakvóan mérlegelt műsolat már első látásra a keblére vont. [Új bek.] Fő »favoritja« L. S. [Láncz Sándor 1919–1995] volt: ma már kitűnő műtörténész, újságíró, kritikus... de az ötvenes években még csak érdeklődő fiatal-ember, szöveg nélküli ígéret, egyetemi hallgató. Mi tette vajon, hogy Füst Milán azonnal a tenyerére emelte? Őt tartotta az új nemzedék fényének, rendszeresen elhívta a lakására, ha pár hétig nem jelentkezett, már üzent érte, valósággal beleszeretett. [Új bek.] Etette is. [Új bek.] Amikor L. S. először volt kereste föl a költő-professzort, Füst Milán kifaggatta, hogy él? [...] mi újság a kollégiumban? milyen a koszt, igazán? L. S. olyasmit válaszolt, hogy tűrhető. Meg lehet enni. Bár néha vágyódik a mama főztjére. Szívesen fölfalna például egy jó adag paprikáskrumplit is. [Új bek.] És Füst Milán akkor beleült abba a paprikáskrumplibá. [...] Barátunk éveken át nála vacsorázott. De sohasem kapott egyebet – üres paprikáskrumplinál. [...] [Új bek.] Talán az ötvenedik alkalommal történt. [Új bek.] A házigazda rostélyost evett vacsorára. [Új bek.] A vendég szomorúan paprikáskrumplizott. [Új bek.] Milán bácsi nagy étvággal nyiszatolta a »pult alól« vásárolt, érett, zaftos, sült hagymával megáldott hússzeleteket. Resztelt burgonyát küldött a hús után, különféle zöld köretekkel. [Új bek.] Egyszer csak fölnez a tányérjából és így szól: [Új bek.] – Látod, fiam, látod, mit eszem! Hiába. Beteg ember étke” (Galsai 1985: 15). Az oly „oly kevés uzsonnyát” – amelyet a tizenkét éves gyermek panasztolt – immár kárpótolta a sors...

2.3. A *Részeg kalmár* már idézett részében a *máj*, a *dió* és a (*szép*) *gyümölcs* ugyancsak kapcsolható a vers tárgykörének is megfelelően a (késő) középkorhoz, az év fordulójának ünnepi étkezéséről Kisbán (1997: 567) megírja, hogy ezen a két napon belsőség-nyelv savanyún elkészítve és egyéb éték szokásos; nos: a *belsőség* 'állati belső részek (szív, máj, tüdő stb.)' (l. ÉrtSz. *belsőség* 2.). Kisbán (1997: 508) említi azt is, hogy a 17. század végén dió, mandula szerepel alma, barack, dinnye egres stb. mellett mint étkezés végi gyümölcsfogás, parasztoknál (télen) dió és aszalt gyümölcs. Egyéként a dió (és a mogyoró) szexuális jelkép is (l. Hoppál–Jankovics 1990: 80–1).

Két versben *alma* szerepel, és mindkét esetben meg is eszi a lírai hős: „Jó-szívű szellem, | Idegen szellem közeleg s tengerzöld | Szőlőfürtöt tart bús arca elé. || Zöld, hideg *almákat* hoz s ő is eszik” (Nyilas hava, FÖv. 104); „a várúr drága s habos húsú *almákat* evett” (Egy bánatos kísértet panasza, FÖv. 108). A Nyilas havában lévő *szőlőfürt* mellett van *szőlő* is: „barna lányok kosarába' *szőlőm* | Nem dús, nem szép s nem elsőrendű mustja” (Szüretelők dala, FÖv. 122). S van *szőlőműves* szó is: „A szótlán *szőlőműves* is pihenni tér” (A szőlőműves, FÖv. 114). Mindezek azonban, az almával ellentétben nincsenek étkezéssel kapcsolatban, de amint a habos húsú almákat evő várúr képe bizonyos mértékig ugyancsak a régi-séget idézik.

2.4. A *Szózat az aggastyánhoz* című verse (FÖv. 15–16) is tartalmaz gasztronóm vonásokat negyedik szövegmondatában:

„Vérző fogakkal álmodol, forognak súlyos álmaid s ki pitvarodban netán lányt ölel, | Riadtan áll odébb, mikor mozdúlni hall. Azt mondják, ételek az eszményképeid | S valóban képzeleted kövér nőknek hízeleg a főztjükért, – egy nagy leves, | Hatalmas sült *tökök* és *répák*, hízott *borjak* járják olykor ültödöt körül | S te lassan ingatod a fejed erre – s titkaidat magad elhallgatatod.”

A levesek 1700 körül jelennek meg az úri étkezési szokásban rendszeresen (Kisbán 2009b: 498). A „Hatalmas sült-tökök” ugyancsak a középkori élet földidézői. A 15. század végétől jelennek meg Európában az amerikai növények, apró szemű bab, úritök vagy főzötök és a sütötök (Égető 2009: 328). A *répa* 1603-ban a Thurzó-udvarban egyik fogás: „A répák között »karórépa«, »répa« és legtöbbször »sárga répa« szerepelt, amely valószínűleg azonos a mai sárgarépa nevű zöldséggel” (Kisbán 2009b: 499). A „hízott borjak” kapcsán elmondandó, hogy a középkorban a húsfogyasztás minden társadalmi rétegnél valószínűleg magas volt (Kisbán 1997: 472). Mindenesetre a középkori étkezés felidézésére ezek az ételek, illetőleg alapanyagok alkalmasak, és megjegyzendő, hogy a költemény szövegében (mint a Füst-versekben nemritkán) nincs különösebb utalás a lírai időre, viszont a versek összességében a viszonylag kicsiny utalások, képzettársítások egymást erősítik.

A költemény első változatában – Az élet alkonya, Nyugat 1932. I: 559 – a megfelelő rész a következő:

„Vérző fogakról álmodol s ha ki nyeríteni merne pitvarodban a nemi gyönyöröktől: gonoszúl neveded... | S nem fogadsz el tőle semmi indoklást. Mert *rétések* az eszményképeid, – | Azt képzeled, hogy kövér nőknek hízelegsz az ételért, – egy nagy leves, | Hatalmas *sült-tökök* és *répák*, hízott *medvék* veszik olykor ültödöt körül | S te lassan ingatod a fejed erre s nem beszélsz.”

Ebben a „hízott medvék” nyilván ételalapanyagok, ugyan a medvehúshoz némi kedvezőtlen hangulat fűződik – legalábbis Petőfi Sándor költői nyelvében, hiszen a PetőfiSz.-ban ez áll: „*medvehús* 'a medve húsa (mint ennyivaló)' ez a szegény vidék [Tatárország] egyebet se' terem: *medvehúst* meg fűgét (J[ános] V[itéz]/: 193)”. Egyébként az obi-ugor népesség körében a medve húsa a legtöbb vidéken ingyencfalat, egyes helyeken viszont visszadobták a levetköztetett medvét a barlangjába (Vértes 1990: 177). A régi magyar vadkertekben nemritkán még a 18. században is tartottak medvét (Takáts 1961: 207, 359: 490 j.), bizonyos helyeken pedig manapság is csemege a medvehús: „Gyergyószentmiklós környékén a medvehús többbe kerül, mint a disznó, de be lehet szerezni. A tiszta hús kilója 150–200 000 lej” (<http://eletmod>). Nemcsak Erdélyben, másutt is kelendő a medvehús, hiszen 2003-ban 25 000 kilogrammot vittek ki Romániából az Európai Unió tagállamaiba, ezért azután például Hargita megyében 2005-ben csaknem harmadára csökkent a medveállomány (l. <http://erdelyinimrod>). – A költő 1931. március 8-án keltezett levelében, amelyet feleségének írt, ez az alkotáslélektani vonatkozás olvasható: „[...] azt akarom, hogy olyan kövér légy, mint a mangalicák. (Csak a kövér nőket szeretem, – tudod [...])” (FÖlev. 217).

A CzF. szótárban nincs *medvehús* szó, csak *medveháj*: „A medvének hája, zsírja, amelyet írul szoktak használni”, a SzT.-ban szintén van *medveháj* szó, az ÚMTsz.-ban egyik sem található; az ÉrtSz. a *medve* főnév összetételei közt sorolja föl a *medvehúst*, amely szó (ironikus szövegkörnyezettel) Füst Milán naplójában is megtalálható: „És végül a konzerv, mint legfőbb ideál és dobozokban vitamin a jó *medvehús* helyett a kamcsatkaiak számára. Gondolod, hogy rá tudod beszélni, hogy hagyja futni a medvét, mikor annak is elég jó íze van s különösen, ha már megúnta vitaminos dobozait” (FNap. II: 54).

A „*rétesek az eszményképeid*” kifejezéshez tudni való, hogy már a 16. század közepétől ismeretes a szó (I. TESz.), és ez kora újkori rétes töltelék nélküli, sok tészatarétegből álló sütemény. Anyaga ekkortájt finomliszt, írósvaj, tej, víz, só, esetleg tojás, 10–12 rétegű, közben is vajazva. Kemencében sütik, cukorral megszórva tállalják (I. Kisbán 1997: 516). Ilyeténképpen a *rétes* ugyancsak beillik a Füst Milán-i lírai időnek, a középkornak az ételei közé.

2.5. Főntebb kétszer szerepelt a sör (a **2.1.** részben). A költő lírájában egyszer fordul elő: „Az édeságyú-vágyú Pergola | Busásan issza ám a *sört* nagyon” (Gúnydal Pergolára, FÖv. 70). A *bor* szónak és derivátumainak valamennyi előfordulását bemutatni itt és most nem lehetséges. A lírai alany, illetőleg a versekben szereplők többször ezt isszák, amint az következők mutatják.

- (1) Tégy poharat az asztal végire,
Tölts *bort* neki s ne nézz oda (A névtelen iszik, FÖv. 33).
- (2) Így élem világom, – *borokra* gondolok némely estén... (Levél Kana-dából, FÖv. 37).
- (3) Csak azt vigyáztam, el ne fogyjon kis *borom* (Ballada az elrabolt leányról, FÖv. 55).
- (4) Ha *borba* vagyok mártva éjszaka | S az eszem nem tudja, hogy merre küldjön (Gúnydal Pergolára, FÖv. 71).
- (5) ...négykézláb mászik a *bortól*, – (Egy tesszáliai költő az Erinniszekhez, FÖv. 84).
- (6) Elmondtuk azt, hogy mulattunk kicsit s a *bor* | Fejünkbe szállt. (Levél az ifjúságról, FÖv. 95).
- (7) S ha fáradt, lepihen és sárga *almabort* iszik... (Az új szobrászhoz!, FÖv. 109).
- (8) Nem álom kell, de bor | S a forralt *borba méz* (A vagány esti éneke, FÖv. 163).

A (7) és a (8) számjelzetű szöveghely némi ínycséggel szolgál: *almabor* és *mézes bor* szerepel. *Almabor* a Délnyugat-Dunántúl területén volt szokás készíteni, még a 19. század vége felé is a napszámosok ellátásának velejárója volt Vas, Zala vármegyékben (Kisbán 1997: 539). A *mézes bor* egyébként Arany Jánosnál is kü-

lönlegesség gyanánt fordul elő a *Vörös Rébék* című balladájában („Nesze, lyányom! e mézes bor | Erősítse a szived: | Szépnek | úgy nem tenni kár!”); az SzT.-ban 1591-ből van adatszerepkörben a mézes bor: „Nagi Antalne Nag Demeter kwrwl forgot es kedvet kereste [...] Eget bort, *mezes bort* hordot neki” (SzT. *mezes* a.).

A fentiekben is némelykor és másutt is – mint a (4), (6) – a *bor* főnév metaforában van – „S ó drága bor, amelyből ittam én, de meg is részegedtem tőle s ittas, részegült, | Folyvást csak rólad énekeltem” (A nő dicsérete, FÖv. 121); „A bor nevet” (Gúnydal Pergolára, FÖv. 71) –, esetleg hasonlatban – „Lenge e hölgy és átlátszó, mint üvegkehely sárga bora” (Őszi sötétség, FÖv. 104); az effélekre l. Büky 2002: *bor* a. Ez utóbbi alakulatok nem a lírai szereplő borivásával, hanem annak kognícióival kapcsolatosak. – Megjegyzendő, hogy a *sárga almabor* mellett van más színű borital is: „S hiába szívem hogy rád emel | Színes pohárban *opál*-bort!” (Naenia, FTn. I, 581), a költő színnévhasználatához (vö. Büky 1979).

2.6. Az egyes étel- és italnevek a szövegbe való beépítésük módjától sem függetlenül különböző hírértékű nyelvi elemek. A *Szózat az aggastyánhoz* című költemény hírértékviszonyainak földolgozása igazolja ezt. A következő részlet szemlélteti, hogy a lehető legmagasabb hírértéket – ③ – kapják a levesek, a tökök, a répák, a borjak; az ® jel a rémát jelöli, illetőleg az @ jel a téma és a réma egybeesését; a ⊃ jel valaminek a bővítése; a ™ azt jelzi, hogy a rémához képest más szövegmondat(egység)-ben van a téma (a további részleteket l. Büky 2009).

• **4. szövegmondát: 11 szövegmondategység (= 1 rendszermondát)**

4.1 ② Azt mondják,

4.2 ② ételek az eszményképeid |

*KÉPZELETED NŐKNEK HÍZELEG A FŐZTJÜKÉRT (← ① vki hízeleg vkinek vmiért)

4.3 ③ S valóban képzeleted ® kövér nőknek hízeleg a főztjükért, – **alany # hat # állítm # hat**

4.3 ③ S valóban képzeleted ® kövér nőknek hízeleg a főztjükért, – **alany # hat # állítm # hat**

4.3 ③ S valóban képzeleted ® kövér nőknek hízeleg a főztjükért, – **alany # hat # állítm # hat**

4.3 ③ S valóban képzeleted ® kövér nőknek hízeleg a főztjükért, – **alany # hat # állítm # hat**

*LEVES, TÖKÖK ÉS RÉPÁK, BORJAK KÖRÜLJÁRJÁK ÜLTÖDET (← ① vki ~ vmi körüljár vmit ~ vkit ⊃ ← *körüljár*: „3. (átv) <Egymásnak v. mindig másnak adogatott tárgy> a körben ülők v. állók mindegyikéhez eljut. ~ *vmely étel* v. *tárgy*. A *pecsenye háromszor ~t a vacsora alatt*. ♣ *Hoztak neki mindenből, ami már körüljárt*. JÓK[AI]” ÉrtSz. *körüljár* 3.)

4.4 ③ @ egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany # állítm # hat**

4.4 ③ @ egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany # állítm # hat**

- 4.4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany # állítm # hat**
- 4.4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany # állítm # hat**
- 4.4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany # állítm # hat**
- 4.4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany # állítm # hat**
- 4.4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany # állítm # hat**
- 4.4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany # állítm # hat**
- 4.4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany # állítm # hat**
- 4.4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany # állítm # hat**
- 4.4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany # állítm # hat**
- 4.4 ③ ② egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják olykor ültödet körül | **alany # állítm # hat**
- 4.5 ② S te lassan ingatod a fejed erre –
*A TITOK BESZÉL
*ELHALLGATTATJA A TITKOKAT (← ① vki elhallgattat vkit ~ vmit)
- 4.6 ③ s titkaidat magad ② elhallgattatod: || **tárgy # állítm**
- 4.6 ③ s titkaidat magad ② elhallgattatod: || **tárgy # állítm**
*VKINEK HAJNALA VAN ~ NINCS
- 4.7 ③ ② Hogy nincsen hajnalod, **állítm # alany**
- 4.7 ③ ② Hogy nincsen hajnalod, **állítm # alany**
*A HAJNAL (← mely /névm/) ÉNEKEL
- 4.8 [TM] mely ③ ② néked énekelne [**alany**] # **állítm**
- 4.8 [TM] mely ③ ② néked énekelne **alany** # [**állítm**]
*VKINEK ÉJSZAKÁJA VAN ~ NINCS
- 4.9 ③ ② s nincsen éjszakád, | **állítm # alany**
- 4.9 ③ ② s nincsen éjszakád, | **állítm # alany**
*AZ ÉJSZAKA (← mely /névm/) ÉRDEKEL (← ① vkit érdekel vmi)
- 4.10 ③ *Mely érdekelne*, – [**alany**] # **állítm**
- 4.10 ③ *Mely érdekelne*, – [**alany**] # **állítm**
- 4.11 ② néha tompán sírsz.

3. A Füst Milán-i lírának, amint már Kosztolányi Dezső megírta, ódon hangulatot árasztó képei és tájai az olvasót az elmúlt századokba vezetik, és az akkor élő emberek közé, akiknek ezekben a képekben ételei és italai is föl-föltűnnek. Füst Milán életének néhány adata azt mutatja, érdekelték az ínyesmesterség készítményei.

SZAKIRODALOM

- Büky László 1979. A színnevek használata Füst Milán költői nyelvében, *Magyar Nyelvőr* 103: 38–50.
- Büky László 2002. *Füst Milán metaforahasználatának alapjai (szótárszerű feldolgozásban)*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Büky László 2003. Füst Milán: Összegyűjtött levelei. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2002. 1052 lap, *Tiszatáj* 57/ 3: 102–8.
- Büky 2006. Némely látomások megvalósulásáról Füst Milán költői nyelvében. In: *Szó, stílus, értelmezés*. Szeged, JATEPress, 73–86.
- Büky László 2009. Hírártékvizszonyok egy költői szövegműben. *Magyar Nyelvőr* 133: 407–33.
- Déry Tibor 1969. *Ítélet nincs*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Égető Melinda 2009. Kertkultúra. In: Flórián Márta (szerk.): *Táj, nép, történelem – A magyar népi műveltség korszaka*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Magyar néprajz I. 2., főszerk. Paládi-Kovács Attila), 328–30.
- Fekete Sándor 1973. *Petőfi Sándor életrajza* I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÖlev. = Füst Milán: *Összegyűjtött levelei*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2002.
- FÖv. = Füst Milán: *Összes versei*. Magvető Kiadó, Budapest, 1969.
- FTn. = Füst Milán: *Teljes napló* I–II. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1999.
- Galsai Pongrác 1985. Füst-rapszódia. *Élet és Irodalom*, május 24. 14–5.
- Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadam György 1990. *Jelképtár*. Helikon Kiadó, h. n., [Budapest].
- <http://eletmod.transindex.ro?cikk=2654> (2010. július 30.)
- <http://www.erdelyinimrod.ro/?page=10279> (2010. július 23.)
- Illyés Gyula: *Petőfi Sándor*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Karinthy Frigyes 1911: Füst Milán. *Nyugat* II: 63–5.
- Kisbán Eszter 1997: Az ételválaszték történeti alakulása. In: Füzes Endre – Kisbán Eszter (szerk.): *Anyagi kultúra 3. Életmód*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Magyar néprajz IV., főszerk. Balassa Iván), 440–571.
- Kisbán Eszter 2009a: Táplálkozáskultúra. Élelmiszerek, ételek, étkezések (XVI–XVII. század). In: Flórián Márta (szerk.): *Táj, nép, történelem – A magyar nép műveltség korszakai*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Magyar néprajz I. 2., főszerk. Paládi-Kovács Attila), 406–26.
- Kisbán Eszter 2009b: Ételosztályozás, ételnevek, kora újkori ételek. In: Füzes Endre – Kisbán Eszter (szerk.): *Anyagi kultúra 3. Életmód*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Magyar néprajz IV., főszerk. Balassa Iván), 496–9.
- Nyugat – (Folyóirat.) Budapest, 1908–1941.
- SzT. = Szabó T. Attila [–Vámszer Márta] et al. (szerk.): *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–. Bukarest [Budapest], 1975–.
- Takáts Sándor 1961. *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Budapest, Gondolat Kiadó. (A vadkert, 204–7.)
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár* I–V. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- Vértes Edit 1990. *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Büky László

Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Büky, László

Food and drink in the poems of Milán Füst

Since the beginning it has been common knowledge of the reception of Milán Füst's poetry that ghosts and spirits "[...] frequently talk about food. They eat liver and nut; they eat a lot; even the personated ghost of Autumn eats: he eats green, cold apples [...]" (Frigyes Karinthy, 1911). This study enumerates all types of food and drink appearing in the complete oeuvre of the poet. An overwhelming portion of Milán Füst's poetry describes medieval relations and situations of life. The types of food and drink mentioned recall the habits of nourishment of the (Hungarian) Middle Ages (*carrot, bear meat, strudel, wine*). Letters from the poet's childhood and young adulthood testify that he (as the "son of a poor tobacconist's wife") perceives the luxury of some people's eating habits. The diary of his adulthood tells us about his relationship to food and drink.

Keywords: entropy, poetic language, medieval dishes, Milán Füst

Óvodások és kisiskolások spontán mondatalkotási folyamatai

1. Bevezetés

Az anyanyelv az a gyermekkorban elsajátított kommunikációs eszköz, amely a beszéd létrehozását és mások beszédének feldolgozását jelenti (Gósy 1999: 151). Az anyanyelv elsajátításának folyamata tehát egyrészt a beszéd produkciójának a megindulását és a fejlődés szakaszainak sajátosságait, másrészt a beszéd feldolgozásának, megértésének különböző állomásait jelenti. A megértés minden életkorban fejlettebb, mint a produkció, vagyis többet értünk, mint amennyit képesek vagyunk az adott életkorban kimondani.

A beszédprodukció elsajátítása a szókincs állandó gazdagodását, valamint a morfológiai kategóriák (tövek és ragozásrendszer) elsajátítását és a szintaktikai viszonyok kialakulását, megszilárdulását jelenti. A szókincs bővülése látványos, hiszen a kezdetektől figyelemmel kísérhető. A csecsemő a gazdag, majd egyre változatosabb gögicsélt hangsorok egyre intenzívebb ismétlésén át jut el az első szavak kimondásáig. Ezt a spontán érés eredményeképpen induló folyamatot később a tudatos hangadás váltja fel, amelyben jelentős a szerepe az utánzásnak és az akusztikai visszacsatolásnak (Réger 1986, Beke 1996). Az első életév tájékán megjelenő szavak (Kenyeres 1926, Vértes O. 1955, S. Meggyes 1971, Antinucci-Parisi 1973, Hirschberg 1978, Gósy 1981, Lengyel 1981) szintaktikai funkciót töltenek be. E szómondatok vagy holofrázisok (vö. Piaget 1970) ugyanis a felnőttnyelv mondatainak funkciójához hasonlítanak, formájuk a felnőttnyelv szavainak formáira emlékeztet. Ezt követően a szókincs növekedése a kételemű közlések megjelenését, majd a távirati stílusú (telegrafikus) beszéd kiépülését eredményezi. Ez az időszak már bizonyos mértékű grammatikai fejlődésről árulkodik. Az egymás mellé került szavak értelmezése ugyan eleinte a szituáció függvénye, mivel jelölt és jelöletlen alakok egyaránt lehetnek a közlésekben, később viszont egyre több a jelölt formák aránya. A grammatikai tudatosság kialakulásának meggyőző bizonyítéka a toldalékok elsajátításának a sorrendje (Brown 1973, Villiers–Villiers 1979, a magyarra S. Meggyes 1971, MacWhinney 1975, Lengyel 1981).

A második év második felében bővül a gyermek hangállománya, az artikuláció tökéletesedik. A gyermek ekkor az alaktani és a mondattani szabályok egy részét már jól használja, és törekszik a szabályok önálló alkalmazására is. Ezért sokszor túlszabályozott formák jönnek létre, amelyeket a magyar szakirodalomban analógiás tévesztéseknek neveznek (vö. Kenyeres 1926, S. Meggyes 1971). Fejlődik a mondat szerkezet, a többtagú közlések jobbra alany-állítmány-tárgy/határozó fel-

építésűek. A mondattani fejlődés komplexitását jól jelzik az igekötők. Megjelenésük a téri viszonyok korai jelölésével hozható összefüggésbe (Pléh 2003). Már a két-éves gyermekek igekötős igéinek előfordulása is számottevő (S. Meggyes 1971), hároméves korban még gyakoribbak (Gósy 1984). Az igekötők hibázásai (Fazakas 1988, idézi Pléh 2003) azt mutatják, hogy a gyakori használatúak jelentését a gyermek jól ismeri, de mondatszerkezeti vagy egyéb szintaktikai problémák miatt nehéz az igekötő használata, és így gyakran nem megfelelő igekötőt kapcsol az igéhez (*hunyd ki a szemit!*). Nehézséget okoz az igekötő elválásának szabályos alkalmazása is (Gósy 1984, Fazakas 1988, idézi Pléh 2003). A harmadik év második felében összetett mondatokra emlékeztető megnyilatkozásokat is produkál(hat)nak, de ezekben sokszor nem található kötőszó.

Az óvodáskorban a nyelvi rendszer valamennyi területén tapasztalhatók minőségi és mennyiségi változások. A szókincs növekedése a „mi ez?” korszak következménye (Illyés 1980), amelyet 4–5 éves korban a „miért?” korszak vált fel (S. Meggyes 1971). A 3–6 évesek szókincsének szófaji struktúráját különböző, egymástól független felmérésekben vizsgálták, ám a szófajok számszerű megoszlása hasonlóan alakult (Gósy, 1984, Sugárné 1985). Bár a szókincsvizsgálatok az óvodáskorúak viszonylag fejlett szókészletét igazolták, megfogalmazódik az is, hogy hosszabb szövegek alkotására korlátozott mértékben képesek. Kísérleti helyzetekben a feltett kérdésekre nemritkán egyszavas válaszokat adnak, pedig a hatévesek már hosszabb mondatokat is produkálnak (Büky 1980: 30). Ezt hangsúlyozza egy másik empirikus vizsgálat eredménye is. A kísérletben 70 kiscsoportos óvodás (átlagos populáció) beszédképességét vizsgálták, és azt találták, hogy elenyésző volt azoknak a száma, akik összefüggő mondatokban tudtak beszélni, viszont olyan kisgyermekek is voltak, akik sem társaikkal, sem a gondozókkal nem beszéltek (Laczkó 1990: 8). Grammatikai bizonytalanságok, pontatlanságok (például a feltételes mód használatában) még az idősebb óvodások beszédét is kísérhetik. Jellemzőek lehetnek részben az élettani beszédhibák (a fiatalabbaknál mutatkozó hangképzési rendellenességek), részben a logopédiai korrekciót igénylő hangtani elváltozások (az idősebb óvodásoknál). (A beszédhibák kísérletes vizsgálatáról és megoszlásáról ebben a korosztályban lásd például Laczkó 1985.)

A kisiskoláskor kezdetén (hat-hét éves kor körül) is domináns a szókincs bővülése, a finomabb változások (toldalékolás biztosabb volta) szinte alig észrevehetőek. A szókészlet szófaji struktúrája nagyjából a hatéves óvodások szófaji megoszlását követi, első osztályosok spontán megnyilatkozásaiban uralkodó szófaj az ige (Buzás 1972). Ennek a periódusnak lényeges eseménye az iskolába lépés. A szókincs bővülése alapvető követelmény az iskolaérettség szempontjából, hiszen az iskolába lépéskor a gyermeknek megfelelő szókinccsel kell rendelkeznie. A beszédprodukciónak a szintjének, amely a szókincs nagyságával, összetételével is összefügg, ugyanis az írott nyelv (az olvasás) elsajátíthatóságát kell előkészítenie. Nagy J. József eredményei szerint a 7 évesekhez képest a „8–10 évesek nyelvhasználatában már a főnév elsődlegességének tendenciája érhető tetten” (Nagy J. 1978: 92). Az e korúak spontán beszédében gyakori szófaj a határozószó, a melléknév és az igekötő száma alacsony, az ige a rangsorban a második helyen áll. A mondattani fejlődést a szintaktikai viszonyok gazdagodása mutatja, egyre pontosabbak

a grammatikai formák, sőt a gyermekek bonyolult összefüggéseket megfelelő nyelvi szerkezetekkel fejeznek ki (Büky 1984). A beszédprodukción egyre inkább függetlenedik a szituációtól, így a szituatív beszédet felváltja a kontextusos beszéd, amelyre jellemző, hogy a beszélő mindent utalásokkal jelöl. Ebben az életkorban a hosszabb összefüggő szöveg létrehozásának a gyakorlata a beidegzettség szintjén még nincs meg, szemben a 10–14 éves vagy annál idősebb korosztállyal (Büky 1984: 61). Büky Lvov kutatásaira hivatkozik, aki szerint a 6–10 évesek beszédét a dialogikus szövegek jellemzik, amelyek szituációkhoz jobban kötődnek, míg a monologikus szövegek kevésbé fejlettek náluk (Lvov 1972, idézi Büky 1984). Monologikus beszédre viszont szükség van, hiszen az iskolai munka lényege, a tanulás voltaképpen a tanult anyag monologikus feldolgozásán alapszik.

A beszéd produkciójával összefüggő vizsgálatok, mint láttuk, a beszéd indulására vonatkoznak, valamint a szavak jelentésének, a szófaji struktúra elsajátításának folyamataihoz kapcsolhatók. A mondatalkotásról, a gyermeki spontán beszéd szerkezetéről, grammatikai komplexitásáról kevesebb ismeretünk van. Ugyanakkor már a 2–3 éves korú kisgyermekek is képesek gondolataik nyelvileg hosszabb verbális közlésére, életkoruknak megfelelő grammatikai-szintaktikai szerkezetek alkalmazására. Az, hogy a különböző életkorú gyermekek milyen mértékben képesek gondolataik összefüggő tolmácsolására spontán módon, továbbá az, hogy spontán beszédükben hogyan alakulnak a grammatikai-szintaktikai szerkezetek, kevésbé kutatott a kezdeti és a későbbi életkorokban is.

A jelen kutatás óvodás- és kisiskolás korú gyermekek spontán beszédalkotási folyamatát elemzi. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy a spontán beszéd komplexitásának mértéke miképpen jelentkezik 4–8 éves gyermekeknél, és hogyan jelölheti az anyanyelv elsajátításának egy bizonyos szintjét. Vagyis: az anyanyelv-elsajátítás egy adott fázisa miképpen jellemezhető a gyermek spontán beszédében megjelenő grammatikai-szintaktikai szerkezetek mennyiségével és minőségével. Választ keresünk továbbá arra, hogy kimutatható-e, és milyen mértékben az óvodából az iskolába való átmenet hatása a gyermekek spontán beszédében, illetve arra, hogy milyen azonosságok és különbségek mutatkoznak az anyanyelv-elsajátítás folyamatában ugyanazon életkorú gyermekek produkciós szintjében. Feltételezzük, hogy a beszéd szerkezeti (morfológiai, szintaktikai) komplexitása megbízhatóan jelezheti a gyermek produkciós szintjét: minél összetettebb közléseket produkál a gyermek, annál fejlettebb a beszédprodukciós szintje, azaz annál több, az anyanyelvére jellemző, bonyolult grammatikai-szintaktikai szerkezetet használ biztosan és következetesen a beszédében.

2. Anyag, módszer, kísérleti személyek

A fenti kérdések megválaszolásához irányított spontán beszédanyagot (a fogalomra vö. Fábricz 1988) alkalmaztunk. A beszédmintákat óvodás- és kisiskolás korú gyermekektől rögzítettük. A gyermekeket arra kértük, meséljenek arról, mit/mivel szeretnek játszani, majd megkértük őket arra, meséljék el, hogyan kell a bújócskát és a fogócskát játszani. Az összes felvétel időtartama 435 perc. A legrövidebb idejű

beszélő gyermek beszédprodukciónak ideje 1 perc 32 másodperc volt, a leghosszabb ideig beszélő 6 perc 43 másodperc. A vizsgálatban 50 óvoda és 70 kisiskolás gyermek vett részt, életkori megoszlásukat, számukat az egyes korcsoportokban és a nemeket illetően az 1. táblázat mutatja. Valamennyien ép hallók, tipikus nyelvi fejlődést mutatók. Budapest XVIII. kerületében élnek, és mind az óvodások, mind az iskolások ugyanabba az óvodába járnak, illetve iskolában tanulnak. A vizsgált gyermekek szociológiai szempontból egyaránt heterogén csoportoknak tekinthetők.

1.táblázat. A vizsgált gyermekek aránya és átlagéletkora korcsoportonként

Csoport	Életkor (év)	Összes gyerek száma	Lányok száma	Fiúk száma
Kiscsoport	4,03	15	7	8
Középső csoport	5,26	15	6	9
Nagycsoport	6,46	20	8	12
1. osztályosok	7,43	36	18	18
2. osztályosok	8,41	34	14	20

A felvett beszédek lejegyeztük, meghatároztuk a grammatikailag helyes és helytelen mondatok, továbbá a félbehagyott mondatok arányát. A beszédprodukciónak mondatnyi tagolása sokszor nehézségbe ütközik (a problémára részletesen lásd Wacha 1988), és gyakran a beszélt nyelvi szövegek mondatainak jelölésére a megnyilatkozás/kommunikációs egység szakkifejezéseket használják. Újabban a műfaji jellemzőket és a mondathatárok elkülönítési nehézségeit is jelöli a virtuális mondat (vö. Gósy 2003) fogalma. A gyermekek mondatainak elhatárolásában a szubjektív mód alkalmasnak bizonyult, vagyis a gondolati tartalom, az intonáció és a hangsúlyviszonyok együttes figyelembevételével különítettük el őket.

A beszédprodukciónak elemzésekor a gyermeknyelvben szokásos vizsgálati mód a mondat/megnyilatkozás/kommunikációs egység hosszának megítélése, vagyis az, hogy hány szó található egy mondatban/megnyilatkozásban. (Ez az MLU-szám [mean length utterance], vö. Crsyal 1998), amely alkalmas a beszédprodukciónak hosszának és fejlettségi szintjének megítélésére (Bicskeiné Zsulán 1984, 1985, Bíró 1984, Buzás, 1972, B. Fejes 1993, Crystal 1998, Gopnik 1989). A mondathosszúság megítélése történhet a tartalmas szavak figyelembevételével (Deme 1971, Keszler 1983), ekkor a névelők és a kötőszók nem számítanak, valamint az összes szó alapján. Anyagunkban az előbbi módszert alkalmaztuk. Vagyis nem számítottuk a névelőket, a kötőszókat, az indokolatlanul ismételt szavakat, amelyek a tervezési műveletek következményei, egyfajta töltelékelemként vagy hezitációs jelenségként lépnek fel, és nagyon gyakran kötőszókat, névmásokat érintenek (Bicskeiné 1985, Gósy 1999). Kihagytuk a számlálásból a töltelékelemeket, az egocentrikus és szociocentrikus szekvenciákat és a felelő mondatszókat. Az MLU-szám meghatározása úgy történik, hogy a megszámlolt tartalmas szavak számát elosztjuk a helyes mondatok számával.

A gyermekek beszédének szintaktikai komplexitását az úgynevezett KFM-érték (Gerebenné–Gósy–Laczkó 1992) számítása alapján határoztuk meg. Az el-

járást a hetvenes években az amerikai Lee és Canter (1971) dolgozta ki. Ez egy olyan kritériumrendszer, amelynek alapján a gyermek spontán beszédének morfológiai, szintaktikai szerkesztettsége objektívan megítélhető. A módszer vizsgálja a mondatok szerkezetét, az egyes szófajok használatának, az igeidők, valamint a kérdő és tagadó formák elsajátításának a szintjét. Számba veszi azt is, hogy miképpen alakul a gyermek beszédében található mondatok struktúrája, hosszúsága, a szófajok közül vizsgálja a névmások, a számnevek, a névutók, a határozószók elsajátításának a szintjét, tekintetbe veszi a grammatikai jellemzőket, így például az igeidők és az igeragozás összefüggését, a bővítmények használatát. Az eljárás elméleti hátteréül Chomsky generatív grammatikája szolgált. A kutatók célja az volt, hogy a gyermek beszédprodukciónak a szintje természetes körülmények között is megítélhető legyen. Vagyis tudjunk objektív képet kapni a beszédteljesítményéről akkor is, ha azt nem klinikai szituációban vizsgáljuk, hanem a hétköznapi szituációkhoz hasonlóan, tehát úgy, hogy például kötetlen beszélgetést folytat a gyermek a felnőttel.

Az eljárást magyar nyelvre Gerebenné Várbíró Katalin, Gósy Mária és Laczkó Mária adaptálta. A Lee és Canter által meghatározott DSS-értéket a magyar nyelvben a közlésegségek fejlődési mutatójának (KFM) nevezték el (Gerebenné Várbíró–Gósy–Laczkó 1992). A módszer lényege az, hogy a spontán beszéd szavai, szerkezei és grammatikailag helyes, illetve helytelen mondatai egyaránt meghatározott pontértéket kapnak. A pontozás tekintetbe veszi a magyar nyelvtan specifikus jellemzőit, és a magyar gyermek anyanyelv-elsajátítási szakaszait. Ezért bizonyos szófajok (például főnév, ige) nem kapnak pontot, de a névmások, számnevek, határozószók, névutók és kötőszók igen. Ha például a gyermek a *Ki jött ide?* kérdésre főnévvel válaszol (*Apa*), nem kap pontot, de ha névmást használ a válaszban (*Ő*), akkor pontot ér a válasza. Az egyes szófajok más-más pontot kapnak, például a mutató névmás vagy a személyes névmás csak egy-egy pontot ér, míg a személyes névmás ragozott alakjai hat pontot. A névutók rendszerében az irányhármasságnak megfelelően a három kérdésre felelők más-más ponttal értékelendők.

Az eljárás a pontozásos módszert a szerkezetekre is kiterjeszti. Így külön pontértéket képvisel a szerkezetekben a ragozás, és külön pontot ér a bővítmény is. A fokozatosság a ragozási rendszerben szintén érvényesül, vagyis a legegyszerűbb alanyi ragozás csak egy pontot jelent, a múlt idejű alanyi ragozás már három pontot, míg a jelen idejű feltételes mód használatáért nyolc, a múlt idejű feltételes mód használatáért azonban már kilenc pont jár. Ehhez hasonlóan alakul a bővítmények pontozása is. Az egyszerűbb bővítményekhez kisebb pontérték, a bonyolultabbakhoz nagyobb tartozik. Ha például a szerkezetben az állítmányt tárgy bővíti, akkor ez egy pontot kap, míg az idő- vagy a helyhatározó három pontot ér, de az állandó határozó (vonzatos szerkezet) használatáért hat pont jár. A szerkezetek között pontot ér a tagadó szerkezet is, használatuk három csoportra bontásnak megfelelően kap pontértéket. A kötőszók használatában szintén kevesebb a pontértéke az egyszerűbbeknek és több a nehezebbeknek. Így az egyszerű kapcsolatosra utalók egy-egy pontot kapnak, míg a választó kötőszók négy-négy pontot, a névmási kötőszók használata öt pontot ér, a feltételes kötőszók hat pontot kapnak. A mellékmondatban szereplő felszólító forma is külön pontozást képvisel, az állító alakok kevesebb, a tiltó formák több pontot érnek.

Az eljárás pontozza a mondatalkotást is. Minden nyelvtanilag helyes mondat, vagyis a grammatikai hibát (ragozás, szám, személy egyeztetésének hibázása nélküli, helyes névelő használatot tükröző stb.) mondat egy-egy pontot ér. A nyelvtanilag hibásnak minősített mondatokban a szerkezetek és a szavak szintén kapnak pontot, de a mondat nem. A KFM-érték meghatározása a következőképpen történik. A szavak és a szerkezetek értékeléséből számított pontszámhoz hozzá kell adni a nyelvtanilag helyes mondatok számát, majd az így kapott összeget el kell osztani az összes mondat számával. A teszt sztenderdizálása még nem történt meg, noha a kutatók a 3–6 éves korosztályra, amelyre a módszert kifejlesztették, megadtak egy-egy, a kísérleti adatokból kapott értéket.

A jelen vizsgálatban minden egyes gyermek beszédének komplexitását a KFM-érték alapján vizsgáltuk, így azt gyerekenként és korcsoportonként egyaránt kiszámítottuk. Meghatároztuk továbbá, hogy a gyermekek hány százaléka képviselte az átlag körüli, az attól alacsonyabb és a kiemelkedő teljesítményeket az egyes életkorokban.

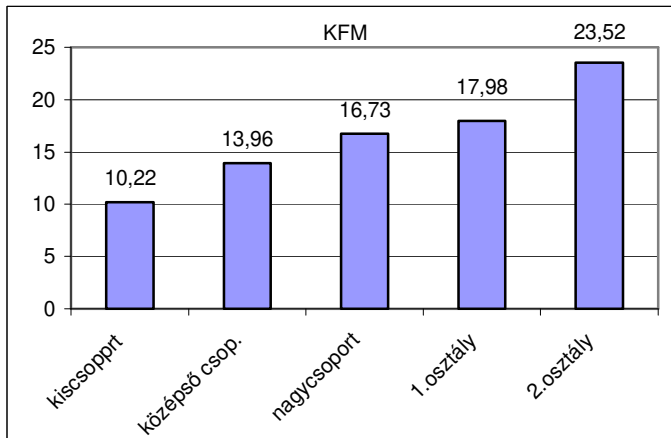
Az adatok statisztikai elemzését az SPSS szoftver (10.00 verzió) segítségével végeztük.

3. Eredmények

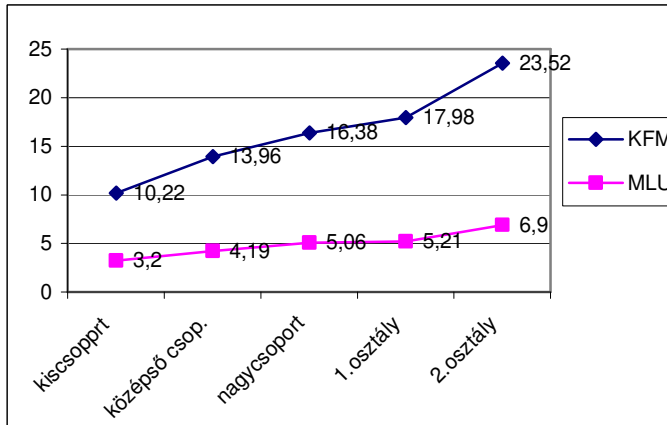
Először megnéztük a korpusz nagyságát a tartalmas szavak aránya alapján korcsoportonként, majd azokból átlagértékeket számoltunk egy főre számítva (hiszen nem teljesen volt egyforma a csoportok aránya). A teljes feldolgozott korpusz az öt életkori csoportban együttesen 16 656 tartalmas szóból állt. A kiscsoportosok szóátlaga 95,8 darab/fő, a középső csoportban 103,3 darab/fő, a nagycsoportban 110,9 darab/fő, az első osztályosok körében 148,2 darab/fő és a másodikosoknál 181,1 darab/fő. Vagyis az egy főre számított korpuszok átlagos nagysága az életkorral haladva egyre nő, és ez azt sejteti, hogy az idősebb gyermekek beszédprodukciói nemcsak hosszabbak, hanem vélhetően több szerkezetet is tartalmaznak, vagyis jobb szintűek, és ennek a KFM-értékben is tükröződnie kell. A KFM értékei (1. ábra), ahogyan feltételeztük, az életkorral haladva egyre magasabbak voltak. Legkisebb az értéke így várhatóan a kiscsoportos óvodások körében, legmagasabb a második osztályosoknál: a korcsoportok különbségét a statisztikai vizsgálat is alátámasztotta (egymintás t -próba: $t(4) = 7,228$, $p = 0,002$).

A két korcsoport között igen jelentős növekedés figyelhető meg, a kiscsoportosok átlagához képest a 2. osztályosok átlaga megkétszereződik. A fejlődés lineárisnak tűnik, noha két nagyobb különbség mutatkozik, az egyik a kis- és a középső csoportosok között, a másik iskoláskorban, az első és a második osztályosok között. Statisztikailag igazolható különbséget csak a két iskoláscsoport között lehetett kimutatni (párosított t -próba: $t(34) = 2,073$, $p = 0,046$). Az életkorral arányosan változó számértékek megbízhatóan jelzik, hogy az idősebb gyermekek kognitív fejlődéséből várható bonyolultabb gondolatait spontán beszédük adekvátan tükrözi. Az egyes életkorokban tehát a közlések egyre komplexebb mondattani felépítésűek, mind több szerkezet és szófaj elsajátításán és megfelelő használatán alapulnak. Ez azt is valószínűsíti, hogy az életkori fejlődés a mondatoknak a tartalmas szavakkal kifejezhető

hosszában (MLU-szám) is tükröződik. A vizsgálat adatai szerint az MLU-szám (2. ábra) egyrészt szintén egyre nagyobb értéket mutat az egyes korcsoportokban, a különbségek a statisztikai vizsgálattal igazolhatóak (egymintás t -próba: $t(4) = 2,884$, $p = 0,045$).

1.ábra. A KFM átlagértékei a vizsgált korcsoportokban

2. ábra. A KFM-mutató és az MLU-szám átlagértékei

Hasonlóan a KFM-értékek változásához, ezúttal is a kis- és a középső csoportosok, valamint az elsősök és a másodikosok között találunk nagyobb különbséget az egyenletesen változó értékekben. Másrészt az MLU-számok szoros összefüggést mutattak a KFM-értékekkel (Pearson-féle korrelációs együttható $r = 0,995$, $p = 0,05$). Minél nagyobb az MLU-szám, azaz minél több tartalmas szó fordult elő a mondatban, annál nagyobb volt a KFM-érték is, és ez a tendencia az egyéni teljesítményekben ugyancsak megfigyelhető volt.

A szerkezetekre számított pontértékek (2. táblázat) is erőteljes korrelációt mutattak a KFM-értékekkel ($r = 0,898$), és az óvodai, valamint az iskolai választóvonal jól láthatóan megmutatkozott, továbbá a kis- és a középső csoportosok között volt még nagyobb eltérés. A legalacsonyabb érték szintén a kiscsoportban található, míg a legmagasabb a 2. osztályosok csoportjában.

A KFM-mutató számításakor figyelembe veendő helyes mondatok és az összes mondat száma a szerkezetekkel úgy függött össze, hogy az óvodásoknál mind a helyes, mind az összes mondat aránya fokozatosan csökken, az iskolásoknál növekszik, de a két iskolai csoport között is csökkenés tapasztalható. A szerkezetek pontszáma viszont mind az óvodásoknál (a nagycsoportosok kivételével), mind az iskolásoknál növekedést mutat. Így a szerkezetek pontszáma és a mondatok egymáshoz viszonyítása egyre magasabb KFM-értékekben realizálódik.

2. táblázat. A szerkezetekre számított átlagos pontértékek, a mondatok átlaga és a KFM átlagértéke egy főre vetítve

	Szerkezet	Helyes mondat	Összes mondat	KFM
Kiscsop. (4 év)	332,46	30,2	35,86	10,22
Középső (5 év)	426,6	25,46	32,6	13,96
Nagycs. (6 év)	392,2	21,7	25,45	16,38
1. oszt. (7 év)	620,11	29,08	35,05	17,98
2. oszt. (8 év)	678,47	27,26	30,91	23,52

Az eredmények azt jelentik, hogy a négyéves kiscsoportos óvodásokhoz képest a középső csoportos ötévesek jelentősen jobb produkciót nyújtottak, vagyis a beszédüket felépítő mondatok jóval összetettebbek voltak. A legkisebbek átlagosan három szóból álló mondatai főképpen egyszerű mondatok, összetett mondataik aránya kevés, tagmondataik is rövidek, főleg mellérendelők. A középső csoportban átlagosan négy szóból állnak a mondatok, a mellérendelések mellett már alárendelésekkel is találkozunk, a tagmondatok is kissé hosszabbak, vagyis több bővítményt tartalmaztak.

Mindezt illusztrálják az alábbi példák. A négyévesek beszédéből vett részletekben a rövid egyszerű mondatok többnyire felsorolásjellegűek, alany-állítmány felépítésűek, jellegzetes bővítményük gyakran a minőségjelző, ritkábban a tárgy, és sok a hiányos mondat: *Zöld kocsink meg dominó. Két dominó. Kicsi meg nagy; Minden játékkal; Építeni garázst meg házat; Állatos játékaim vannak.* Mellérendelő összetett mondataik jórészt kapcsolatos tagmondatokból állnak, jellegzetes kötőszavaik az *és* és a *meg*: *A macika beül a kocsiba, és megy el; Oda szoktam bújni valahova, és nem talál meg; Szoktam legózni, meg labdázni.* Az alárendelések ritkák, ha előfordulnak, többnyire idő- vagy módhatározói alárendelések: *És ha elkapják, akkor ő lesz a fogó; Úgy kell, hogy az egyik a fogó, a többi nem fogó, és a fogónak kell elkapni, amelyik nem fogó.* A középső csoportosok jobb szintű beszédprodukciója az egyszerű mondatokban is követhető, ezekben már több a bővítmény, amely gyakran valamilyen határozó: *Építék nagy várat belőle; A testvérem szokott velem barbizni; A babaszobában meg a = rajzolni szoktam; Mi megcsináljuk majd apukámmal a karikáját.* (Az utóbbi példában a kutya láncához tartozó karikáról beszél

a kisfiú.) A kiscsoportosokra jellemző kapcsolatos mellérendelések és domináns kötőszók náluk is megtalálhatók (*Elbújunk valahova és meg kell = addig számol valamennyiig a hunyó*), ám más mellérendelések is megfigyelhetők: *Van még ilyen (szünet) kis (szünet) pad (szünet) ilyen kocka és van ott benzinkút (szünet,) de nem igazi; Az enyém szokott lenni a királynő, a Robié meg a Szindi*. Alárendeléseik ugyan még nem dominánsak, de közöttük például tárgyi, okhatározói, célhatározói, mód- és időhatározói, feltételes és hasonlító mellékmondatot is találunk: *És akkor, ha dob-tál egyet vagy kettőt, akkor léphetsz ki; Úgy, hogy meg kell fogni, aki gyorsan el-szalad; De én sokkal gyorsabb vagyok, mert sok erő van bennem; Úgy, hogy (szünet) üm megmondja az ember neki, és fut, mint egy őrült*. Összetett mondataik időnként már több tagmondatosak, alá- és mellérendelések egyaránt találhatóak bennük: *„Úgy, (szünet) hogy annak van egy kis tartója (szünet), és akkor beleteszünk olyan kocsit, ami belefér (szünet), és akkor még egy kocsit (szünet) teszünk arra a tartóra, hogy megtartsa azt a nehéz kocsit, és akkor úgy pörgetjük; És a mamám keres (szünet), mikor itt van, de néha nincs itt, mert dolga van*. A kiscsoportosoktól idézett részletek azt is láttatják, hogy bizonyos szerkezeteket, szófajokat, illetve morfológiai formákat jól használnak az ilyen korú gyermekek, míg másokat meglehetősen bizonytalanul. Így a birtokos szerkezet használata, vagy az ige és a tárgy használata, a minősítő jel-zők alkalmazása igen stabilnak tűnik, és hasonlóan magabiztosan használják a név-másokat is. Gyakoriak azonban a tévesztések a ragozási rendszerben, és ez érinti az ige- és a főnévragozást is. A grammatikailag helytelen mondataik (aránya 13,38%) egyszerű felépítésű közléseikben szintén tapasztalhatók. Főleg kijelentő módú igé-ket használnak. Például: *Apa meg nézi a meccst, anya meg főzik; ...és úgy lehet já-tékozni; A nagykám vigyázik rám...; Én már megfogtam egy nyúlt; Hogy beleteszek homokot, és vízt rakol bele; Hát ilyen lós*. Az is előfordul, hogy egy-egy szót nem értenek meg, és ezért nem a feltett kérdésre válaszolnak: *Nekem nincs pókfogóm, csak pókhálóm van a spejzba, mert apa fölszaladt egy létrával, és és anya megfogta a létrát, hogy ne essen le apa*. Itt azt kértük a gyermektől, mesélje el, hogyan kell játszani a pókfogót. (Ezt a fajta fogót más gyermekek elmeséléséből ismertük meg.) Ugyanerre a kérdésre két másik gyermek válasza: *Hát azt igen, mert az porszívó. Mert mindig azzal szoktuk felszívni; Hát ilyen fölakasztod = fölkötöd, és így fölve-szik, akkor így elfogják*. Egy másik kislányt a színfogó elmesélésére kértünk, és ugyan-csak félreértésen alapuló válasz született: *Nekünk nincs fogónk, csak (szünet). Ne-kiünk nincs*. Máskor nem a helyes szót használják, vagy azért, mert nem ismerik a megfelelőt, vagy azért, mert a jelentése nem teljesen ismert számukra: *Olyan hintá-val, meg csúszókával; Így megfogom a babát, és így betakarózom, és így átölelek en-gem és így*. Előfordul, hogy a helytelen szóhasználat miatti mondatot nehéz értel-mezni, de nem deríthető ki egyértelműen, hogy ez szóalálási nehézség következménye, vagy a szó jelentése nem ismert a gyermek számára: *És hogy még van benzines autóm, de azt karácsonyra hozták Editék. Tudod az anyu felesége*. (Itt nem világos, hogy Edit kicsoda, az apa felesége, az anya testvére, esetleg annak a testvérének a fele-sége.) Grammatikai hibák a középső csoportosok beszédében is találhatóak, ezek na-gyon gyakran egyeztetési hibák, ritkábban az alanyi és a tárgyas ragozás elvétele vagy egyéb toldalékolási hiba. A grammatikailag helytelen mondatok aránya náluk kissé több, mint a kiscsoportban (14,7%), ám ez gyakrabban az összetett mondataikra

vonatkozik: *Úgy kell, hogy ott van olyan minden színű (szünet) lovacskák...; Vannak sok alvósom...; Amilyen szívet jelezi...; Ha megtalálja mindenkit; Ha megérinti a két egért.* A szótalálási nehézséget a gyermekek már „jelzik” is: *Még olyan kamion, hogy (szünet) hogy csak leszedjük azt a micsodáját (szünet) és (szünet) és úgy megy; Meg ilyen is van kockák és így, hogy van egy i i (szünet) na pohár.* Helytelen szóhasználat (szócsere), és az adott szó félreértését mutatják az alábbi példák: *Elbújunk valahova, és addig számol valamennyiig a (szünet) fogó; Van olyan (szünet) olyan fogó, csak nekünk nincs (szünet) játékszerszámunk.* (A mondat arra a kérdésre hangzott el, hogy *Milyen fajta fogó van nálatok?*, miután a fogócska különböző formáiról kérdeztük a gyermeket, aki mindegyikre nemleges választ adott.)

Az eredmények a hatéves nagycsoportosok jobb szintű beszédprodukciónál szintén egyértelműen igazolták. Ez egyrészt a mondathosszúság változásában realizálódik, amely hosszabb, átlagosan öt szót tartalmazó mondatokban tükröződik a produkcióikban. Másrészt az alárendelések számának emelkedése jelenti a fejlődést. Jellemző, hogy sokkal gyakrabban adnak önálló, hosszabb válaszokat egy-egy kérdésre. Így mondataik száma kevesebb, de azok sokkal összetettebbek, több alárendelést tartalmaznak, mint a középső csoportban, és bennük a szerkezetek is bonyolultabbak. Például: *Kisautóval, távirányítós repülővel (szünet), távirányítós kocsival (szünet) mással nem; Úgy, hogy valaki huny (szünet), és például én el = elbújok; A ház mögé (szünet) bunkiba, meg lehet mászni oda a csúszda mögé így lebújni (szünet), meg (szünet) hát valahova elbújni; A börtönfogó meg olyan, hogy valaki így megfog, és át kell így nyúlni és aztán már ki van szabadulva.* A túl bonyolult, összetett gondolatok nyelvi formába öntése azonban még nem mindig tökéletes. Emiatt nem ritkán helytelen lesz a megnyilatkozás, vagy valamilyen bizonytalanság vagy hiba (szókeresési nehézség, grammatikai tévesztés) is megjelenik benne. Ezt támasztja alá az, hogy a grammatikailag helytelen mondataik aránya a két másik óvodai csoporthoz képest csökken (9,23%). Az igeragozásban még náluk is a jelen idő dominál, az alanyi és a tárgyas ragozású alakokat már megközelítően egyenlő arányban találunk: *Én a legjobban csak a van ilyen (szünet) ilyen gépem, hogy van, ki lehet szedni, be lehet dugni, egy motorom, egy úrhajós és egy (szünet) egy (szünet) motorkocsim és én azzal szeretek játszani, az a legjobb; Van egy vagy az olyan, hogy van egy ilyen nagy doboz, (szünet) abba van a játék, lehet jobbra-balra fordígatni fordít fordítani, és ha meghúzzuk a kart, azt [hangot hallat] (szünet) kilövi a golyót.* A szóértés problémája ebben az életkorban is tapasztalható, így előfordul, hogy emiatt szintén nem a feltett kérdésre válaszol a gyermek. A bújócska elmesélésére kaptuk a következő választ: *Én úgy szoktam játszani, hogy ő (szünet) föltesz (szünet) két kisgyerek fölteszi így a kezét, és akkor átbújnak alatta.* Egy másik kislány a *Bújj, bújj zöld ág* kezdetű dalt énekelte el a kérdésre adott válaszként. A szótalálási problémát a középső csoportosokhoz hasonlóan adták tudunkra, de jelzéseikben már az adott szópótló funkciót hordozó töltelékelem, az *izé* is megjelenik: *Elöl van ilyen (szünet) lövőke, és annak van belőle ilyen (szünet) olyan micsoda, ilyen (szünet) ilyen jel= em= (szünet) ilyen elemek; És akkor nem kell hozzá dobókocka (szünet) meg még van hozzá (szünet) mi is. Van hozzá még egy (szünet) ő na (szünet).* (A megnevezés sikertelen maradt, az újbóli kezdéssel a kislány már másról beszélt.) *Szoktam magam ilyen fodrász izé (szünet) szoktam magam fésülgetni.* (A szóban tartott szü-

netet □ jellel, a tévesen kiejtett szórészletet = jellel jelöltük.) A szavak jelentésének pontatlanságai miatti szócseréket a nagycsoportosok is produkáltak: *meg ugrándozó kötelem; Aki megtalál, akkor én leszek a hunyó.* Grammatikai hibáik kisebb számban vannak, a toldalékolást és az ikes igék ragozását érintik: *A többit nem tudom mi a neve; hogy valaki huny is meg elbúj; Abból már nem nemsokára a végére érek.*

A lineárisan változó eredmények azt jelezték, hogy az iskolai tanulmányoknak, így az olvasásnak, majd a nyelvtan tanulásának a beszédprodukcóra gyakorolt hatása valószínűleg erőteljesen megmutatkozik. Ezt egyrészt az iskolások szerkezetének az óvodásokhoz viszonyított nagy pontszámai, másrészt a 2. osztályosoknak az elsősökhöz képesti magasabb pontszáma és helyes mondatainak alacsonyabb száma alapján a spontán beszédükre számított legmagasabb KFM-érték támasztja alá. Az óvodából az iskolába történő átmenet hatása tehát az elsősök jobb szintű spontán beszédprodukcójában követhető, ám az egyéves iskolai munka eredménye még jobban tükröződik a másodikosok spontán beszédprodukcójában. Ennek jele az, hogy rájuk inkább jellemző a bonyolult gondolatok tükröztetése, és ez nemcsak a mondatösszehasonlítás nagyobb arányú növekedésében, de a mondatok szerkezetének változásában is látható. A fiatalabb iskolásoknak, vagyis az elsősöknek a nagycsoportos óvodásokhoz képesti nyelvi fejlődése nem annyira az összetett mondatokban tükröződik, mint inkább új szófajok (határozatlan névmások, általános névmások, névmási és egyéb határozószók), morfológiai szerkezetek (főnévi igenév ragozott formája, ható ige) gyakoribb és biztosabb alkalmazásában vagy a helyes ragozás egyre szélesebb körű használatában. Például: *Úgy kell, (szünet) úgy szoktunk néhanéha, de az nagyon ritka, a nagymamáméknál, hogy (szünet) valaki számol, odamegy a falhoz, számol (szünet) tízig, húszig, százig, aztán addig a többiek elbújnak fa mögé, kerítés alá (szünet).; Minden = (szünet) mindegy, hogy hogy helyezkedünk el, de valahogy el kell helyezkednünk, de nekiünk háttal van a fogó (szünet), és mondania (szünet) kell...; Meg lehet várni, hogy (szünet) hogy mehessünk, (szünet) hogy bemehessünk. Az igeidők is változatosabbak náluk: *Hogy meg kell keresni (szünet) a párját, és ha me (szünet) ha megkereste (szünet), akkor lerakhatja, és akkor vehet egy kártyát; Anyu fog nekiünk venni; Anyukámnak mondtam, hogy le szeretném venni. Akkor most a polcra tettem, hogy elérjem. Az alany és az állítmány egyeztetése már pontosabb, de egyéb egyeztetési hiba még előfordul: *És vannak (szünet) nekiünk ő (szünet) ő olyan babáink (szünet) amik □ nek mozog a fejük; És vannak ceruzáim; A keresztapámtól kaptam egy (szünet) könyvet (szünet), és azokat szoktam olvasni. A nehezebb toldalékok (ikes igék ragozása, hangzóbetoldással járó tövek, toldalékok) tévesztése az első osztályosokra is jellemző. Grammatikailag helytelen mondataik (11,56%) zömében összetett közléseikben jelennek meg, és ez utóbbi hibatípus dominál bennük: *Úgy, hogy (szünet) hogy elszámol az egyikünk húszig (szünet), a másikunk addig elbúj (szünet), de (szünet) különben nagyon könnyű megtalálni, mer már a lakásban minden búvóhelyt ismer; Mert ha lesik, akkor lássa, hogy hová bújjik. További új szófajok (például gyakorító ige, határozói igenév) és szerkezetek (fokozás gyakorisága) a másodikosoknál szintén találhatók, egyszerű mondataik szóátlaga a leghosszabb (megközelítően hét szó/mondat), vagyis több bővítmény van a mondataikban. E mondatok gyakran a hát töltelékszóval indulnak, amelynek így diskurzust kezdő funkciója van: *Hát szeretek dombról lecsúszni szánkóval meg sí-*****

léccel; Hát rajzórán (szünet) is (szünet) nagyon jól rajzolgatok néha; Hát kint az udvaron szoktam vele játszani (szünet) bújócskát. Összetett gondolataikat már világosabban, egyértelműen képesek megfogalmazni, az első osztályosokhoz képesti fejlődést így komplex közléseik nagyobb aránya mutatja leginkább. Összetett közleményeikben különböző alá- és mellérendelések kombinálódnak, ezek változatos szerkezetekből épülnek fel, és jellemző a bővítmények gazdagsága (például változatos határozók) mellett a szókincs bővülése is. Összetett mondataikat is gyakran a hát töltelékszóval indítják. Ezt illusztrálják az alábbi beszédrészeleteik: *A király az csak lépkedhet (szünet) csak egy kockát lépe lépegethet (szünet), a parasztok azok csak két kockát lépegethetnek, de utána meg egyet; És akkor (szünet) nagyon szeretek pingpongozni azért (szünet) azért, mert sokat mozgok (szünet) meg futni azért szeretek, mer akkor gyors leszek, és legalább edzett leszek; Hát én nem játszok (szünet), mert (szünet) karácsonykor kaptam egy diktafont, és (szünet) azon felveszem a kazettát éssz le sz lesz (szünet) leírom azokat, amit hallgatok, (szünet) egy füzetbe; Hogyha nem tudja kifizetni, akkor el kell árverezni egy (szünet) egy birtokot, és hogyha me másiknak mind megvan, akkor ő győzött. Hibák náluk is találhatóak, így a spontán beszédszituációkat kísérheti átmeneti szótalálási nehézség: *Olyan, hogy (szünet) leszedjük két kerekét (szünet) leszedjük a (szünet) ő hátulsó ízéjét. Összetett közléseik bizonytalanságát náluk gyakran töltelékszók, hezitálások jelzik, és grammatikai hibák szintén megfigyelhetők. Grammatikailag helytelen mondataik aránya (7,9%) náluk a legkevesebb, bizonyos grammatikai kombinációkat, segédigéket jól alkalmaznak: *Valaki odabúj a fához vagy oda □megy, és elszámol harmincig, vagy (szünet) nem tudom meddig (szünet), s akkor ő (szünet) ő aki bújt, aki nem, megyek, és akkor körülné (szünet), akit megtalál (szünet), azt lepaccsolja, az már nem játszik, csak utána, akit ő akit legelőször paccsol le (szünet), az lesz a hunyó;. Meg lehet venni (szünet), és az nyer (szünet), aki hamara ő (szünet) többet megvesz, és több pénze lesz; abban jobban lehet játszani, mert...; lehet rajta keresni; együtt akarunk játszani; lépegethet; lépkedhet.***

A spontán beszéd létrehozásában várhatóan nagy különbségek találhatóak a gyermekek között, hiszen a KFM-értékben szereplő közlésegyeségek minőségét nyelvi és nem nyelvi tényezők együttesen alakítják. A feltételezést az egyes korcsoportokban gyermekenként számított KFM-értékek támasztják alá, amelyek rendkívül nagy individuális különbségeket láttatnak (3. táblázat). Általánosságban elmondható, hogy a legjobb teljesítmények a leggyengébbeknek több mint a háromszorosát teszik ki minden korcsoportban, míg a kis- és a nagycsoportban több, mint a négyszeresét. A legkiemelkedőbb teljesítmények az adott korcsoportra számított átlagértéknek közel a dupláját adják. A szórásértékek a nagycsoportosoknál a legnagyobbak, a középső csoportban a legalacsonyabbak. Ezekkel összefüggésben a legalacsonyabb MLU-értékek a kis-, középső és nagycsoportban ugyanazoknál a gyermekeknél találhatóak, mint akiknél a KFM-érték is a legkisebb, az iskolásoknál a legalacsonyabb MLU-számok a sorrendben második legkisebb KFM-értékkel rendelkező gyermeknél voltak tapasztalhatóak. A legnagyobb MLU-szám szintén egyezik a legmagasabb KFM-értéket hordozó gyermekkel a kis- és középső csoportban és a másodikosoknál, a másik két esetben eltérnek a gyermekek, de sorrendben a második legjobb teljesítményt mutatják.

3.táblázat. A KFM-érték szélső értékei korcsoportonként

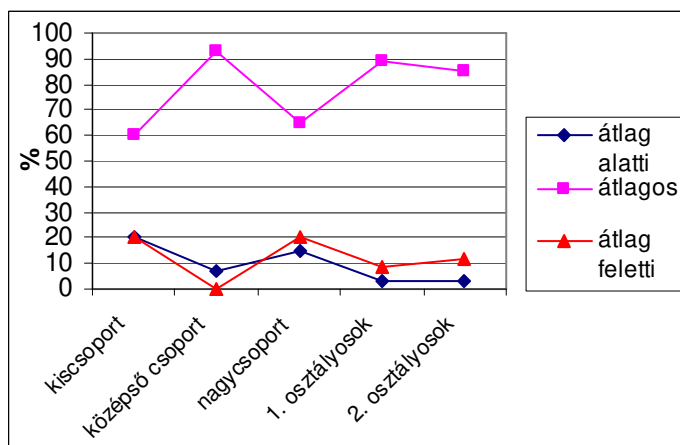
	Legkisebb KFM	Legnagyobb KFM	KFM-átlag	Szórás
Kiscsoport	4,03	18,94	10,22	5,026
Középső csoport	6,89	19,9	13,96	4,227
Nagycsoport	6,84	29,9	16,38	7,331
1. osztály	8,95	31,64	17,98	5,690
2. osztály	10,88	37,71	23,52	6,968

Az adatok a korábban írtakat támasztják alá, illetve egészítik ki. Azt, hogy az óvodába a gyermekek különböző környezetből, következőképpen igen eltérő beszéd-készséggel érkezik(he)nek. Az óvoda viszont, mint az intézményes beszédnevelés egyik (első) forrása, vélhetően ösztönzőleg hat a gyermekek spontán beszédalkotási folyamatára, és az eredmények kiegyenlítő(he)nek, ezt a középső csoportosok között talált alacsony szórás is alátámasztja. Ugyanakkor a nagycsoportosok egyéni teljesítményeinek összevetésekor talált kiemelkedő szórás arány a gyermekek beszédprodukciója között a legnagyobb eltérést valószínűsíti. Ez azzal lehet összefüggésben, hogy az intézményben eltöltött még egy év és az ezalatt zajló beszédfejlesztés már az egyéni különbségek felszínre jutásának jobban kedvez. Az iskolai tanulmányok megkezdésével ismét kiegyenlítődni látszanak a teljesítmények, vagyis az óvodából az iskolába történő átmenet pozitív hatása a teljesítmények közeledésében tükröződik, míg a második osztályosok közötti nagyobb szórás vélhetően ismét az iskolai tanulmányok fejlesztő hatásának tudható be.

Figyelembe véve a gyermekek erőteljesen különböző individuális teljesítményeit a KFM-értékekben három kategóriát (sávot) alakítottunk ki: átlagosnak mondható (életkorinak megfelelő), átlag alatti (az életkori fejlődéshez képest elmaradást mutató), átlag fölötti (kiemelkedő) KFM-eredményt mutatók (3. ábra), és megnéztük a tanulóknak e kategóriákba történő eloszlását. Átlag alattinak akkor tekintettünk egy teljesítményt, ha a korcsoportra számított átlag felét nem érte el a számított pontérték, míg az átlag feletti az átlagnak az átlag felével növelt pontértékénél nagyobb mutatót vettük.

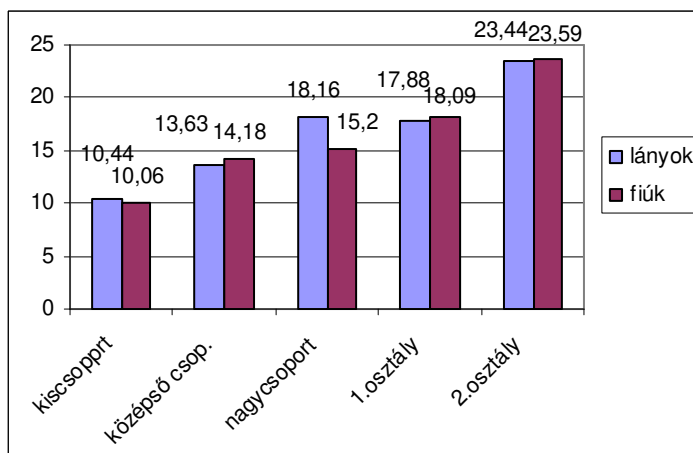
A várakozásnak megfelelően a legtöbb gyermek teljesítménye az átlagos kategóriába került, ám az életkorral haladva itt is jól látható a fejlődés. Amíg például a kiscsoportos óvodásoknak mindössze 60%-a produkálta a korcsoportja átlagát, addig a középső csoportosoknak már 93,3%-a. A nagycsoportos óvodások esetében látszódik a legnagyobb eltérés a három kategória arányát tekintve. Vagyis náluk sokkal jobban szórnak az adatok, mint a többi korcsoportban, a legkevesebb az átlagot produkálók aránya (65%), de az átlagon felül teljesítőké is magas (20%). A négyéves kiscsoportosok között a nagyon gyengén szereplők és a jól beszélők azonos arányban fordultak elő (20%-20%). Hozzájuk képest a középső csoportos (ötéves) óvodások körében az alul teljesítők aránya kevesebb (6,7%), viszont senki nem emelkedik ki. Az átlagot produkálók száma így náluk a legmagasabb (93,3%). A hatéves óvodásokhoz képest a hétéves iskolások között jóval kevesebb a gyengék száma (mindössze egy gyermek, ez 2,8%), és a jók aránya is a felére csökkent (8,9%) a hatéveseknél tapasztaltakhoz képest. Vagyis az óvodából az iskolába való

átmenet hatása ismét a teljesítmények kiegyenlítődéseben követhető nyomon. Ezt az átlagos teljesítményt elérők arányának (88,9%) a nagycsoportosokhoz képesti növekedése is alátámasztja. Az iskolai tanulmányoknak a teljesítmények fokozatos kiegyenlítődése mellett az egyéni különbségek felerősödésében jelentkező hatása a 2. osztályosoknál még inkább látszódik. Ebben a korcsoportban szintén alacsony a lemaradók aránya (itt is egy gyermeket találtunk, 2,9%), a kiemelkedő produktív mutatók aránya viszont növekedett (11,8%).

3. ábra. A tanulók eloszlása az egyes teljesítménykategóriákban

Pszicholingvisztikai kísérletek eredményei szerint a lányok anyanyelvi szintje az egyes életkorokban magasabb, mint a fiúké, ám az is igaz, hogy a legjobb eredmények és a leggyengébbek is általában a fiúknál mutatkoznak (Gósy 2005). A jelen vizsgálatban azonban a lányok és a fiúk eredménye (4. ábra) szinte valamennyi életkorban azonosan alakult ($t(4) = 0,960$ $p = 0,392$).

4. ábra. A KFM-mutató a nemek szerinti bontásban

Számottevő különbséget a hatéves nagycsoportos óvodásoknál láttunk a lányok javára, de a statisztikai vizsgálat náluk sem igazolt szignifikáns eltérést ($p < 0,742$). A legösszetettebb közléseket reprezentáló legmagasabb KFM-értékek csak a kiscsoportosoknál és a második osztályosoknál fordultak elő egy-egy fiú spontán beszédében, a többi esetben a lányokra voltak jellemzők. A legrosszabbul teljesítők, vagyis a legalacsonyabb KFM-értékek csak a középső csoportban voltak fiúkra jellemzők, a többi korcsoportban a gyenge eredményt lányok produkálták (4. táblázat).

4. táblázat. A legkisebb és a legnagyobb KFM-értékek nemenként a különböző korcsoportokban

	Legkisebb KFM		Legnagyobb KFM	
	Fiúk	Lányok	Fiúk	Lányok
Kiscsoport	4,34	4,03	18,94	17,3
Középső csoport	6,89	7,75	18	19,9
Nagycsoport	8,12	6,84	25,78	29,9
1. osztály	11,96	8,95	31,39	31,64
2. osztály	16,35	10,88	37,71	36,66

Vagyis a jelen vizsgálat a lányok anyanyelvi szintjére vonatkozó általános megállapítást tükrözte, a fiúk kiemelkedő eredménye a vizsgált periódusban lineáris fejlődést mutató gyermekek között pedig az első és az utolsó szakaszban volt csak kimutatható.

4. Következtetések

A dolgozat célja óvodás- és kisiskolás korú gyermekek spontán beszédének vizsgálata volt a beszéd szerkesztettségének, grammatikai-szintaktikai komplexitásának elemzése alapján. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a 4 és 8 éves korú gyermekek anyanyelv-elsajátításának a szintje miképpen jellemezhető a spontán beszédükben alkalmazott grammatikai-szintaktikai szerkezetek számával és minőségével. Választ kerestünk arra is, hogy a spontán beszédprodukciónak a szerkesztettségének fejlődésére milyen hatással vannak az iskolai tanulmányok.

A grammatikai-szintaktikai komplexitás mértékét a KFM-mutató és az MLU-szám, illetve a köztük levő korreláció alapján határoztuk meg. Hipotézisként fogalmaztuk meg azt, hogy az életkori fejlődés egyrészt a nagyobb KFM-mutató és a hosszabb MLU-szám megjelenésében realizálódik. Minél idősebb tehát a gyermek, annál bonyolultabb logikai struktúrákat képes kifejezni, és így beszéde is egyre bonyolultabb, több grammatikai-szintaktikai szerkezetet tartalmaz, és ez nemcsak hosszabb mondataikban, de nagyobb KFM-értékekben manifesztálódik. Hipotézisként fogalmaztuk meg továbbá, hogy az első biológiai sorompó (a kifejezésre való. Lenneberg 1967) határa, a hatéves kor, továbbá az iskolai tanulmányokat megkezdő hétéves kor közti periódusban a gyermekek spontán beszédének szerkesztettsége jelentősen változik.

Eredményeink a hipotéziseinket alátámasztották. A gyermekek az életkorral haladva egyre bonyolultabb gondolatokat voltak képesek adekvát nyelvi formában megjeleníteni, és ez egyre magasabb KFM-értékekben, nagyobb MLU-számban és a közöttük szoros korrelációt mutató együtharó magas értékében tükrözódött. A vizsgált életkori szakaszban a négy- és ötéves óvodások között, továbbá a hét- és nyolc-éves iskolások között mutatkozott nagyobb változás a beszédprodukciónak komplexitásának mértékében, vagyis a grammatikai-szintaktikai szerkezetek alkalmazásával számított KFM-értékekben. A mennyiségi elemzések azt is igazolták, hogy az óvodából az iskolába történő átmenet hatása a beszédprodukciónak szerkesztettségét és a spontán beszéd mondatainak hosszát jelző számértékekben szintén megmutatkozik. A minőségi elemzések a mennyiségi elemzések eredményeit tovább árnyalták és pontosították. A legfiatalabb óvodások legrövidebb mondataiban és legalacsonyabb KFM-értékeikben egyszerű szerkesztésű mondatokat jelentettek, az A-Á szerkesztésű mondatokat minősítő jelzővel és/vagy tárggyal bővítették, összetett mondataikat főleg kapcsolatos mellérendelések uralták. A spontán beszéd mondatainak szerkezete már a középső csoportban is összetettebb. Ezt egyrészt a bővítésmények (határozók fajtái) mutatták, másrészt az alárendelések is megjelennek, míg a legidősebb óvodások már egy-egy kérdésre bonyolult gondolataikat összetett közlésekben többféle alá- és mellérendelő szerkezettel jelenítik meg. Az óvodásokhoz képest az első osztályosok mondatainak összetettségében kisebb változást látunk. Ekkor új szófajok (határozatlan névmások, névmási határozószók és egyéb határozószók) bővülése és egyre gyakoribb használata a jellemző, valamint a nehezebb morfológiai szerkezeteket (például ható igék ragozása, főnévi igenév ragozása) egyre pontosabban használják, és bővül a ragozási paradigmarendszer is. Ez a grammatikai tudatosság a második osztályban még jobban megmutatkozik, vélhetően nemcsak az olvasás, de a grammatikai tanulmányok hatásaként. Mondataikban nemcsak változatos bővítésmények jelennek meg, hanem új szófajok (például a gyakorító igék, melléknévi igenevek, határozói igenevek) egyre gyakoribb használata is jellemző, de egyre gyakrabban képesek az összetett gondolatokat is adekvát nyelvi formában kifejezni, és ez a gazdagabb szókincsükben szintén megmutatkozik. A ragozás ugyancsak tökéletesedik, bizonyos morfológiai kombinációk helyes képzésére is képesek (gyakorító- és ható képző, segédigék), a grammatikailag helytelen mondatok aránya pedig jelentősen csökken.

A jelen kutatásban elsőként alkalmaztuk nagyobb korpuszon a beszéd szerkesztettségének vizsgálatát a magyarra adaptált eljárás, a grammatikai-szintaktikai szerkezetek elsajátítására és használatára számított KFM-mutató meghatározása alapján. A korábbi vizsgálatok a hasonló korú gyermekek száma és a tőlük rögzített beszédminták vizsgálata alapján is eltérnek. Jól látható mindez például a hatéves nagycsoportosokra a különböző vizsgálatokban számított KFM-értékekben, amelyek jelentősen különböznek egymástól. Jelen kutatásban 20 gyermekre számított KFM-érték 16,38, Neuberger (2011) 10 gyermekre (véltetően budapestiek, bár ez nem derül ki a vizsgálatból) számított KFM értéke 13,45. Horváth (2006) 16 budapesti nagycsoportost vizsgált, nála a számított KFM-mutató 14,84, míg egy vidéki, 9 miskolci nagycsoportosra kapott érték 11,79 volt (Kovácsné Rubóczky 2011). Hasonlóan az

átlagokhoz, az egyéni szélső értékek is eltértek. A jelen kutatásban 6,84 és 29,9 (mindkettő lány), Neuberger 7,93 és 20,21-es értékeket számolt, mindkettő fiú volt, Horváthnál 4,51 és 27,88 a két szélső érték, ők is fiúk, Kovácsné Rubóczky adatai szerint 8,25 és 15,97 a két szélső érték (a nemek itt nem derülnek ki).

Ezek az adatok egyrészt arra világítanak rá, hogy a budapesti gyermekek teljesítményei jelentősen felülmúl(hat)ják a vidéki gyermekek eredményét. Másrészt az adatok felülmúlják az eljárást adaptáló kutatók által korábban a kísérleti vizsgálatban e korcsoportra megállapított 11-es értéket, ezért viszonyítani ehhez nem biztos, hogy szerencsés. Így az adatok egyre inkább azt mutatják, hogy az eljárást szükséges lenne sztentendrizálni és ehhez nagyobb számú vidéki gyermekek vizsgálatát is szorgalmazni. Vélhetően olyan sávokat kellene kialakítani, amelyekben az egyéni eltérések is mérhetőek lennének.

SZAKIRODALOM

- Antinucci, F. – Parisi, D. 1973. Early language acquisition: a model and some data. In: Ferguson, Ch. A. – Slobin, D. I. (eds): *Studies of child language development*. New York, 607–19.
- Beke Anna 1996. A beszédpercepció fejlődésének neurológiai háttere. In: Gósy Mária (szerk.): *Gyermekkori beszédfejlődési és beszédmegértési zavarok*. Nikol Kkt., Budapest, 32–53.
- Bicskei Dezsóné 1984. A mondathosszúság és a mondategészbeli kapcsolások 14–15 éves gimnazisták nyelvhasználatában. (Élőszóbeli és írásos szövegek.) In: Károly Sándor (szerk.): *Nyelvészeti dolgozatok*. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. Szeged.
- Bicskei Dezsóné. 1985. Középiskolások élőbeszédének mondat szerkezeti jellemzői. *Magyar Nyelvőr* 109: 48–62.
- Bíró Zoltán 1984. *Beszéd és környezet*. Kriterion Kiadó, Budapest.
- Brown, R. 1973. *A first language: the early stages*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Buzás Klára 1972. Első osztályos gyermekek beszéde. *Magyar Nyelvőr* 96: 191–209.
- Büky Béla 1984. Az anyanyelvi képességek fejlesztése és továbbfejlesztése életkoronként. In: Büky Béla – Egyed András – Pléh Csaba (szerk.): *Nyelvi képességek – Fogalomkincs – Megértés*. Tankönyvkiadó, Budapest, 5–155.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fábricz Károly 1988. A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA. Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 76–90.
- Fazakas Ágnes 1988. *Igeköltők egy két éves gyermek nyelvében*. Kézirat. ELTE Általános Pszichológiai Tanszék, Budapest.
- B. Fejes Katalin 1993. A szintaktikai állomány természete gyermeknyelven. *Nyelvtudományi Értekezések*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gerebenné Várbíró Katalin – Gósy Mária – Laczkó Mária 1992. *Spontán beszéd megnyilvánulások szintaktikai elemzése DSS technika elemzésével*. Kézirat. Budapest.
- Gopnyik, Ny. 1989. The Development of Text Competence. In: *Conte-Petőfi Sözer* 225–84.
- Gósy Mária 1984. Hangtani és szótagi vizsgálatok három éves gyermekek nyelvében. *Nyelvtudományi értekezések* 119. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 1981. A beszédhang kialakulása a gyermeknyelven. *Magyar Fonetikai Füzetek* 7: 67–91.

- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadási jelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 259–82.
- Gósy Mária 1998. A szavak hangalakjának változása a gyermeknyelvben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás '97*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1–38.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Hirschberg Jenő 1978. A beszéd fejlődésének orvosi vonatkozásai. *Magyar fonetikai Füzetek* 1: 37–43.
- Horváth Viktória 2006. A spontán beszéd és a beszédfeldolgozás összefüggései gyerekeknél. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2006*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 134–46.
- Illyés Sándor 1980. *Gyógynevelési alapismeretek*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kenyeres Elemér 1926. *A gyermek első szavai és a szófajok fellépése*. Athaeneum, Budapest.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest, 164–87.
- Kovácsné Rubóczky Rita 2011. *Óvodáskorú gyermekek szókinccsvizsgálata*. Szakdolgozat, Kaposvár.
- Laczkó Mária 1985. *A leggyakoribb beszédhibák felismerése és előfordulásuk egy adott gyermeklakosság körében*. Kézirat, Budapest.
- Laczkó Mária 1990. Tapasztalatok óvodás gyermekek beszédkészségéről átlagos populációban. *Beszédkészítési 4–5*.
- Lee, L. L. – Canter, S. M. 1971. Developmental sentence scoring: a clinical procedure for estimating syntactic development in children's spontaneous speech. *JSHD* 3663: 315–40.
- Lengyel Zsolt 1981. *A gyermeknyelv*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Lenneberg, E. H. 1967. *Biological foundation of language*. John Wiley, New York.
- Lvov, M. K. 1972. Nyekotorije oszobennosztyi recsi gyetej, posztupajuscsih v. I. klassz. Nacsalanaja Skola, No. 8. In: Büky Béla – Egyed András – Pléh Csaba (szerk.): *Nyelvi képességek – Fogalomkincs – Megértés*. Tankönyvkiadó, Budapest, 77–84.
- MacWhinney, B. 1975. Rules, rote and analogy in morphological formations by Hungarian children. *Journal of Child Language* 2: 65–77.
- S. Meggyes Klára 1971. *Egy két éves gyermek nyelvi rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mérei Ferencné 1969. A beszédfejlődésről. *Óvodai Nevelés* 22: 389–90.
- Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes 1981. *Gyermeleléktan*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Nagy J. József 1978. A szófajok gyakorisági jellemzői a 8–10 éves tanulók nyelvhasználatában. *Magyar Nyelv* 74: 186–204.
- Neuberger Tilda 2011. Gyermekek spontán beszédének szerkesztettsége és folyamatossága. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2011*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 83–95.
- Piaget, J. 1970. *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba 2003. *Pszicholingvisztika*. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 423–50.
- Réger Zita 1986. A gyermeknyelvi utánzás kutatása a pszicholingvisztikában. Egy új szempont. *Pszichológia* 6: 93–134.
- Sugárné Kádár Júlia 1985. A szókinccs fejlődése és alkalmazása az óvodáskorban. In: *Beszéd és kommunikáció kisiskoláskorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 11–33.
- Szende Tamás 1973. Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. *Nyelvtudományi Értekezések* 81. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Villiers, J. G. de – Villiers, P. A. de 1979. *Language Acquisition*. Cambridge, Mass, London.
- Vértes O. András 1955. *A gyermek nyelve*. Budapest.
- Vértes József 1905. A gyermeknyelv hangtana. *Nyelvészeti Füzetek* 22. Budapest.

Wacha Imre 1988. Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz. (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Budapest, Nyelvtudományi Intézete, 102–58.

Laczkó Mária, PhD

középiskolai tanár

SUMMARY

Laczkó, Mária

Processes of spontaneous sentence construction by small children

This paper analyses the morphological-syntactic complexity of spontaneous speech by small children aged 4 to 8 in terms of a procedure adapted to Hungarian but not yet standardised, known as developmental sentence scoring (DSS). The issue to be resolved is how a certain level of first language acquisition can be characterised by the quantity and quality of grammatical-syntactic constructions occurring in children's spontaneous speech. The results suggest that, in the age interval concerned, the grammatical complexity of children's spontaneous speech does not simply exhibit a linear development with increasing age but the divide between kindergarten and primary school can be traced clearly, and also, two stages of development can be established between first and second year kindergarten pupils and between first and second grade schoolchildren. The results of the present study and their comparison with those of previous similar studies point towards the necessity of the standardisation of the procedure.

Keywords: directed spontaneous speech, developmental sentence scoring (DSS), syntactic complexity, morphological constructions, grammatical vs. ungrammatical sentences, inflectional paradigm, mean length of utterances (MLU), grammatical awareness

Sajtószöveg és fordítás

A topikszerkezet és a hírtartalom viszonya újságcikkek fordításában

1. Bevezetés

A globalizációnak és az információs társadalomnak köszönhetően a média és a médiafordítás kiemelt figyelmet kapott az elmúlt harminc évben. Jelentős nemzetközi kutatási tevékenység foglalkozik mind a médiaszövegek sajátosságainak, mind ezek fordításának kérdéseivel (részletes áttekintés erről Holland [2006: 230] munkájában olvasható). A kutatások eredményei markáns különbségeket mutatnak abban, hogy a hírszövegek fordításai mennyire hűek a forrásnyelvi szöveghez: a fordítók egy része teljesen eltér az eredeti szöveg információtartalmától, és sajátos „helyi” változatként jeleníti meg a szöveget a célnyelven (Bielsa–Bassnett 2009: 72), míg mások szorosan követik a forrásnyelvi szöveget, és azzal szinte azonos célnyelvi változatot hoznak létre (Valdeón 2005: 215). Míg a hírszövegek fordítását kísérő fordítói stratégiák azonosításával és leírásával sokan foglalkoznak, keveset tudunk arról, hogy ezeket a stratégiákat pontosan mi váltja ki (például milyen műfaji normák vagy szövegepítési sajátosságok motiválhatják).

Tanulmányom középpontjában a topikszerkezet célnyelvi újratertemzésének kérdései állnak.¹ A vizsgálatot **négy fő kutatási probléma** motiválja: (1) az információs, a tematikus és a topikszerkezet fordításával kapcsolatos eddigi vizsgálódások korlátai,² (2) a szakirodalomban fellelhető ellentétes vélekedések e szerkezetek lehetséges fordításait illetően, (3) a sajtófordítás kivételesen összetett jellege és (4) a sajtófordítást szabályozó speciális normák okozta sajátosságok.

(1) Az első problémával kapcsolatban jelentős mennyiségű kutatási eredmény áll rendelkezésre. Néhány kivételtől eltekintve azonban (pl. Gerzymisch-Arbogast–Kunold et al. 2006; Hatim–Mason 1990; Taylor 1993; Valdeón 2009; Ventola 1995) ezek a munkák mondat/mellékmondat szinten foglalkoznak a témával, és nem térnek ki nagyobb, magasabb szintű szövegegységekre: nem vizsgálják azt, hogy milyen szövegsajtóosság milyen szerkezetet indukálhat. A fordítás funkcionális szempontú megközelítése értelmében (Nord 1997; Reiss–Vermeer 1984) ugyanakkor ahhoz, hogy azonosítani lehessen a kapcsolódási pontokat a szövegszerkezet bizonyos aspektusai és a műfaji konvenciók között, nem kerülhetők meg a szövegszintű/szövegszempontú vizsgálatok.

(2) A fent említett második probléma az, hogy eltérnek az álláspontok a szakirodalomban arra vonatkozóan, hogy miként célszerű fordítani az információs, a tematikus vagy a topikszerkezetet. Nincs egységes nézet arra, hogy pontosan milyen következményekkel jár a forrásnyelvi szerkezet megtartása, illetve megváltoztatása. Érdekes módon, az elemzésekben a kutatók mind a változtatás, mind a megtartás eredményét negatív jelzőkkel írják le: úgy vélik, mindkét esetben „rossz” célnyelvi szöveg születik. Fawcett (1997/2003) szerint például, ha a fordító a célnyelvben megtartja a forrásnyelvi szöveg információs szerkezetét, „elavult” (86) struktúra és „ügyetlen” (90) fordítás jön létre.

¹ A kutatást az OTKA (K83243) és a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatta.

² Dolgozatomban – Fawcett (1997/2003), Halliday–Matthiessen (2004), valamint Lautamatti (1987) munkáit alapul véve – az információs, a tematikus és a topikszerkezet kifejezések különböző fogalmakra utalnak. Erről részletesebben a **2.2.3.** rész szól.

Ellenkező esetben, vagyis, ha megváltoztatja a fordító a forrásszöveg szerkezetét, Ventola (1995) leírása szerint „nehézkés” (91) szöveg az eredmény.

Abban az alapvető kérdésben sincs tehát egyetértés, hogy a fordító megtartsa vagy inkább változtassa meg a célnyelven az információs/tematikus szerkezetet. Fawcett (1997/2003: 86) egyik érvelése például arra mutat, hogy az információs szerkezetnek állandónak kell maradnia a fordításban, még akkor is, ha az ront a célnyelvi szöveg minőségén: „amennyiben angolul ugyanazt az információ-áramlást akarjuk biztosítani – márpedig a fordításelméleti fejtegetések ebbe az irányba mutatnak –, akkor számos olyan megoldást kell alkalmaznunk, amelyek nehézkes vagy szokatlan szerkezetekhez vezetnek, ilyen például a passzív szerkezet (*John is loved by Ann*) [...]. [Ez gyakran] rossz fordítást eredményez, meglehetősen elavult struktúrával.”³ (Fawcett 1997/2003: 86; ford.: K. K.)

A későbbiekben Fawcett gyengít az álláspontján, és úgy fogalmaz, hogy a fordítónak a mondat szerkezetet nem is igazán téma-réma, régi-új vagy topik-komment viszonyban érdemes vizsgálnia; sokkal inkább azt kell mérlegelnie, hogy mondaton belül és a mondatok között milyen a különféle információk szemantikai súlya, és ezek milyen funkciót töltenek be a szövegben (i. m. 87). Végkövetkeztetése az, hogy az információs szerkezetet nem kell mindenáron megőrizni.

Rogers 2006-os tanulmányában azt vizsgálta, hogy mi történik a fordításban akkor, ha a forrásnyelvi szöveg információs szerkezetét nem lehet mondatról mondatra áttüntetni a célnyelvre. Eredményei megegyeztek Fawcett megállapításával: azt találta, hogy a perspektívaváltás nem feltétlenül zavarja meg a célnyelvi szöveg mondatainak kommunikatív felépítését (Rogers 2006: 29), így nem szükségszerűen jelent problémát.

Limon (2004: 62) szlovén–angol fordítások elemzése nyomán jutott arra, hogy azért születnek következtelen fordítói megoldások, mert a fordítók nem elég tudatosan járnak el az információs struktúra célnyelvi megfeleltetésében. Van, hogy megtartják az eredeti szórendet, amelynek következtében kommunikatív szempontból indokolatlan új-régi mintázat jön létre; máskor pedig megváltoztatják a szórendet, akkor is, ha az eredeti szórend megtartása gördülékenyebbé tette volna a szöveget.

(3) A harmadik tényező, amely az információs struktúra „viselkedésének” vizsgálatát szükségessé teszi a sajtófordításban, az ennek a fordításfajtának a kivételesen összetett jellege. A sajtófordításban egyszerre több szinten történik „közvetítés”,⁴ és ezért többszörösen kötött a folyamat: közvetítés történik

(a) az információforrások és a célközönség között: ennek eredményeként – számos szerkesztői technika és stratégia kíséretében – létrejön a (forrásnyelvi) hírszöveg (Bell 1991; Fairclough 1995; Valdeón 2005);

(b) nyelvek/kultúrák között: ennek eredményeként – különféle fordítói technikák és stratégiák kíséretében – létrejön a célnyelvi szöveg (Chesterman 1995; Hatim–Mason 1990; Toury 1995; Valdeón 2005).

A többszintű közvetítés és az összetett szövegalkotási folyamat miatt a megfelelő fordítási stratégiát mélyreható – nyelvi, tartalmi és retorikai szempontokat egyaránt ötvöző – megfontolások alapján célszerű meghatározni.

(4) Végül, a negyedik probléma, amely a topik szerkezet és a műfaj közötti kapcsolódási pontok keresésére ösztönzött, az a sokat hangoztatott megállapítás volt, miszerint a sajtófordítás eltér minden más fordítási tevékenységtől, mivel az újságrészhez hasonló normák szabályozzák (Bielsa 2010: 45; 2007: 136). Kutatások igazolják (pl. Bielsa–Bassnett 2009; Doorslaer 2010; Gottlieb 2010;

³ Az idézet eredeti szövege: „[i]f we wanted to get the same information flow in English, and discussions of the subject in translation theory tend to assert that we do, then we might have to use a variety of what are actually quite difficult and unusual structures such as the passive (*John is loved by Ann*) [...]. [This often produces] bad translations using a rather antiquated structure”.

⁴ E fogalom különféle értelmezéséről a kritikai diskurzuselemzés és a fordítástudomány területén Valdeón (2005: 197–9) ír részletesen.

Valdeón 2010), hogy bizonyos sajtóműfajok fordításakor olyan komoly átalakításokat, módosításokat végez a fordító a hírszöveg információtartalmában (pl. a cím megváltoztatása, információk kihagyása, háttér-információk betoldása; Bielsa–Bassnett 2009: 64), amelyekhez speciális készségekre van szüksége. A jelen vizsgálat tárgyát képező sajtóműfaj (az elemző típusú újságcikk) számos szempontból eltér az eddigi kutatásokban szereplő hírszövegektől (ezekre a különbségekre a **3.2. rész** tér ki részletesen), és így különösen alkalmas korpuszt alkot a fenti állítás hitelességének további tesztelésére.

Összefoglalva: tanulmányomban a topik- és a műfaji szerkezet viszonyát vizsgálom a fordításban, kvantitatív és kvalitatív szövegelemző módszerekkel. A kutatás célja, hogy (a) rámutasson, a szövegben megjelenő témák (topikok) miként váltakoznak, és hogyan kapcsolódnak a szövegtémához (szövegtopikhoz) a forrás- és a célnyelvi korpuszban, (b) azonosítson kapcsolódási pontokat a hírszövegek esemény- és topikszerkezete között és (c) kísérletet tegyen a fentiekben vázolt kutatási problémák megoldására.

A dolgozat a fordításkutatás két irányzatát ötvözi. Egyfelől – a **műfajszempontú fordításkutatás** eredményeit felhasználva (Bhatia 1997-es munkája nyomán) – a sajtófordítás bizonyos alapkérdéseinek alaposabb megértésére tesz kísérletet. Másfelől, azáltal, hogy két, egymástól jelentősen eltérő rendszerű nyelv (magyar–angol) közötti közvetítést tanulmányozza, és ezen belül is a topikszerkezet célnyelvi megfeleltetését, a dolgozat a **szöveg szempontú fordításkutatás** (Hatim–Mason 1990) eredményeihez is hozzájárul. A Gallagher (1993: 152) és Fawcett (1997/2003: 89–90) által megkezdett munkát folytatva, fontos célkitűzése, hogy empirikus adatokra támaszkodva segítsen eldönteni a kérdést, hogy valójában mi is az, ami fontos a topikstruktúra fordításával kapcsolatosan: (a) annak eldöntése, hogy megőrizzük vagy megváltoztassuk a forrásnyelvi szerkezetet, vagy inkább (b) annak mérlegelése, hogy milyen egyéb (pl. műfaji) tényezők befolyásolhatják a választandó fordítói stratégiát.

2. Elméleti háttér

A következőkben a téma szempontjából releváns két fő kutatási terület legfontosabb eredményeit tekintem át: a sajtófordítás mint a fordítás egy sajátos formájának jellemzőit, valamint az információs, a tematikus, valamint a topikstruktúra kutatásának vonatkozó eredményeit. Ez utóbbi azért fontos, mert segít annak megértésében, hogy miért nem elegendő a fordításban csupán tagmondat- és mondat szinten foglalkozni a kérdéssel, és miért szükséges kiterjeszteni a vizsgálatot a szöveg magasabb szintű egységeire is.⁵

2.1. Sajtófordítás

2.1.1. A hírszöveg műfaji sajátosságai

A hírszöveg **szövegszerkezeti** sajátosságainak leírásában Bell (1991, 1998) munkái a legmeghatározóbbak a nemzetközi szakirodalomban. A hírszöveg három alapelemből áll: (1) tulajdonítás (hírfügynökség, újságíró), (2) absztrakt (főcím, alcím/összefoglalás) és (3) történet (epizódok és események). A történeten belül az események számos további elemet tartalmaznak: tulajdonítás, szereplők, cselekmény, helyszín, utóesemény (a fő eseményt követő cselekmény), kommentár (az újságíró vagy

⁵ A dolgozat témájából fakadóan (sajtószöveg és fordítás) nem térek itt ki a Halliday-féle (szisztémikus funkcionális) elmélet vagy a Prágai nyelvész kör munkásságának kritikai elemzésére. Erről részletesen olvashatunk Bell (1991: 149–50), Fries (1995) és Tolcsvai Nagy (1992, 2001) munkájában; fordítási szempontból pedig Baker (1992) és Fawcett 1997/2003 könyvében.

a hírszöveg szereplőjének megfigyelései és értékelő megjegyzései az eseménnyel kapcsolatban, amelyek segítik az olvasót a hírszöveg értelmezésében) és háttér (további felek verbális reakciói vagy nem verbális következmények – az esemény fő cselekményét követő bármely cselekményre vonatkozóan).

A hírszöveg szövegszerkezeti sajátosságain túl, Bell a híresemény **kronológiai szerkezetét** is leírta. Úgy véli, hogy a hírszövegek fő rendezőelve nem az időrend, hanem sokkal inkább a vélt hírérték: a hír/esemény újkeletlése, sürgőssége, negatív hatása, közelsége stb. Ennek megfelelően a sajtószöveg (újságcikk) szerkezeti felépítése Bell szerint kétféle lehet: (1) szövegszerkezeti, amelynek alapja a vélt hírérték (ez jellemzi a hírszöveget) és (2) kronologikus, amelynek alapja az időrend (ez jellemzi a híresemény[eke]t).⁶

Renkema (2004) megközelítése ettől jelentősen eltér. Ő a médiaszöveg sajátosságainak leírására egy olyan, komplex elemzési modellt tart alkalmasnak, amellyel széles körű elemzés végezhető. Módszere kiterjed a médiaszöveg tartalmára (például milyen témákkal foglalkozik, és miket hagy ki) és szerkezetére (például mi szerepel a címben, milyen információ jelenik meg a szöveg fontos pontjain) éppúgy, mint a gondolatok megfogalmazásának módjára (például az információk strukturalása, lexikai választások) (i. m.).

Tanulmányom e két megközelítés kulcselemeit ötvözi: az eseménystruktúra feltérképezésén keresztül leírja a hírtartalmat, és a topikstruktúra elemzésével megragadja a szövegszerkezet azon sajátosságait, amelyek alapján azonosítani lehet a fordítási módszer mögött rejlő (azt indukáló) szöveg-, illetve műfaji jellemzőket. E kettős megközelítést a vizsgálat tárgyát képező korpusz (az elemző típusú újságcikk) speciális jellege teszi szükségessé. Reiss (2000: 30) tipológiája szerint ez a műfaj a tartalomközpontú szövegek kategóriájába esik, amelyek erősen leíró jellegűek. Az ilyen szövegeknél a tartalomnak állandónak kell maradnia, ezért olyan fordítási módszert kell választani, amely megőrzi a célnyelven a forrásnyelvi szöveg tartalmát. Fontos továbbá az is, hogy a nyelvi megformálásban a célnyelv jellemzői legyenek az uralkodók, mert az olvasó csak akkor tudja értelmezni a szöveg tartalmát, ha az számára ismerős, megszokott nyelvi formában jelenik meg (Reiss 2000: 31). Elemzésben arra is kitérek, hogy a jelen vizsgálat tárgyát képező műfaj esetében mennyire valósítható meg egy ilyen erős célnyelvi orientáció.

2.1.2. A sajtófordítás mint a fordítás különleges formája

A sajtófordítás jellemzőit több szempontból is vizsgálták: (1) nyelvpárspecifikus sajátosságok, (2) a sajtószöveg fordítójának speciális szerepe(i) és az ebből (ezekből) fakadó fordítói stratégiák, (3) a hírszövegek szövegszerkezeti elemei (pl. főcím, alcím, összefoglalás) és (4) teljes hírszövegek különféle, a mondat szintje felett megnyilvánuló jellemzői (pl. logikai szerkezet, tematikus szerkezet, ideológia).

(1) A **nyelvpárokra** irányuló vizsgálatok túlnyomó többsége az **angol** nyelv és más nyelvek viszonyát elemzi a fordításban, például angol–spanyol (Valdeón 2005), angol–görög (Sidiropoulou 1995a, 1995b, 1998), koreai–angol (C-S. Lee 2006), indonéz–angol (Holland 2006), valamint összehasonlító fordításelemzéseket tartalmaz az angol, a német, a francia és a spanyol nyelv vonatkozásában (Nord 1995). A **magyar** nyelvvel kevesen foglalkoztak a sajtófordítás területén, és a kutatások fókusza is igen eltérő. Figyelemre méltóak a vizsgálatok a francia–magyar fordításokat tekintve, ezek sajtószövegek elemzésére is kitérnek: például a metaforarendszerek fordításának kérdései kognitív megközelítésből (Harsányi 2008, 2010) vagy a szerzői jelenlét problematikája a metadiskurzusban (Paksy 2005, 2008). Pásztor Kicsi (2007) szerbről magyarra fordított újságcikkekben vizsgálja – összehasonlító, kvantitatív módszerekkel – a forrásnyelvi szöveg mondatszerkezetének különféle cél-

⁶ A fordítástudományon belül Holland (2006: 247–9) indonéz–angol fordításról szóló munkájában olvashatunk a szövegről mint „esemény”-ről.

nyelvi megfeleltetéseit. A magyar–angol nyelvpár esetében keveset tudunk a sajtófordítás egyedi jellemzőiről. Bár Károly 2010-es tanulmánya magyarról angolra fordított újságcikkek elemzésére épül, érdeklődése középpontjában nem a sajtófordítást meghatározó sajtóosságok, hanem a lexikai ismétlés szövegszervező funkciója áll: az, hogy az ismétléseletolódások milyen jelentéseletolódással járnak együtt a fordításban.

(2) A sajtószövegek fordítóinak jellemzőivel és stratégiáival foglalkozó kutatások tanúsága szerint e fordítók **szerepe igen összetett**. Vidal (2005: 386 idézi Bielsa 2007: 137) a következőképpen írja le őket: „a sajtószövegek fordítója, talán az írása médiumának természetéből fakadóan, maga is újrateremtő, író, akit korlátok közé kényszerít az újrateremtendő gondolat és az újságírói műfaj, amelyben a fordítást készíti”⁷ (ford.: K. K.). Sajátos jellege olyan készségekkel, képességekkel ruházza fel a fordítót, amelyek révén a sajtófordítás egyszerű szövegreprodukcióból a kreatív alkotás rangjára emelkedik, és a fordítóból célnyelvi szerző válik.

A forrásnyelvi szöveget gyakran tartalmilag és formailag is módosítják, hogy mondanivalója releváns legyen, és olyan fordítás szülessen, amely összhangban van a célnyelvi olvasó háttértudásával. A fordítók leggyakrabban a címet vagy az alcímet módosítják, a szükségtelen információkat törlik, háttérinformációkat szűrnak be, a bekezdések sorrendjét változtatják meg, vagy az információkat foglalják össze (Bielsa 2007: 142–3).

(3) A lehetséges változtatások széles skálájának köszönhetően a kutatások általában a **szöveg-szerkezet egy-egy konkrét komponensének** elemzésével foglalkoznak, és nem térnek ki a teljes hírszöveg vizsgálatára. Legtöbbször a címeket, az alcímeket és az összefoglalókat elemzik, mivel ezek fontos diskurzusfunkciót töltenek be (utálnak a szövegtémára és a fő mondanivalóra). Sidiropoulou (1995b: 285) például főcímek fordítását vizsgálta egy 100 címből álló angol–görög korpuszban. Azt találta, hogy bizonyos kognitív, kulturális és társadalmi tényezők következtében (a) a korpusz görög változatára jellemzőbb a közvetlenség, mint az angolra, és (b) eltérő a két korpusz témaválasztása: a görög korpuszban más a címben szereplő információk mennyisége és minősége. Az információ mennyiségét azzal tudta összhangba hozni, hogy milyen műfajú volt a cikk, míg a minőségi különbségeket az eltérő makroszabály-alkalmazásokra vezette vissza.

Nord (1995) a címeket és az alcímeket mint önálló „szövegípusokat” értelmezte. Szerinte a címek hat lehetséges funkciót tölthetnek be: megkülönböztető (*distinctive*), metatextuális (*metatextual*), fatikus (*phatic*), referenciális (*referential*), kifejező (*expressive*) és megnevező (*appellative*) funkciót. Német, francia, angol és spanyol címekből és alcímekből álló korpuszában vizsgálta meg (a) ezek kommunikatív funkcióját, (b) a funkciók verbalizációjának kultúraspecifikus és műfajspecifikus megvalósulásait, valamint (c) azokat a kultúraspecifikus strukturális konvenciókat, amelyek általában meghatározzák a címek szövegzését. Elemzései alapján felállította a címek funkcionális hierarchiáját, amely két nagy csoportra osztható: (1) lényegi funkciók (megkülönböztető, metatextuális, fatikus funkciók) és (2) választható funkciók (referenciális, kifejező és megnevező funkciók).

Az újságcikkek másik, kiemelkedően fontos diskurzusfunkcióval rendelkező komponense az összefoglalás (*lead*). C-S. Lee (2006) televíziós közvetítések és újságcikkek összefoglalóit hasonlította össze koreai–angol fordításban. A koreai újságcikkek angol nyelvű fordításában azonosítható eltolódásokat összevetette egy korábbi, kifejezetten a közvetítések fordításával foglalkozó kutatás eredményeivel (C-S. Lee 2002). Azt találta, hogy a közvetítések fordításában az összefoglalókat lerövidítették (ennek eredményeként az angol célnyelvi szöveg tömörebb és fókuszáltabbá vált), míg az újságcikkek összefoglalóiban olyan információkat is megtartottak, amelyek nem tartoztak a cikk legfontosabb tényei, állításai közé. C-S. Lee (2006: 325) arra mutatott rá, hogy – a közvetítések fordításával ellentétben – az újságcikkekre az összefoglaló rész bővülése volt a jellemző. Érzékletesen

⁷ Az idézet eredeti szövege: „[t]he news translator is, maybe because of the nature of the medium in which she writes, a recreator, a writer, limited by the idea she has to recreate and by the journalistic genre in which her translation has to be done”.

mutatja be mennyire eltérő a fordító szerepe a két fordítási típusban: „az újságcikk fordítójának nagyobb volt a mozgástere abban, hogy miként jelenítse meg az összefoglalást, mint a közvetítés fordítójának. Ez arra enged következtetni, hogy a két fordítási módban eltér a fordító szerepe. Miközben mindkét fordító élt hagyományos „kultúráközvetítő” és „döntéshozó” szerepével (Leppihalme 1997: 19), az újságcikk fordítója sokkal látványosabban használta ki »kapuőr« szerepét (Vourinen 1995; Fujii 1988), nagyobb szabadsága volt abban, hogy eldöntse, mit hagy benne, és mit vesz ki az összefoglalóból”⁸ (C-S. Lee 2006: 326; ford.: K. K.).

Az összefoglalók fordításával foglalkozó kutatások eredményei különösen fontosak a jelen vállalkozás szempontjából, mivel az elemző típusú újságcikk itt vizsgált összefoglaló része hasonló diskurzusfunkciót tölt be, és ezáltal a fordítását is várhatóan hasonló tényezők befolyásolják, korlátozzák.

(4) A kutatások negyedik csoportja **teljes hírszövegek** mondat szint feletti aspektusaival foglalkozik. A szövegben folytonosságot és ily módon koherenciát teremtő eszközök közül Sidiropoulou (1995a: 85–7) a logikai relációk, azon belül az ok-okozati relációk eltolódásait vizsgálta. Az ok-okozati viszonyok módosulásával járó szövegszerkezeti változások elemzésével ugyanis leírhatónak tartja az író és az olvasó közötti, valamint a szöveg ideológiai üzenetében fellelhető kulturális különbségeket. Fordítási szempontból Sidiropoulou nagy jelentőséget tulajdonít ezeknek a különbségeknek, mivel befolyásolhatják az információ tartalmát és ezáltal a kommunikatív ekvivalenciát is. Elemzése nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a görög olvasó könnyebben dolgoz fel olyan információkat, amelyek ok-okozati (magyarázó) viszonyban jelennek meg a szövegben. Ezért a fordító gyakran változtat a szöveg logikai struktúráján, mégpedig három különféle módon: (a) explicitté teszi az ok-okozati relációt, (b) betoldja az okot (vagy az okozatot), és ez által módosítja bizonyos forrásnyelvi szövegrészek szemantikai tartalmát, (c) betold a szövegbe olyan propozíciókat is, amelyek csupán a fordító inferenciaalkotó mechanizmusának eredményei, és eredetileg nem szerepeltek a szövegben.

A másik, szintén folytonosságot teremtő eszköz a szövegben a tematikus szerkezet. Valdeón (2009) a narratív és a téma-réma szerkezet szisztematikus elemzésével az Euronews internetes hírportál sikerének okait kutatta. Arra keresett választ, hogy hogyan tudja a hírportál „európai perspektívába” helyezni a világ híreit, és hogyan képes ellensúlyozni a CNN és a BBC World erősen anglofon irányultságát, elfogultságát. Összesen 85 hírszöveget vizsgált gazdasági, politikai és kulturális témában. A téma-réma progressziót három szempontból elemezte: (1) magát a témát (vagyis a híreseményt, amelyet aztán a tematikus rész fejt ki), (2) az altémákat (a híreseményhez kapcsolódó másodlagos eseményeket, amelyek – koherenciateremtő stratégiaként – az olvasó számára a háttérinformációkat adják, és segítenek felkelteni az érdeklődést), és (3) a hírszöveg vizuális megjelenését az internetoldalon.

A perspektíva fordítási kérdései Valdeón egy korábbi, 2005-ös tanulmányának is már fontos eleme volt. Itt – a BBC Mundo és a BBC News 134 hírszövegből álló korpuszára támaszkodva – azt nézte meg, hogy a BBC spanyol nyelvű adása milyen mértékben (mennyire szorosan) épül angol forrásanyagokra. Elemzési modellje a nyelvi elemekre koncentrált, és ezekből kiindulva magyarázott meg a szövegben megjelenő bizonyos társadalmi, ideológiai és/vagy politikai jellemzőket. Vizsgálata kiterjedt a teljes szövegre, így magába foglalta a címeknek, az alcímeknek és a történetnek is

⁸ Az idézet eredeti szövege: „[...] the newspaper translator was exercising greater latitude than the broadcast translator in deciding how the lead should be formed. This leads us to observe that there may be some differences in the role played by the translator in the two modes of translation. While both translators appeared to be fulfilling their traditional roles as ‘cultural mediator’ and ‘decision maker’ (Leppihalme 1997: 19), the newspaper translator also acted much more visibly as a ‘gatekeeper’ (Vourinen 1995; Fujii 1988) by taking advantage of greater freedom to determine what is to be included or excluded in the lead.”

a mélyreható vizsgálatát (pl. szövegfelépítés, stiláris problémák, regiszter, grammatikai, lexikai megoldások stb.). A forrás- és a célnyelvi szövegek összehasonlító elemzésével feltárta a kihagyásokat, a betoldásokat, a sorrendváltásokat, minden szerkesztői és fordítói beavatkozást. Érdekes eredménye kutatásának, hogy – a korábban említett kutatási eredményekkel (pl. Bielsa 2007) ellentétben – csupán néhány olyan hírszöveget talált, amelyek kifejezetten a spanyolajkú olvasóközönség számára íródtak, és még ezekben is erősen lehetett érezni az angol forrásnyelvi szöveg hatását (Valdeón 2005: 215).

2.2. Tematikus, információs és topikszerkezet a fordításban

2.2.1. Áttekintés

Megnyerő azoknak a kutatásoknak a száma a nemzetközi és a hazai szakirodalomban, amelyek az információs, a tematikus és a topikstruktúra fordításának kérdéseivel foglalkoznak. Vannak nyelvpárspecifikus vizsgálatok éppúgy, mint e szerkezetek egy-egy konkrét aspektusát feltáró munkák.

A **nyelvpárok**, amelyekkel leginkább foglalkoztak: az arab–angol (Al-Jarf 2007; Baker 1992; Elimam 2009), a brazilai portugál–angol (Johns 1991), a kínai–angol (C-L. Lee 1993; Zhu 1996, 2005), a német–angol (Doherty 1997, 1999, 2003; Fetzer 2008; Rogers 2006; Ventola 1995), a norvég–angol (Johansson 2004), a szlovén–angol (Limon 2004) és a spanyol–angol (Polo 1995; Williams 2005). Jelentős kutatási tevékenység figyelhető meg a **magyar** nyelv vonatkozásában is, a következő nyelvpárok esetében: orosz–magyar (Klaudy 1984, 1987), szerb–magyar (Pásztor Kicsi 2007) és angol–magyar (Klaudy 2004).

Az információs vagy a tematikus szerkezet egy-egy **konkrét aspektusát** feltáró munkák hasonló változatosságot mutatnak. Vannak, akik általánosan foglalkoznak a tematikus és az információs struktúra fordításának kérdéseivel (pl. információs struktúra / régi-új információ: Baker 1992; Limon 2004; Rogers 2006; információeloszlás: Doherty 1997, 2003; Zhu 1996; tematikus struktúra / téma-réma: Baker 1992; Johns 1991; Klaudy 1984, 1987, 2004; Valdeón 2009; Williams 2005; Zhu 2005), míg mások egy-egy tagmondat/mondat szintjére korlátozzák vizsgálódásaikat és – az információs vagy a tematikus szerkezetet befolyásoló – például szórendi kérdésekre (Al-Jarf 2007; Baker 1992; Elimam 2009), a mondatkezdés különféle módjaira (Doherty 1999, 2003; Rogers 2006) vagy éppen az alanyválasztás problematikájára koncentrálnak (Johansson 2004; C-L. Lee 1993).

Bár a kutatások száma nagy, az eredmények gyakran ellentmondanak egymásnak, és nem igazán válaszolják meg azt a fontos kérdést, hogy a fordításban megőrizendő-e a forrásnyelvi szöveg szerkezete. Az eddigi vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy ennek a kérdésnek a megválaszolásához olyan megközelítésre van szükség, amely nem csupán a tagmondat vagy a mondat szintjére korlátozódik, hanem kiterjeszti az elemzést nagyobb szövegegységekre is, például a bekezdésre vagy akár az egész szöveg szintjére (pl. Fawcett 1997/2003; Gerzymisch-Arbogast–Kunold et al. 2006; Ghadessy 1995; Hatim–Mason 1990; Limon 2004; Polo 1995; Valdeón 2009; Zhu 1996, 2005).

2.2.2. Információs és tematikus struktúra szövegszintű megközelítésben

Az információs és a tematikus szerkezet „szövegszintű megközelítésén” a mondat/tagmondat szintű elemzés szövegszerkezethez, illetve a retorikai szerkezethez történő kapcsolását értem. Limon (2004: 60) az **információs szerkezet** ilyen szempontú vizsgálatához olyan elemzési modellt dolgozott ki, amely összeveti a mélyszerkezeti retorikai struktúrát a felszíni szövegszerkezettel, és leírja a kettő közötti viszonyt. E modell a koherencia, a kohézió, az információs szerkezet és bizonyos regiszterjellemzők vizsgálatát teszi lehetővé. Az adatok (az Európai Bizottság számára angolul és szlovénül írt országjelentések) alapján Limon a következő megállapítást tette az információs struktúra fordí-

tásának kérdéseire vonatkozóan: „a fordító munkája nem mutatott kellő tájékozottságot abban a tekintetben, hogy a két nyelvben hogyan működik az információs szerkezet. Megközelítése mindvégig következetlen: hol megtartja az eredeti szörendet, esetenként a passzív szerkezet segítségével, amelynek eredményeként az olvasó számára jelölt, de kommunikatív szempontból indokolatlan új-régi szerkezetet hoz létre; hol pedig módosítja az eredeti szörendet még olyankor is, amikor annak megtartása megkönnyítené az olvasó számára a szöveg feldolgozását”⁹ (Limon 2004: 62; ford.: K. K.).

Nagyon hasonló megközelítésben, Ventola (1995: 91) a **tematikus szerkezetet** vizsgálja, mégpedig egy német szerző által írt filozófiai témájú szöveg angol nyelvű fordításában. A fordítást olvasva ugyanis feltűnő, hogy az argumentáció fókusza eltér az eredeti szöveg fókuszától. Szerinte a célnyelvi olvasó azért érzékelheti furcsának és nehézkesnek a szöveget, mert tematikus szerkezete szokatlan a célnyelven; a fordítás eltorzítja az argumentációs és a retorikai mintázatot. Ventola konkrét példák (téma-réma szerkezetek) elemzésén keresztül mutat rá a fordítási problémákra különböző nyelvi szinteken. Elemzései alapján a következő megállapításokat fogalmazza meg: „a fordító téma-réma szerkezetet érintő változtatásai tagmondatokban indokolatlanok. Következésképpen a fordítónak csak részben sikerül angolul reprodukálni a cikk globális szerkezetét; a német változat úgy tűnik, világosabban jeleníti meg ezt a szerkezetet. [...] A megoldás a fordító számára azonban nem a szó szerinti fordításban rejlik, nem abban, hogy szigorúan ragaszkodik minden esetben az eredeti szerkezethez, mert [...] az ilyen szó szerinti fordítás is nehézkessé tudja tenni a szöveget. Ha pedig a viszonylag »szó szerinti« fordítás mellett még a tematikus és az információs szerkezet is módosul, a fordítás teljesen lerontja azt a retorikai hatást, amelyet a szerző németül oly gondosan kialakított [...]»¹⁰ (Ventola 1995: 98; ford.: K. K.).

Mindkét fenti munkából azt látjuk, hogy a fordítók stratégiái következetlenek, és hogy iránymutatásra van szükségük a megfelelő fordítási stratégia kiválasztásában. Ventola (1995) elméletére építve és azt továbbfejlesztve a következőkben arra fogok rámutatni, hogy Lautamatti (1987) úgynevezett topikstruktúra-elemzési (*Topical Structure Analysis*) modellje – amelyet angol szövegek topikfejlődésének elemzésére dolgozott ki, és amely alkalmasnak bizonyult bizonyos szöveggjellemzők és a szövegminőség viszonyának megbízható leírására (Schneider–Connor 1990; Witte 1983) – felhasználható a topikszerkezet, a retorikai szerkezet és a fordítás minősége közötti kapcsolat cizelláltabb feltérképezésére.

2.2.3. A topikszerkezet elemzésének relevanciája a fordításban

Lautamatti topikstruktúra-elemzési modellje speciális módon értelmezi a „topik” (*topic*) és a „topikszerkezet” (*topical structure*) fogalmát. A modell topikfelfogása az információs és a tematikus struktúra – a jelen kutatás céljai szempontjából – számos releváns, egymással bizonyos értelemben

⁹ Az idézet eredeti szövege: „[...] the translator’s work had not been sufficiently informed by an awareness of the different ways in which information structure is handled in the two languages. The approach taken in the translation is unsystematic: sometimes the original word order is retained, on occasion though the use of the passive, with the result that the reader is presented with a marked but communicatively unmotivated new–given pattern; in other instances the original word order is dispreferred, even though its use would have made the processing of the text much easier”.

¹⁰ Az idézet eredeti szövege: „[t]he translator seems to make unmotivated changes in the Theme–Rheme structure of the clauses. Consequently the translator only partially succeeds in displaying the unfolding of the global structure of the article in English; the German version appears clearer in its presentation of the unfolding. [...] But the solution for the translator is not to translate literally either, always keeping strictly to the original patterns, because, [...], these literal translations may make the text very cumbersome as well. [...] When this relatively ‘literal’ translation practice is then combined with some changes in the thematic and informational structures, the resulting translation totally destroys the rhetorical effects that the author has carefully tried to construct in German [...]”.

véve „konkuráló” vagy átfedésben álló aspektusát ötvözi. A topikot az ismert információval azonosítja (a fókusszal ellentétben, amely az új információt tartalmazza). A modellben megjelenik a „téma” (*theme*) fogalom is, amely – a Prágai nyelvész kör és azon belül elsősorban Daneš (1974) munkásságára építve – arra utal, amiről a mondat szól (a „rémával” szemben, amely a témáról megfogalmazott állításokat tartalmazza¹¹).

A topikstruktúra-elemzési modell – a mondatban/tagmondatban a topikot megfogalmazó alanyok (ún. topikális alanyok / *topical subjects*) azonosításával – nyomon követi a szöveg úgynevezett topikfejlődését,¹² és rámutat az egyes mondatok/tagmondatok topikjai, valamint a diskurzustopik és a diskurzusunőség/diskurzuskohérenca közötti kapcsolatra.¹³ A modellben tehát a „topik” fogalom nem a „topikalizált” vagy elsőként megjelenő elemre utal (mint pl. Halliday–Matthiessen 2004: 79 vagy Fawcett 1997/2003: 87 értelmezésében¹⁴), hanem arra, „amiről szó van”¹⁵ (Chafe 1976; Lautamatti 1987: 89; ford.: K. K.) a mondatban/tagmondatban, amelyet a diskurzustopikhoz kapcsolódó modális alany fogalmaz meg.

Ez a megközelítés nem előzmények nélküli a fordításkutatásban. Zhu (1996, 2005) már dolgozott egy hasonló, funkcionális szemléletű elemzési modellel, amely a szisztémikus-funkcionális megközelítést a beszédaktus-elmélettel ötvözte. A mondatok tematikus szerkezetének szöveg szempontú megközelítésével, az információs/tematikus szerkezet szövegminőségre gyakorolt hatását vizsgálta, és arra mutatott rá, hogy a mondatok tematikus szerkezete és azok szövegben betöltött funkcionális státusza szoros összefüggésben állnak egymással, és ezért nagyon fontos, hogy megfelelő szintaktikai megoldásokkal a mondatokban megjelenő beszédaktusok kapcsolatban álljanak a szöveg által megfogalmazott fő beszédaktussal (Zhu 2005: 312). Elemzései alapján Zhu (1996: 323) arra jutott, hogy minden fordítás szöveg szintű nyelvi művelet kell, hogy legyen, amely strukturális megközelítésben vizsgálja meg, hogy a szöveg jelentését miként konstruálják meg a (teljes) szövegegységhez képest (a) alacsonyabb szintű egységek, mint például a szó vagy a mondat vagy (b) magasabb szintű tényezők, mint például a műfaj vagy a szélesebb értelemben vett kulturális környezet.

A sajtókutatás területén – a *The Times* sportkommentárjainak elemzései alapján – Ghadessy (1995) is azt találta, hogy a tematikus szerkezet szoros összefüggésben áll a regiszterrel és a műfajjal. Halliday (1985) munkájából kiindulva arra következtetett, hogy a mondatokban megjelenő témák szerepe kulcsfontosságú a szövegfelépítésben: ezek szabják meg a szövegben a gondolatok kifejtésének a módját.

¹¹ A tematikus és az információs szerkezet, a téma-réma, valamint az ismert-új információ fogalmak közötti különbségekkel és ezek mélyreható elemzésével Fries (1995) és Baker (1992: 121) foglalkoznak, a tematizálás és az információ fogalmak értelmezéséről Bell (1991: 149–50) ír részletesen.

¹² A topikfejlődés fogalma írja le „miként kapcsolódnak a szövegmondatok a diskurzustopikhoz és annak altopikjaihoz” (ford. K. K.; Lautamatti (1987: 87) eredeti megfogalmazásában: „[the] way the written sentences in discourse relate to the discourse topic and its sub-topics”).

¹³ A kohérenca a szövegnek „azon minősége, amely lehetővé teszi, hogy a szöveg egy konzisztens világképnek megfeleljen, és ezáltal összefoglalhatóvá és értelmezhetővé váljon” (Enkvist 1990: 14). Az idézet eredeti szövege: „[the] quality that makes a text conform to a consistent world picture and is therefore summarizable and interpretable”.

¹⁴ Téma: „amiről beszélünk” (eredeti idézet: „what we are talking about”), „az ami az első helyen szerepel (eredeti idézet: „whatever comes in first position”); réma: „amit a témáról elmondunk” (eredeti idézet: „what we say about the Theme”) (Fawcett 1997/2003: 85); a téma-réma megkülönböztetés nem azonos a topik-komment megkülönböztetéssel: a topik a téma egyik fajtája, az úgynevezett „topikális téma”, a két másik témafajta mellett: textuális és interszónális téma (Halliday–Matthiessen 2004: 64–79).

¹⁵ Az idézet eredeti szövege: „the idea discussed”.

2.2.4. Lautamatti (1987) topikstruktúra-elemzési modellje

A topikstruktúra-elemzési modell olyan, pragmatikai szemléletű szövegközpontú megközelítés, amely a topikfejlődést követi nyomon a szövegben, és azonosítja a koherencia és a diskurzusminőség egyes szövegalapú sajátosságait (Schneider–Connor 1990; Witte 1983). Lautamatti (1987: 88) angol nyelvű szövegek elemzésére dolgozta ki, és abból indult ki, hogy az angolban általában a mondat alanya fejezi ki, hogy miről szól a mondat, az alany jelöli meg a topikot, és nem új információt közöl az adott témában. Ebből következően nagy jelentőséget tulajdonít a mondatnak a diskurzustopik kifejtésében: a mondatok egymásutánját olyan láncolatként értelmezi, amelyben először egy altopik jelenik meg, utána a mondat állítmányi részében hozzákapcsolódik egy újabb információ, majd megjelenik egy következő altopik stb. Lautamatti (1987: 88–100) a topikprogresszió (topikfejlődés) három különböző típusát különíti el:

- 1) **párhuzamos progresszió:** az egymást követő mondatokban megegyezik az altopik és a topikális alanyok referense;
- 2) **követő progresszió:** a mondat állítmányi, vagyis rematikus része adja a következő mondat topikját (topikális alanyát);
- 3) **kiterjesztett párhuzamos progresszió:** egy korábbi altopik visszatér.

Az alábbiakban Lautamatti (1987: 92–6) egy-egy példája illusztrálja a három progressziótípust (a topikális alanyokat dőlt betűk jelzik):

1) When <i>a human infant</i> is born into any community [...]	(1)–(2): párhuzamos
2) Without care from some other human being or beings, [...], <i>a child</i> is very unlikely to survive.	
3) <i>This helplessness of human infants</i> is in marked contrast with the capacity of many new born animals [...].	(2)–(3): követő
4) It is during this very long period in which the <i>human infant</i> is totally dependent on others [...].	(2)–(4): kiterjesztett párhuzamos

A topikstruktúra-elemzési modell csak az alanyi helyzetben álló, úgynevezett modális alanyokat vizsgálja, és csak azokat az alanyokat tekinti topikális alanyoknak,¹⁶ amelyek közvetlenül kapcsolódnak a diskurzustopikhoz.

3. A kutatás menete

3.1. Kutatási kérdések és hipotézisek

Kutatásommal két fő kérdésre keresek választ az elemző típusú újságcikk bevezető részének fordításával kapcsolatban:

(1) Miként váltakoznak a mondattopikok, és hogyan kapcsolódnak a diskurzustopikhoz a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegekben? Pontosabban: az elemzés azt vizsgálja, eltér-e a célnyelvi

¹⁶ A diskurzustopikhoz közvetlenül nem kapcsolódó alanyokat „nem topikális alanyoknak” hívja. Ez nem jelenti azt, hogy a szövegben a nem topikális nyelvi elemek ne lennének fontosak. Ez csupán annyit jelent, hogy más funkciót töltenek be: rendezik a mondanivalót, explicitté teszik az állítás illokúciós erejét, jelzik a szerző témához kapcsolódó attitűdjét, kifejezik a szerző véleményét stb. (Lautamatti 1987: 91).

szövegek topikszerkezete a magyar eredetiktől a párhuzamos, a követő és a kiterjesztett párhuzamos topikprogresszió tekintetében.

(2) Milyen kapcsolódási pontok azonosíthatók a topikstruktúra és az eseménystruktúra között a fordításban? A vizsgálat azokra az eseménystruktúra-komponensekre tér ki, amelyek topikális alanya eltér a forrásnyelvi szövegben és a fordításban; a topikszerkezet és a hírtartalom közötti kapcsolatot térképezi fel.

Az első kérdést kvantitatív módszerek segítségével vizsgálom. A rendelkezésre álló kutatási eredmények (2.2.1–2.2.2 részek) alapján, valamint a magyar és az angol nyelv közötti (jelentős) strukturális különbségeket figyelembe véve, a fordítások és a forrásszövegek topikszerkezete között markáns (statistikailag is szignifikáns) különbségeket lehet várni. A kutatás második kérdését feltáró, kvalitatív megközelítéssel vizsgálom. A szövegek mélyreható elemzése alapján a céloom olyan további hipotézisek megfogalmazása, amelyek hozzásegíthetnek a topik- és a műfaji szerkezet közötti kapcsolat alaposabb megértéséhez.

3.2. A korpusz

A korpusz a *Budapest Analyses* című internetes magazin fordított angol nyelvű, elemző jellegű újságcikkeinek bevezetőiből és ezek magyar, forrásnyelvi változataiból áll. Az újságot elsősorban külföldiek olvassák határon innen és túl. Mint az újság neve is utal rá, az elemzések főként – Magyarországhoz kapcsolódó – politikai, gazdasági, pénzügyi, társadalmi és kulturális eseményekről számolnak be. A korpusz 20 magyar bevezetőt (összefoglalót) és ezek angol nyelvű fordításait tartalmazza, összesen 40 szöveget (6658 szót). A bevezetőket véletlenszerűen válogattam a 2006 és 2009 közötti periódusban megjelent írások közül (mintaszövegek az 1. és 2. számú függelékben láthatók).

A bevezetők jellemzően egybekezdésnyi szövegek a cikkek elemző része előtt, és fontos diskurzusfunkciót töltenek be: előrevetítik a fő mondanivalót, és megemlítik a legfontosabb témákat és érveket, amelyeket a cikk kifejti. Hasonló szerepet töltenek be, mint a hírszövegek alcímei/összefoglalói, amelyek legelől állnak, és a legfontosabb eseményeket, tényeket foglalják össze (C-S. Lee 2006: 318).¹⁷

Az elemző típusú újságcikk több szempontból is eltér a szakirodalomban általában tárgyalt hírszövegektől. Öt részből áll:

- 1) **ország** (az ország[ok] megnevezése, amely[ek]ről az elemzés szól),
- 2) **tárgy** (vagyis a cím, pl. *Az egészségügy reformjának rögzös útja; Amerikai rakétavédelmi rendszer telepítése; Magyar–dél-afrikai kapcsolatok*),
- 3) **bevezető** (összefoglaló),
- 4) **elemzés** (a tárgyban megjelölt téma kb. 6–8 bekezdés terjedelmű kritikai elemzése) és
- 5) **következtetés** (általában egy bekezdésben).

Tartalmára és retorikai felépítésére az elemző, kritikus, érvelő megközelítés a jellemző, ezért az úgynevezett „érvelő hírműfajok” (Gottlieb 2010: 199) csoportjába sorolható. Gottlieb (2010: 198–9) a különféle hírműfajok és ezek jellegzetes fordítási módszereinek tárgyalása során két nagy csoportot különít el egymástól. Az egyik az úgynevezett „informatív hírműfajok” kategóriája, amelyekre a külföldi hatások minél erőteljesebb elmosása a jellemző, és ezért a fordító a célközönség számára látha-

¹⁷ A jelen korpuszt alkotó összefoglalók/bevezetők jóval hosszabbak (kb. 100–300 szóból állnak) és sokkal informatívabbak, mint a hírszövegek összefoglalói/alcímei. Ez utóbbiak tipikus terjedelme nem több mint átlagosan 35 szó, és az esemény hat alapelemét jelenítik csak meg (a hat kérdőszóra adható választ: ki, mikor, hol, mit, miért, hogyan csinált?) (Itule–Anderson 1994: 58–60, idézi C-S. Lee 2006: 318).

atlan marad – ők úgy érzik, mintha a saját nyelvükön született volna az, amit olvasnak. A másik az érvelő hírműfajok csoportja, ahol mind a szerző, mind a fordító ismert. Az ilyen típusú műfajokban a fordítónak hünek kell maradnia az eredeti szöveg tartalmához és formájához. Bár a *Budapest Analyses*ben megjelenő írások nem tüntetik fel a szerző vagy a fordító nevét, a magazin célkitűzéseinek leírásában szerepel utalás a szerzőkre (akik elismert politikai elemzők, közgazdászok és társadalomtudósok). Ezért e cikkek fordítói is hüek a forrásszöveghez mind annak tartalmát, mind formai jellegzetességeit illetően.

3.3. A korpusz elemzésének menete

A topikstruktúra-elemzést Lautamatti (1987) elméletére alapozva végeztem el. Az elemzés megbízhatósága érdekében kettős kódolást hajtottam végre. Tölem függetlenül, egy másik elemző is kódolta a teljes korpuszt, majd a két kódolásból származó eredményeket összevettem, és kiszámoltam az egyes progresszójafajtákra vonatkozó megbízhatósági együtthatókat (*Pearson product-moment* korrelációs együtthatók: párhuzamos progresszió: 0,98, kiterjesztett párhuzamos progresszió: 0,99, követő progresszió: 0,96, tematikus mélység: 0,96). Az együtthatók minden változó esetében a 0,90-es szint feletti értéket mutattak, amely nagymértékű egyezést jelent, így az elemzés megbízhatónak tekinthető.

A forrásszövegek és a fordítások közötti különbségek mértékét *t*-próbák (*SPSS 11*-es statisztikai programcsomag) segítségével elemeztem minden vizsgált változóra. A statisztikai elemzést kvalitatív elemzés egészítette ki, hogy megvizsgáljam: a topikszerkezetben bekövetkezett módosulások miként befolyásolják az eseménystruktúrát és a hírtartalmat. A kvalitatív elemzést manuálisan végeztem el, Bell (1991) elméletét és módszertani ajánlásait követve.

4. Eredmények

4.1. A topikstruktúra kvantitatív elemzése

A korpusz topikstruktúra-elemzése a **követő progresszió** dominanciáját mutatja az elemző cikkek összefoglalóiban (átlagos előfordulása 4,14 a magyar forrásnyelvi szövegekben és 4,50 az angol célnyelvi szövegekben, szemben a párhuzamos progresszió 1,20 és 1,00-es értékeivel és a kiterjesztett párhuzamos progresszió 0,87 és 0,70-es értékeivel). Ez feltehetőleg a szövegtípus jellegével és diskurzusfunkciójával magyarázható. Mint a korpusz leírásakor már említettem (3.2. rész), az összefoglaló rész célja a cikk fő mondanivalójának az összegzése, valamint a diskurzustopikhoz tartozó topikok (érvek) felsorakoztatása, amelyeket majd a cikk elemző része fejt ki részletesen. A topikok új, egymáshoz kapcsolódó mondattopikokként (topikális alanyokként) jelennek meg az összefoglalókban, nagyszámú követő topikprogressziót idézve elő (a párhuzamos vagy a kiterjesztett párhuzamos progresszió helyett). Ez utóbbiak inkább a topikok ismétlését („témán maradás”) vagy korábban említett topikokra való visszatérést tükröznének – ez inkább az elemző rész sajátossága, ahol az összefoglalóban említett topikokat fejt ki egyenként, részletesen a szerző.

A jelenséget az 1. ábra mutatja (a 15. számú szöveg angol nyelvű fordításán keresztül; a teljes szöveg az 1. számú függelékben olvasható): követő topikprogresszió jóval nagyobb számban fordul elő (négy esetben: a 0–1., az 1–2., a 2–3., a 4–5. mondatok között), mint egyéb progressziótípusok (párhuzamos: egy esetben, a 3–4. mondatok között; kiterjesztett párhuzamos: 0). Az ábrában a párhuzamos és a kiterjesztett párhuzamos progressziót alkotó, azonos referenssel rendelkező topikok egymás alatt szerepelnek (ugyanabban az oszlopban), míg a követő topikprogressziót az ábra az új topik jobbra történő eltolásával jeleníti meg.

Mondat	Diskurzustopik: The bumpy road of the healthcare reform [Az egészségügy reformjának rögös útja]
0	The bumpy road of the healthcare reform
1	the Hungarian healthcare budgetary expenditure
2	this increase
3	the introduction of wide scale austerity measures
4	the process of reforming the health service
5	All these issues

Rövidítés: 0 = cím

1. ábra. A 15. számú szöveg angol nyelvű fordításának topikprogressziója

Mondat	Diskurzustopik: The political situation after the death of Turkmenbashi [A Türkmenbasi halála utáni politikai helyzet]
0	The political situation...
1	the Turkmen President
2	a 21-year-long epoch
3	Niyazov
4	He
5	Turkmenbashi
6	He
7	numerous leading world powers
8	Their interest

Rövidítés: 0 = cím

2. ábra. A 12. számú szöveg angol nyelvű fordításának topikprogressziója

A korpuszban szereplő szövegek túlnyomó többségére (20-ból 18 forrásszövegre és ezek fordítására) az 1. ábrában látható, „elfekvő” szerkezet a jellemző; ez alól csak két szöveg a kivétel (a 12-es és a 20-as), amelyek „álló” struktúrát mutatnak a bennük előforduló nagyobb számú párhuzamos progresszió miatt. Ez utóbbi szerkezet a 2. ábrában látható (12E kódszámú, angol nyelvű szöveg; a teljes szöveg a 2. számú függelékben olvasható): párhuzamos progresszió azonosítható a 3–4., a 4–5., az 5–6. mondatok között és kiterjesztett párhuzamos progresszió az 1–3. mondatpár között.

A topikszerkezet-elemzés eredményeit statisztikai módszerekkel is megvizsgáltam: összehasonlítottam, hogy a két alkorpusz (eredeti szövegek és fordítások) különbözik-e a topikprogresszió (párhuzamos, követő, kiterjesztett párhuzamos) és a tematikus mélység (vagyis az újonnan megjelenő altopikok száma) tekintetében (1. és 2. táblázat).

1. táblázat. A topikprogressziós változók leíró statisztikai adatai

Változó		N	Átlag	Szórás
Párhuzamos progresszió	HST	20	1,20	1,32
	ETT	20	1,00	0,92
Kiterjesztett párhuzamos progresszió	HST	20	0,85	0,87
	ETT	20	0,70	0,80
Követő progresszió	HST	20	4,15	1,66
	ETT	20	4,50	1,88
Tematikus mélység	HST	20	5,15	1,53
	ETT	20	5,50	1,88

Rövidítések: HST = magyar forrásnyelvi szöveg; ETT = angol célnyelvi szöveg

2. táblázat. A topikprogressziós változók egymintás *t*-próbái (szignifikanciaszint: * $p < ,05$)

Magyar forrásnyelvi szöveg – angol célnyelvi szöveg	Egymintás <i>t</i> -próba			
	<i>t</i> - érték	Szig.	Átlag	Szórás
Párhuzamos progresszió	1,285	0,214	0,20	0,696
Kiterjesztett párhuzamos progresszió	1,143	0,267	0,15	0,587
Követő progresszió	-2,333	0,031*	-0,35	0,671
Tematikus mélység	-2,666	0,015*	-0,35	0,587

A követő témafejlődés jelentőségét a két alkorpusz összehasonlító statisztikai elemzése is megerősíti: a követő progresszió mutat szignifikáns eltérést az eredeti szövegek és a fordítások között (a 2. táblázatban csillag jelzi a szignifikáns különbségeket). Az 1. táblázat mutatja, hogy a követő progresszió átlagos gyakorisága 4,15 a forrásnyelvi szövegekben és 4,50 fordításokban. Az 1. ábra jeleníti meg a követő progresszióban bekövetkezett eltolódást (növekedést). A 15-ös kódszámú szöveg angol nyelvű fordítása négy követő témafejlődést tartalmaz (egy párhuzamos témafejlődés mellett), míg a magyar nyelvű eredeti szövegben (3. ábra) csupán három követő témafejlődés fordul elő: a 0–1., a 2–3. és a 4–5. mondatok között (két kiterjesztett párhuzamos témafejlődés mellett a 0–2. és a 2–4. mondatok között). A fordítás topikszerkezete tehát jelentősen eltér a forrásnyelvi szövegétől (a különbség jól látható, ha összevetjük az 1. és a 3. ábrában látható struktúrákat).

Mondat	Diskurzustopik: Az egészségügy reformjának rögzös útja
0	Az egészségügy reformjának rögzös útja
1	a magyar egészségügyi költségvetés kiadásainak aránya
2	az ellátás reformja
3	a komoly megszorítások
4	az egészségügyi ellátás reformjára
5	Mindez

Rövidítés: 0 = cím

3. ábra. A 15-ös kódszámú magyar szöveg topikprogressziója

A szövegben számos új topik jelenik meg, így a fordítások **tematikus mélysége** is szignifikánsan nagyobb, mint a forrásszövegeké (az előbbieken a tematikus mélység átlagértéke 5,50, míg az utóbbiaké 5,15; lásd az 1. és 2. táblázat). A *t*-próbák ugyanakkor a párhuzamos (1,20 és 1,00) és a kiterjesztett párhuzamos témaprogresszió (0,85 és 0,70) átlagos gyakorisága esetében nem mutatnak szignifikáns eltéréseket a két alkorpusz között.

Mindhárom progressziótípust együttesen vizsgálva az látható, hogy az összesen 20 párhuzamos szövegből 14 fordítás őrizte meg a forrásszöveg topikprogresszió-mintázatát, a többi célnyelvi szöveg (összesen hat: a 08-as, a 12-es, a 13-as, a 14-es, a 15-ös és a 20-as kódszámú szövegek) valamilyen mértékben eltért től. Érdekes az is, hogy ha alaposabban megvizsgáljuk a két alkorpuszban a **topikális alanyokat**, még markánsabb a különbség: a 20 párhuzamos szöveg közül 11-ben vannak olyan mondatok, amelyekben eltér a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg topikális alánya. A 3. táblázat mutatja azt, hogy nem egyezik meg a két alkorpusz a topikális alanyok és a topikprogresszió tekintetében (a különböző alanyoknál a zárójelben feltüntetett számok jelzik azt a mondatot, ahol az eltérés van).

Fontos kiemelni, hogy a topikális alany módosulása nem mindig jár együtt a progressziófajta és ezáltal a topikszerkezet változásával. A 16-os kódszámú szövegben például a 2. mondat alánya eltér a magyar és az angol változatban (HST: *igen éles válaszok*; ETT: *Moscow*). Bár egymással nem azonosak, mindkét alany új topikot fogalmaz meg az előző mondat topikális alanyához képest (HST: *híre*; ETT: *The news*), és így mindkettő követő topikprogressziót alkot.

Összefoglalásul elmondható, hogy az adatok alátámasztják azt a feltevést, miszerint a fordítás során eltolódás következik be a topikszerkezetben (Fawcett 1997/2003; Rogers 2006; Ventola 1995). A korpuszból azonban az is látható, hogy nem minden topikszerkezeti változó mutat statisztikailag is szignifikáns eltérést (eltolódást). Mint ahogy a topikszerkezet és a topikprogresszió minősége kimutathatóan jelentős szerepet játszik a szövegben az információ megjelenítésében (előtérbe vagy háttérbe helyezésében; Lautamatti 1987; Schneider–Connor 1990; Ventola 1995), feltételezhető, hogy a célnyelvi megformálás során bekövetkező topikszerkezet-módosulás (vagy változás a topikális alanyokban) problémát jelenthet a fordításban (okozhat például hangsúly/fókusz módosulást és következésképpen eltérő diskurzustartalmat). Nem tudunk azonban még eleget az ilyen eltolódások pontos következményeiről (lásd 2.2.1. rész). A jelenség alaposabb megértése érdekében a korpuszon tartalom szempontú, műfajalapú elemzést is végeztem.

3. táblázat. Eltérő topikális alannyal és/vagy eltérő topikprogresszióval rendelkező forrásnyelvi és célnyelvi szövegek

Szövegek	Eltérő topikális alany	Eltérő topikprogresszió
01 HST–ETT	+ (S2)	–
02 HST–ETT	–	–
03 HST–ETT	–	–
04 HST–ETT	+ (S3)	–
05 HST–ETT	–	–
06 HST–ETT	+ (S2)	–
07 HST–ETT	+ (S2)	–
08 HST–ETT	+ (S3, S7)	+
09 HST–ETT	–	–
10 HST–ETT	–	–
11 HST–ETT	–	–
12 HST–ETT	+ (S0)	+
13 HST–ETT	+ (S2, S4)	+
14 HST–ETT	+ (S2, S5)	+
15 HST–ETT	+ (S2)	+
16 HST–ETT	+ (S2, S3)	–
17 HST–ETT	–	–
18 HST–ETT	–	–
19 HST–ETT	–	–
20 HST–ETT	+ (S5, S11)	+

Rövidítések: HST–ETT = magyar forrásnyelvi szöveg és angol fordítása (a célnyelvi szöveg)
S = mondat; 0 = cím

4.2. A topikszerkezet és az eseménystruktúra kvalitatív elemzése

A kvalitatív elemzés azoknak eseménystruktúra-komponenseknek a vizsgálatára korlátozódik, amelyekben a **forrásszöveg és a fordítás topikális alanya eltér**. Célja, hogy kiderüljön, okoz-e a topik szerkezeti eltolódás tartalmi módosulást a hírszövegben. Az összefoglalókat újraelemeztem, és azonosítottam bennük az eseménystruktúra-komponenseket. Bell (1991) elméleti munkája és a műfaj sajátosságai alapján a következő eseménystruktúra-komponensek képezték a vizsgálat tárgyát: absztrakt, szereplő, cselekmény, helyszín (idő, hely), utóesemény (következmények, reakciók), kommentár (kontextus, értékelés, várakozások) és háttér (korábbi epizódok, történet).

Mivel az esetek többségében a **topikális alany** a **szereplő**, vagyis a történet kulcsfigurája, megvizsgáltam minden mondatban az alanyt, hogy a benne megfogalmazott szereplő „státuszában” történik-e változás. Például a személyt vagy intézményt kifejező, úgynevezett szereplőstátuszú alanyok (pl. *a splinter group, the Romanian government, the President of the Republic, Vladimir Putin* stb.) nem veszítik-e el ezt a státuszt, és nem kapnak-e más, már nem szereplői státuszt, ami már más jellegű információk kifejezésére nyújt lehetőséget (pl. elvont fogalom vagy tárgy, mint *the controversy*,

a shift, the inter-state alliance stb.), vagy éppen fordítva. Az elemzés eredménye meglepő: a 20 párhuzamos szövegből nyolcban (01, 04, 06, 07, 12, 13, 14, 16) megfigyelhető ilyen státuszmódosulás. Erre azért fontos figyelni, mert a mondat fókuszának megváltoztatásával befolyásolják (olykor meg is változtatják) annak jelentését. Az alábbiakban ezekre a változásokra látható egy-egy példa, mindkét irányban: szereplő $\Rightarrow$ nem szereplő, nem szereplő $\Rightarrow$ szereplő státusz:

HST: tiltakozó megmozdulások (nem szereplő) $\Rightarrow$ ETT: *Representatives of these parties* (szereplő) (04-es szöveg)

HST: Amerika Oroszország-politikája (nem szereplő) $\Rightarrow$ ETT: *America* (szereplő) (06-os szöveg)

HST: a romániai magyarság (szereplő) $\Rightarrow$ ETT: *The question* (nem szereplő) (14-es szöveg)

A kvalitatív elemzés második szakaszában azokat a mondatokat vizsgáltam, amelyeknek **eltérő a topikális alanya**, hogy láthatóvá váljon, a hírszöveg mely **eseménystruktúra-komponensében** jelennek meg. Erre azért volt szükség, hogy alaposabban megérthessük, hogy a topikszerkezetben bekövetkező eltolódások miként befolyásolják a hírtartalmat (vagyis hogy az eltolódás révén az eseménystruktúra mely elemei sérülhetnek). Az elemzés tehát csak azokat a szövegpárokat (magyar eredeti / angol fordítás) foglalja magába, amelyekben van eltérő topikális alany (az ilyen szövegeket + jel jelöli a 3. táblázat utolsó oszlopában). Az elemzés eredményei a 4. táblázatban láthatók.

4. táblázat. Az eltérő topikális alannal rendelkező mondatok eseménystruktúra-elemzésének eredményei

Eseménystruktúra komponens	Szövegek (magyar eredeti – angol fordítás)																Σ
	01	04	06	07	08	12	13	14	15	16	20						
	S2	S3	S2	S2	S3	S7	S0	S2	S4	S2	S5	S2	S2	S3	S5	S11	
Absztrakt							+										1
Cselekmény					+	+							+			+	4
Kommentár:	Kont									+				+			2
	Ért									+							1
	Vár				+												1
Háttér:	Kor		+	+					+			+					4
	Tört	+											+			+	3

Rövidítések: Kont: kontextus, Ért: értékelés, Vár: várakozások, Kor: korábbi epizódok, Tört: történet; S: mondat; Σ : a korpuszban előforduló összes komponens

Eltérő alannal rendelkező mondatok a következő eseménystruktúra-komponensekben jelennek meg: absztrakt (cím), cselekmény, kommentár (kontextus, értékelés, várakozások), háttér (korábbi epizódok, történet). Az alábbiakban ezekre látható egy-egy példa:

Absztrakt: *The political situation after the death of Turkmenbashi* (cím, 12-es angol szöveg)

Cselekmény: *The hitherto peace keeping operations will be complemented by active military participation.* (11. mondat, 20-as angol szöveg)

Kommentár: *However, the details related to the South Stream are still surrounded by uncertainties.* (4. mondat, 13-as angol szöveg)

Háttér: *However, this increase has not been accompanied by reforms.* (2. mondat, 15-ös angol szöveg)

Mint az a 4. táblázatban jól látható, az eseménystruktúra „háttér”-komponensében tér el leggyakrabban a topikális alany a két alkörpuszban (összesen hét ilyen mondatot tartalmaz: négy mondat korábbi epizódokat mesél el, és három történetet mond el). Ez meglepő, mivel az eseménystruktúrának ez az eleme adja a háttérinformációt a szöveg információtartalmának és fő mondanivalójának a megértéséhez. Ennek az elemnek a szerepe fordításban – ha lehet – még jelentősebb, hiszen nem biztos, hogy a más nyelvi, kulturális, társadalmi háttérből jövő célközönség rendelkezik azzal a forrásnyelvi, illetve forráskultúrára vonatkozó háttértudással, amely szükséges a cikk tartalmának és mondanivalójának a megértéséhez. E komponens módosítása nehezebbé teheti a szöveg feldolgozását, és veszélyeztetheti a fordítás megfelelő értelmezését.

A kvalitatív elemzés eredményei alapján elmondható, hogy (1) az összefoglalók műfaji (esemény-) szerkezete és topikszerkezete szisztematikus kapcsolatban állnak egymással, és (2) a topik szerkezet változásai (a topikprogresszióban és/vagy a topikális alanyokban bekövetkező eltolódások) a fordítás során megváltoztathatják a hírtartalmat.

5. Összegzés

Dolgozatomban arra a fő kérdésre kerestem választ, hogy a vizsgált adatok alátámasztják-e azt a feltevést, hogy a sajtófordítást az újságíráshoz hasonló normák vezérik, és ezért a hírszövegek fordítása a topikszerkezetben is megragadható, abból kiinduló tartalmi módosításokkal is jár. Bár a korpuszban azonosíthatók bizonyos topikeltolódások, összességében a fordításokra az eredeti szöveg szerkezetéhez való hűség a jellemző. Mindez annak ellenére van így, hogy az újság célközönsége a határon innen és túl élő külföldi (nem magyar anyanyelvű) olvasó, ez esetben egyébként a lokalizáció jellemző a fordításban, és az, hogy a fordító jelentős módosításokat végez az eredeti, forrásnyelvi szöveghez képest (Gottlieb 2010: 199). Ez az ellentmondás feltehetően a műfaj jellegéből és a fordítás típusából fakad. Érvelő hírműfajként mind tartalmát, mind formai jellegzetességeit tekintve a fordító hűségre törekszik az eredeti szöveghez. A fordításkutatásban nem egyedülállóak ezek az eredmények: Valdeón (2005: 215) is – a BBC spanyol nyelvű hírszövegeinek elemzése során – arra a következtetésre jutott, hogy alig néhány cikk íródott igazán a spanyolajkú olvasóközönség számára, az írások többsége szorosan követte az angol forrásszöveget.

A kutatást inspiráló másik fontos kérdés az volt, hogy meg kell-e őrizni a fordításban a forrásszöveg topikszerkezetét. A korpusz kis mérete csak óvatosságot megállapítások megfogalmazására nyújt lehetőséget, általánosítható következtetések levonásához nagyméretű adatbázis elemzésére van még szükség. Mégis, az eredmények alapján feltételezhető, hogy ezt a kérdést nem lehet egy nyelvpár esetében sem megbízhatóan megválaszolni az adott műfaj speciális sajátosságainak figyelembevételével. A fenti eredmények azt a kutatási irányzatot látszanak igazolni (pl. Bhatia 1997; Fawcett 1997/2003; Gallanher 1993), amely szerint a nyelvek szerkezeti jellemzőin túl – pontosabban azok mellett – az adott műfaj sajátos műfaji/retorikai jegyeit (és ezek egymásra gyakorolt hatását) is célszerű megvizsgálni, ha meg akarjuk érteni, hogy a topik szerkezet mögött milyen műfaji megfontolások állhatnak. Ezek ismeretében lehet csak megbízható ajánlásokat megfogalmazni a topik szerkezet megőrzésére vagy megváltoztatására vonatkozóan a fordításban. A műfaji szempontú és a szövegközpontú fordításelemzést ötvöző úgynevezett **kontextuális megközelítés** tehát értékes, a gyakorlati fordítóképzés számára is hasznosítható eredményekkel gazdagíthatja a fordításkutatást. A fordító akkor tud megbízható módon és tudatosan választani a fordítási módszerek közül, ha jól ismeri a műfajok szövegszerkezetét és nyelvi megformálást befolyásoló sajátosságait mind a forrás-, mind a célnyelven.

SZAKIRODALOM

- Al-Jarf, Reima Sado 2007. SVO word order errors in English-Arabic translation. *Meta* 52: 299–308.
- Baker, Mona 1992. *In other words*. Routledge, London.
- Bell, Allan 1991. *The language of news media*. Blackwell, Oxford, UK.
- Bell, Allan 1998. The discourse structure of news stories. In: Allan Bell–Peter Garrett (eds.): *Approaches to media discourse*. Blackwell, Oxford, UK, 64–104.
- Bhatia, Vijay K. 1997. Translating legal genres. In: Anna Trosborg (ed.): *Text typology and translation*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 203–14.
- Bielsa, Esperança 2007. Translation in global news agencies. *Target* 19: 135–55.
- Bielsa, Esperança 2010. Cosmopolitanism, translation and the experience of the foreign. *Across Languages and Cultures* 11: 161–74.
- Bielsa, Esperança–Bassnett, Susan 2009. *Translation in global news*. Routledge, London.
- Chafe, Wallace L. 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects and topics. In: Charles N. Li (ed.): *Subject and topic*. Academic Press, New York, 25–55.
- Chesterman, Andrew 1995. Ethics of translation. In: Mary Snell-Hornby – Zuzana Jettmarová – Klaus Kaindl (eds.): *Translation as intercultural communication*. John Benjamins, Amsterdam, 123–33.
- Daneš, Frantisek 1974. Functional sentence perspective and the organization of the text. In: Frantisek Daneš (ed.): *Papers on functional sentence perspective*. Mouton, The Hague, 106–28.
- Doherty, Monika 1997. 'Acceptability' and language-specific preference in the distribution of information. *Target* 9: 1–24.
- Doherty, Monika 1999. Clefts in translation between English and German. *Target* 11: 289–315.
- Doherty, Monika 2003. Parametrized beginnings of sentences in English and German. *Across Languages and Cultures* 4: 19–51.
- Doorslaer, Luc van 2010. The double extension of translation in the journalistic field. *Across Language and Cultures* 11: 175–188.
- Elimam, Ahmed Saleh 2009. Marked word order in the Qur'ān: functions and translation. *Across Languages and Cultures* 10: 109–29.
- Enkvist, Nils Erik 1990. Seven problems in the study of coherence and interpretability. In: Ulla Connor–Ann M. Johns (eds.): *Coherence in writing: Research and pedagogical perspectives*. TESOL, Washington DC, 9–28.
- Fairclough, Norman 1995. *Media discourse*. Arnold, London.
- Fawcett, Peter 1997/2003. *Translation and language. Linguistic theories explained*. St. Jerome, Manchester.
- Fetzer, Anita 2008. Theme zones in contrast: An analysis of their linguistic realization in the communicative act of a non-acceptance. In: Maria Gómez-Gonzalez – Lachlan Mackenzie – Elsa González Alvarez (eds.): *Languages and cultures in contrast: New directions in contrastive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 181–231.
- Fries, Peter H. 1995. A personal view of Theme. In: Mohsen Ghadessy (ed.): *Thematic development in English texts*. Pinter, London, 1–19.
- Gallagher, John D. 1993. The quest for equivalence. *Lebenden Sprachen* 38: 150–61.
- Gerzymisch-Arbogast, Heidrun–Kunold, Jan–Rothfub-Bastian, Dorothee 2006. Coherence, theme, rheme, isotopy: Complementary concepts in text and translation. In: Carmen Heine–Klaus Schubert–Heidrun Gerzymisch-Arbogast (eds.): *Text translation: Theory and methodology of translation*. Gunter Narr Verlag, Tübingen, 349–70.
- Ghadessy, Mohsen 1995. Thematic development and its relationship to registers and genres. In: Mohsen Ghadessy (ed.): *Thematic development in English texts*. Pinter, London, 129–46.
- Gottlieb, Henrik 2010. Multilingual translation vs. English-fits-all in South African media. *Across Languages and Cultures* 11: 189–216.
- Halliday, Michael A. K. 1985. *Introduction to functional grammar*. Edward Arnold, London.
- Halliday, Michael A. K. – Matthiessen, Christian M.I.M. 2004. *An introduction to functional grammar*. Arnold, London.
- Harsányi Ildikó 2008. Metaforarendszerek fordítása – sajtószövegek elemzése kognitív megközelítésből. *Fordítástudomány* 10: 42–60.

- Harsányi Ildikó 2010. A metafora mint az alternative konceptualizáció eszköze a fordításban. *Fordítástudomány* 12: 5–23.
- Hatim, Basil–Mason, Ian 1990. *Discourse and the translator*. Longman, Harlow.
- Holland, Robert 2006. Language(s) in the global news: Translation, audience design and discourse (mis)interpretation. *Target* 18: 229–59.
- Johansson, Stig 2004. Why change the subject? On changes in subject selection in translation from English into Norwegian. *Target* 16: 29–52.
- Johns, T. 1991. *It is presented initially: linear dislocation and interlanguage strategies in Brazilian academic abstracts in English and Portuguese. Mimeograph*. University of Birmingham, Birmingham.
- Károly Krisztina 2010. Shifts in repetition vs. shifts in text meaning: A study of the textual role of lexical repetition in non-literary translation. *Target* 22: 40–70.
- Klaudy Kinga 1984. Hogyan alkalmazható az aktuális tagolás elmélete a fordítás oktatásában? *Magyar Nyelvőr* 3: 325–32.
- Klaudy Kinga 1987. Fordítás és aktuális tagolás. *Nyelvtudományi Értekezések* 123. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klaudy Kinga 2004. A kommunikatív szakaszhatárok eltűnése a magyarra fordított európai uniós szövegekben. *Magyar Nyelvőr* 128: 389–407.
- Lautamatti, Liisa 1987. Observations on the development of the topic in simplified discourse. In: Ulla Connor – Robert B. Kaplan (eds.): *Writing across languages: Analysis of L2 text*. Addison-Wesley, Reading, MA, 87–114.
- Lee, Chang-soo 2006. Differences in news translation between broadcasting and newspapers: A case study of Korean-English translation. *Meta* 51: 317–27.
- Lee, Cher-leng 1993. Translating zero anaphoric subjects into English. *Perspectives: Studies in Translatology* 1: 47–56.
- Limon, David 2004. Translating new genres between Slovene and English: An analytical framework. *Across Languages and Cultures* 5: 43–65.
- Nord, Christiane 1995. Text-functions in translation: Titles and headings as a case in point. *Target* 7: 261–84.
- Nord, Christiane 1997. *Translating as a purposeful activity – Functionalist approaches explained*. St. Jerome, Manchester.
- Paksy Eszter 2008. Metaszöveg és ethosz a fordításban. *Fordítástudomány* 10: 47–60.
- Paksy Eszter 2005. Szerző és olvasó viszonya a fordított szövegben. *Fordítástudomány* 7: 60–9.
- Pásztor Kicsi Mária 2007. Vajdasági magyar médiászövegek mondatszerkesztésének összehasonlító kvantitatív elemzése. *Hungarológiai Közlemények* 2: 71–85.
- Polo, Javier Fernandez 1995. Some discursive aspects in the translation of popular science texts from English into Spanish. In: Brita Wärvik – Sanna-Kaisa Tanskanen – Rirto Hiltunen (eds.): *Organization in discourse. Proceedings from the Turku conference. Anglicana Turkuensia* 14. University of Turku, Turku, Finland, 257–64.
- Reiss, Katharina–Vermeer, Hans J. 1984. *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Niemeyer, Tübingen.
- Reiss, Katharina 2000. *Translation criticism – The potentials and limitations. Categories and criteria for translation quality assessment*. St. Jerome, Manchester, UK.
- Renkema, Jan 2004. *Introduction to discourse studies*. John Benjamins, Amsterdam.
- Rogers, Margaret 2006. Structuring information in English: A specialist translation perspective on sentence beginnings. *The Translator* 12: 29–64.
- Schneider, Melanie–Connor, Ulla 1990. Analyzing topical structure in ESL essay: Not all topics are equal. *Studies in Second Language Acquisition* 12: 411–27.
- Sidiropoulou, Maria 1995a. Headlining in translation: English vs. Greek press. *Target* 7: 285–304.
- Sidiropoulou, Maria 1995b. Causal shifts in news reporting: English vs. Greek press. *Perspectives: Studies in Translatology* 3: 83–92.
- Sidiropoulou, Maria 1998. Quantities in translation: English vs. Greek press. *Target* 10: 319–33.
- Taylor, Christopher 1993. Systemic linguistics and translation. *Occasional Papers in Systemic Linguistics* 7: 87–103.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1992. Tematikai ugrás a szövegben. In: Kozocsa Sándor – Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 238–41.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Toury, Gideon 1995. *Descriptive translation studies and beyond*. John Benjamins, Amsterdam.
- Valdeón, Roberto A. 2005. The “translated” Spanish service of the BBC. *Across Languages and Cultures* 6: 195–220.
- Valdeón, Roberto A. 2009. Euronews in translation: Constructing a European perspective of/for the world. *Forum* 7: 123–53.
- Valdeón, Roberto A. 2010. Translation in the informational society. *Across Languages and Cultures* 11. Special issue on “Translating information in the post-industrial society” (guest ed.: Roberto A. Valdeón): 149–60.
- Ventola, Eija 1995. Thematic development and translation. In: Mohsen Ghadessy (ed.): *Thematic development in English texts*. Pinter, London, 85–104.
- Williams, Ian A. 2005. Thematic items referring to research and researchers in the discussion section of Spanish biomedical articles and English-Spanish translations. *Babel* 51: 124–60.
- Witte, Stephen 1983. Topical structure and writing quality: Some possible text-based explanations of readers’ judgements of students’ writing. *Visible Language* 17: 177–205.
- Zhu, Chunshen 1996. Translation of modifications: About information, intention and effect. *Target* 8: 301–24.
- Zhu, Chunshen 2005. Accountability in translation within and beyond the sentence as the key functional UT: Three case studies. *Meta* 50: 312–35.

Függelék

1. számú függelék: 15E kódszámú szöveg

(0) The bumpy road of the healthcare reforms

(1) During the first four years of the MSZP-SZDSZ coalition that came to power in 2002, the Hungarian healthcare budgetary expenditure grew from 4.3% to 5.1% in proportion to the GDP, which amounts to a sizeable 74% increase. (2) However, this increase has not been accompanied by reforms. (3) By the summer of 2006 -due to the political blunders of the coalition - the introduction of wide scale austerity measures to every sphere of the fiscal budget became imminent. (4) Hence, the process of reforming the health service is simultaneously taking place with the drastic tightening of resources in several spheres, which contravenes the 2006 election promises on the one hand, and is being communicated in an obscure manner by the government, on the other. (5) All these issues have shaken the foundations of public confidence needed for the implementation of reforms, as well as encumber the sick and medical practitioners alike.

2. számú függelék: 12E kódszámú szöveg

(0) The political situation after the death of Turkmenbashi

(1) As a result of a cardiac arrest, the Turkmen President Saparmurat Atayevich Niyazov, “The Father of All Turkmen” (Turkmenbashi), died on December 21st. (2) With the death of the leader, otherwise known as the “Great Leader” (Abar Sedar), a 21-year-long epoch has come to an end. (3) Niyazov came to power in 1985 in Turkmenistan, which was a Soviet republic at the time. (4) At the beginning he ruled the country from the position of first secretary of the Communist Party and later as elected president and from 2005 as president-for-life of the independent Turkmenistan. (5) During his rule, Turkmenbashi established a personality cult perplexing and unimaginable to Western democracies. (6) As the leader of his country, he simultaneously occupied the presidential and prime ministerial positions. (7) At his funeral on December 24, numerous leading world powers were represented, ranging from the Russian prime minister to the Assistant US Secretary of

State, demonstrating their interests in the future development of the leaderless country. (8) Their interest is understandable: in view of its known resources, Turkmenistan is the 3rd-4th largest in the world in terms of natural gas reserves and thus its political system to a large degree affects the neighbouring countries, as well as the energy security of the whole world.

Károly Krisztina
egyetemi docens
ELTE BTK
Angol-Amerikai Intézet

SUMMARY

Károly, Krisztina

News texts and translation:

The relationship between topical structure and news contents in translated newspaper articles

Topical structure (Lautamatti 1987) in news translation has received little attention despite its stated significance in discourse content (Schneider & Connor 1990) and in producing functionally adequate translations. This study explores how shifts in topical development in translation may influence news contents. Using Lautamatti's Topical Structure Analysis and Bell's (1991) Event Structure Model, the paper describes the translation strategies applied in (re)producing the source texts' topical and event structures in the target language in a corpus of Hungarian–English news texts. Results show that while translators generally preserve the sources' structure in translation, in some cases significant changes (shifts) also occur. These shifts are claimed to change not only the status of certain pieces of information and event structure, but the contents of the news story as well.

Keywords: news text, topical structure, event structure, genre, shifts of translation

A felszólító módról pragmatikai aspektusból I.

1. A dolgozat céljairól és a választott megközelítési módról. Munkámban arra vállalkozom, hogy meghatározzam a *-j* módjeles igealakokkal végrehajtható beszédaktusok (más szóval illokúciós aktusok) lehető legteljesebb körét, feltárjam a funkcióikkal összefüggő nyelvhasználati és formai jellemzőket. Reményeim szerint vizsgálódásaim hozadékaként adalékokkal tudok szolgálni az imperatívusz szintaxisával kapcsolatos gyakori felvetéshez, nevezetesen a kötőmód mibenlétének, érvényességi körének a kérdéséhez a magyar nyelvben. Miképpen a címben jelzem, az alkalmazott eszközöket a pragmatikától kölszönzöm részint azért, mert a felszólító mód fő funkciója, felszólító, parancsoló szerepe szinte kiált a használatot és a használót középpontba állító értelmezésért, részint a megmérettetés végett: annak kívántam ugyanis utánajárni, hogy a pragmatika nyújtotta eszközök mennyiben tudnak hozzájárulni az eddigi leírásokhoz. Céljaim megvalósítása közben több elméleti problémával szembesültem: tisztáznom kellett néhány, a beszédaktus-elmélet körébe tartozó kérdést; a nyelvi adataim sajátosságait jobban tükröző felosztás érdekében módosítanom kellett az ismert illokúciósaktusosztályozások elvein; ki kellett alakítanom a megfelelő szempontokat a kötőmóddal összefüggésbe hozható aktusok meghatározására (1.1.–1.2. alrészek). A *-j* módjelhez köthető cselekedetek tüzetes elemzését (2–9. részek) már e megfontolásokra támaszkodva végeztem el. Az utolsó részben – rövid történeti áttekintést adva – összegzem a kötőmód szakirodalmának főbb megállapításait, majd összevetem őket a saját kutatásaim következtetéseivel.

1.1. A beszédaktusok pragmatikai osztályozásának általános és a dolgozat tárgyához köthető problémái. Vállalt gyakorlati feladatom teljesítésében a legelső és legkritikusabb lépés a megfelelő taxonómia megelérése volt, a gazdag szakirodalom ugyanis vitákról, kételyekről, újabb és újabb nekirugaszkodási kísérletekről vall (Austin 1990; Vendler 1972; Fraser 1974; Searle 1975; Katz 1977; McCawley 1977; Bach–Harnish 1979; Ballmer–Brennenstuhl 1981; Wierzbicka 1987; Sadock 1994; Allan 1998). Az említett munkák között találunk szubjektív szemantikai szempontokat érvényesítőket (Austin, Ballmer–Brennenstuhl, Wierzbicka), az illokúciós erőt hordó performatívumok grammatikai sajátosságait megragadókat (Vendler 1972, Fraser 1974, McCawley 1977), pragmatikai paraméterekkel operálót (Searle 1975), a grammatikai és kognitív aspektust ötvözőt (Sadock 1994) stb. Közülük a legelterjedtebbnek Searle öt típust számláló klasszifikációja mondható, így ennek követése tűnt ésszerű megoldásnak. Mint ismeretes, Searle az illokúciós aktusok fő sajátosságainak objektív meghatározásához egy 12 tényezőből álló kritériumegyüttest állított össze (Searle 1975), amelyből végül csak négyet használt fel taxonómiájában. Közülük szempontomból az illokúciós lényeg (point of illocution) fogalma, illetve a kimondott szavak és a vonatkoztatott világ közötti megfelelés iránya a fontos. Az előbbi a rokon illokúciós erőket (beszélői szándékokat) megtestesítő aktusok közös értelmeként definiálható: a kérést, a könyörgést, a felszólítást, a parancsot stb. például egyesíti illokúciós lényegük, az, hogy – eltérő módon, intenzitással – a beszélői elvárás teljesítését célozzák. A Searle által elkülönített öt illokúciós lényeg az alábbi beszédaktus-csoportokat fogja egybe: állítók (assertives), utasítók (directives), elkötelezők (commissives), kifejezők (expressives) és kinyilatkoztatók (declarations). Maradéktalan átvételül ellen részint a hiányzó példák (Searle alig illusztrálta csoportjait), részint az eddigi munkák ellentmondásos besorolásai, de legfőképpen az általam összegyűjtött anyag elemzése közben felvetődött problémák szóltak. Nézzük tehát ezeket.

a) Elfogadva a szakirodalomban Austin óta osztott azon nézetet, hogy illokúciós aktusokat legközvetlenebbül performatívumokkal hajthatunk végre, a *-j* módjeles igékhez köthető cselekedetek meghatározásához én is a performatívumokat hívtam segítségül. Mint tudjuk, a performatívumok olyan igék, amelyeknek egyes szám 1. személyű használata egyben a szóban forgó cselekvés elvégzését is jelenti: *Megígérem; Vállalom; Protestálok; Felszólítom arra, hogy fizesse be elmaradását.* (Előfordulhat, hogy nem igék töltik be ezt a funkciót: lásd *Bűnös; Ki van rágva.*) Noha a performatívumok irodalma elég gazdagnak mondható, de – kiváltképpen a beszédaktusigékhez való viszonyukat tekintve – korántsem teljes, még kevésbé egységes. A beszédaktusigék családját a beszédcselekedeteket leíró lexikai egységek alkotják (Verschueren 1980; Lenz 1997), amelyeknek szerepe a nyelv ábrázoló, interpretáló funkciójával hozható kapcsolatba, vagyis olyan megnyilatkozások hozhatók létre velük, amelyekben az interpretálás maga a cselekvés. Lenz említett dolgozatában egyenesen a metakommunikáció eszközeiként definiálja őket. Elemzéseim során a legzavaróbb hiányosságnak az bizonyult, hogy – az elméleti értelmezéseknek betudhatóan is, lásd Searle 1979, 1989; Sweetser 2001 – egybemosódnak a beszédaktusigék és a performatívumok közötti határok, de nincs megnyugtatóan tisztázva a performativitás fogalma sem. Searle-nél a performatívumok tulajdonképpen a nyelvi reprezentáció azon fajtáját képviselik, amelyben a tényállásról való reprezentáció létrehozza magát a tényállást, de egy tőről fakadásukra utal Sweetser barlangrajzpéldázata is. (Eszerint az ősemberek vadászatot megöröklítő barlangraja [a reprezentáció] lehet egy sikeres vadászat ábrázolása, de a jövődó sikeres vadászatot célzó tett is.) Az iméntiek tükrében érthető, hogy az egyes illokúciósaktus-típusok mellett egyes szám 3. személyű igékkel találkozunk, angol példával élve a direktívumok címszó alatt az *appeal* 'könyörög', *call upon* 'felszólít', *invite* 'felhív', *request* 'kér', *urge* 'sürgel' stb. formák sorjázanak. Mondhatnánk persze, hogy az ismert, performatív mondatot eredményező transzformációval („*I hereby + verb*”) könnyűszerrel megalkotható velük a kívánt ráható performatív megnyilatkozás: *Könyörgök, csinálj valamit; Felszólítom, hogy ne tegye.* De vajon mindegyik 3. személyben megadott forma esetében cselekedetet eredményez ez a struktúra? Korántsem. Erre figyelmeztet a performatívumokkal foglalkozó munkák egy másik vonulata (Austin mellett Verschueren i. m.; Bach–Harnish i. m.; Lenz i. m.), amelyeknek szerzői amellet érvelnek, hogy nem minden beszédak-

tusigével lehet az általa kifejezett cselekvést megtenni: a *sürget* alakot példának okáért hiába építjük 1. személyben megnyilatkozásunkba, a kényszerítés nem az ige, hanem a propozicionális tartalomba (a mellékmondatba) foglaltaknak köszönhetően jön létre: *Sürgetlek, fejezd már be*. Ugyancsak nem beszélhetünk utasításokról, ha a performatívumok más személyekben vagy időben használatosak: *Könyörögtem, hogy csináljon valamit; Felszólítják, hogy ne tegye*. Az utóbbi példák a nyelv referáló funkciójához köthetők, illokúciós lényegüket tekintve tehát (Searle rendszerében) állításoknak, asszertívumoknak nevezhetők. A szóban forgó distinkció, nevezetesen egy bizonyos cselekedet megtevéle, illetve az arról való állítás, beszézés (speaking of speech acts) különbsége a *-j* módjeles megnyilatkozások minősítésének fundamentumát képezi a dolgozatomban, már csak azért is, mert funkcionális kettősük az asszertívumok kivételével minden illokúciós osztály sajátja: *Megígérem, hogy elmegyek* = performatívummal véghez vitt elkötelező cselekedet; *Megígérte, hogy eljön* = elkötelezettségről szóló állítás. A két aktusfajta egy fejezeten belül tárgyalom, és ez nem az egymásba válhatóságuk imént kárhözhatott elismerését jelenti, hanem a használatuk és a végrajtásukat szolgáló eszközök sajátosságainak kiemelését célozza. Empirikus vizsgálataimban éppen ezért nagy hangsúlyt fektettem a beszédaktusigék és a performatívumi szerepben megjelenők elválasztására. Hipotézisem a viszonyukat tekintve az volt, hogy minden performatív ige alkalmas az illokúciós erejét megtestesítő aktusokról való tudósításra, de nem minden beszédaktusigével hajtható végre a jelentésébe foglalt cselekedet. Ezt a feltételezésemet az elemzéseim eredményei igazolták.

b) Az egyes igékkel megtestesíthető/kifejezhető beszélői szándék meghatározását megnehezítette, hogy a nyelv nem törekszik mindig egyértelműsége, léteznek akár több rokon aktust is megjelenítő formák. A *Kívánok minden szépet és jót* hangsor kimondásával a beszélő érzelmi állapotát jeleníti meg, tehát a searle-i rendszerben a kifejezők (expresszívumok) között lenne a helye. Ugyanennek az ígének az illokúciós ereje a *Csak azt kívánom, hogy mindenki pontosan érkezzék* megnyilatkozásban viszont azonosítható úgy is, hogy a beszélő rá akarja szorítani partnereit a pontos érkezésre, vagyis parancsol (lásd a 3.1. alrész). Az osztályozásomat közvetlenül nem érintette, de tényként kellett konstatálnom azt is, hogy nemegyszer választunk tipikusan más illokúciós erőt (főként állítást) megtestesítő igét, kifejezést a *-j* módjelhez leginkább köthető direktívumi funkcióban: *Mondom* ('követelem', 'kérem'), *hogy oldd meg a problémádat*; *Úgy gondolom* ('tanácsolom'), *tedd meg*; *Az a véleményem* ('tanácsolom', 'javaslom'), *hogy ne menj hozzá feleségül*; *Én arra szavazok* ('tanácsolom', 'javaslom'), *várd meg, mi történik*; *Most szólok* ('figyelmeztetek'), *hogy ne tedd meg*. Sőt az is előfordul, hogy a beszélő csak következtet valamilyen kényszerre, összegzi a situáció alapján a benyomásait: *A főbérő úgy döntött, hogy hagyják el a lakást*.

Az előbbieket szem előtt tartva támaszkodtam Searle klasszifikációjára (már csak elterjedtsége miatt is), ám nem ragaszkodtam az egyes illokúciósaktus-típusok szigorú elkülönítéséhez. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy némelyik ígének akár több illokúciós erőt is tulajdonítok (a táblázatokban ezért több helyen is megjelenhetnek), illetve átmeneti csoportosulásokat is kialakítottam. Ebben a lépésben erősített Clark véleménye is, aki már a kilencvenes évek közepén arra figyelmeztetett, hogy a beszédaktusok kizárólagosan egy osztályba rendelése ellentmond a nyelv sokfunkciúságáról vallott nézeteknek (Clark 1996), de a Driven és Verspoor szerzőpáros is (2004), akik abból az alapvetésből kiindulva szervezték újra Searle taxonómiáját, hogy annak egyes tagjai pragmatikai jellemzőiket tekintve közelebb állnak egymáshoz, mint mások. A tárgyam szempontjából két típusukat kell kiemelnem: a kötelezők (obligatives) magukba foglalják Searle utasító (2. fejezet) és elkötelező illokúciós aktusait (5. rész). Az alkotó (constitutive) aktusokat náluk a társadalmi valóság (social reality) létrehozásához hozzájáruló tettek alkotják, amelyek Searle-nél a kinyilatkoztatókkal, valamint a kifejezőkkel (4. rész) egyenlők.

c) A *-j* módjeles kérdésekkel megtehető cselekedetek (*Megengedi, hogy elmenjek?*; *Mit csináljunk?* stb.) szembesítettek a kérdő mondatok pragmatikai szempontú megítélésének problémájával, amelynek összetettségét a körülötte kialakult élénk diskurzus is bizonyítja (Recanati 1987; Harnish 1994; Lyons 1995; Groenendijk–Stokhof 1997; Lampert–Dale–Paris 2006). A munkák egy

része az a) és a b) mondatokat – a) *Mikor megy vonat Sopronba?; Péter énekel?;* b) *Tudna segíteni?; Megmondaná, hány óra?* – a direktívumokhoz rendeli, mivel az a)-hoz hasonlók illokúciós erejét az „Ezennel kérlek, hogy válaszolj” vagy a „Mondd meg / nyilatkozz arról, hogy tudom-e X-t” felszólításokkal, a b)-ét pedig a „Tedd meg x-t” kényszerítéssel azonosítják. Harnish ezzel szemben a két kérdésfajta funkcióinak illetően összemossa ellen szól, és arra figyelmeztet, hogy míg az a) kérdéseknek megválaszolási, addig a b) kéréseknek teljesítési feltételeknek kell eleget tenniük (Harnish 1994: 415). A viták tartalmi ismertetése szétfeszítené dolgozatom kereteit, ezért csak azt jegyzem meg, hogy a lehetséges pragmatikai funkciók köre (gyenge állítás, direktívum, sem teljesítést, sem információt nem igénylő retorikai kérdések) tovább szélesíthető, kérdéssel ugyanis visszautasíthatunk (*Miért pont én?* l. Szili 2004: 123; 161), megjelenhet mint bókra adott válasz (*Ezt komolyan gondolod?*), de mint a későbbiekben tapasztaljuk, kifejező aktusok (expresszívumok) is véghez vihetők velük (3.2. alrész).

1.2. Szempontok a felszólító és kötőmód elkülönítésére. Azt a célt szem előtt tartva, hogy munkámmal a kötőmód pontosabb megítéléséhez is hozzájáruljak, három elemzési kritériumot alkalmaztam a különböző cselekedetek formái jegyeinek a leírására. Az első kettő a szakirodalom által levont következtetésekre épül: miután megfogalmaztam az imperatívuszi, valamint a direktívumi viselkedési vonásokat, azt ellenőriztem – az eddigieknél nagyobb mennyiségű adaton –, hogy az igekötőt és az ígét együtt tartó vagy elválasztó szerkezetet követelnek-e, illetve kötőszó kapcsolja-e össze a két megnyilatkozásegységet. A harmadik kritériumot a pragmatikai megközelítés diktálta: az adott aktus kontextuális viselkedési jellegzetességeinek megragadása érdekében minden esetben megállapítom, hány személyt vagy formát foglal le a teljes igei paradigmából. Az eredményeket részletesen taglalom, de az összegző fejezetben táblázatokba is foglalom őket.

2. A direktívumok (utasítók) és a felszólító mód. Searle osztályozásában (Searle 1975) azok a beszéd-cselekedetek, amelyek illokúciós lényegüknél fogva ráveszik a hallgatót arra, hogy az igei szerkezetbe beágyazott propozicionális tartalomnak megfelelően cselekedjen, az utasítók családját alkotják. (Hívom őket ráhatóknak is.) Az ide tartozó megnyilatkozások közösek abban, hogy a 'világ a szóhoz' megfelelés igaz rájuk, vagyis a beszélő azt nyilvánítja ki velük, hogy az elvárásával azonos változás történjen a világban. Noha a kontextuális jegyek (ki kinek, miért mondja), valamint az illokúciós erőkből megmutatózó eltérések alapján az utasítóknak több alcsoportja létezik (ajánlások, tanácsok, felszólítások, figyelmeztetések, parancsok, utasítások stb.), én egységben vizsgálom őket. (Az ő szóhasználatával „a beavatkozás” ígéinek klasszifikációját Krékits József végezte el a témában alapmunkának számító monográfiájában: Krékits 2006.)

Ha a beszélő közvetlenül akarja kényszeríteni a partnerét valaminek az elvégzésére, leggyakrabban felszólító módot használ, ami nem jelenti azt, hogy az imperatívusz lenne az egyetlen rendelkezésre álló eszköz. Az alábbi példák (messze nem a teljesség igényével) azt illusztrálják, hogy a megnyilatkozó a közvetlentől a közvetett stratégiák felé haladva hányféleképpen juttathatja címzettje tudomására azt, hogy tegye szabaddá számára az ajtó előtti teret: 1. *Utat!;* 2. *Odébb állni! / Legyen szíves odébb állni!;* 3. *Álljon odébb!;* 4. *Megkérem, hogy álljon odébb;* 5. *Megkérhetném arra, hogy álljon odébb?;* 6. *Megengedi, hogy bemenjek?;* 7. *Be szeretnék/akarok menni / Bemennék;* 8. *Őn is bemegy?;* 9. *Bemegyek;* 10. *Bocsánat, ez a bejárat?* A 2. megnyilatkozás tartalmaz ugyan felszólító módot, de a *legyen szíves* csak a főaktust, az infinitívussal kifejezett tartalmat enyhítő elem (downgrader), módjelet tehát ráhatás megjelenítésére a 3., a 4., az 5. és a 6. ponthoz tartozó szerkezetek alkalmaznak. Nézzük meg elsőként a 3., *Álljon odébb* stratégia igéjét.

2.1. Egy látszólag felesleges feladat: a felszólító módú alakok azonosítása. Mivel nyelvtanaink mind a hat személyt magukba foglaló ragozási sorokat adnak meg, szükségesnek tartom annak tisztázását, hogy a beszélői szándékokat figyelembe vevő megközelítésben mely személyekhez is köthető a felszólító mód. Az esetek nagy százalékában a beszélő interakcióban bírja rá partnerét valamely cselekedet elvégzésére, így megszólítottjai értelemszerűen 2. személyek (*te, ön; ti, önök*)

lehetnek, legfeljebb ha a megnyilatkozó is tagja a csoportnak, többes szám 1. személy. Hozzáteszem, régi nyelvtanaink szó szerint a kezdetektől fogva négy, de inkább öt személyt említenek. Sylvesternél az „Imperatiuo” módhoz például az alábbi alakokat rendeli: *szerezz, szerezzsen, szeressetek, szeressenek* (CorpGramm. 61). Mások az első személyhez a „Caret” ’hiányzik’ megjegyzést írják, így Komáromi Csipkés György (CorpGramm. 378–85), Pereszlényi Pál (CorpGramm. 464–89), Kövesdi Pál (CorpGramm. 565–74). De öt személyre utal Bél Mátyás magyar iskolai nyelvtannak átdolgozott grammatikája (Bél 1781), Földi János 1790-es nyelvtana (Földi 1912), a Debreceni grammatika (DebrGr. 1795) vagy Márton József munkái (Márton 1807, 1810).

Létezik a felszólításnak a címzettet körülírással (vonatkozó alárendeléssel) megszólító egyes és többes szám 3. személyű változata is: *A két pulóveres fiatalember jöjjön ide!; Az, aki nem fizetett, most egyenlítse ki a számláját!; Most jöjjenek, akik nem tudtak!* Ezekkel az esetekkel külön nem foglalkozom, mert egyfelől jóval ritkábbak az előző típusnál, másfelől a magázó és a 3. személyű alakok egybeesnek.

Hogy teljesebb legyen a formai jellemzőkről rajzolt kép, megállapítjuk, hogy az igekötős igék igekötői túlnyomórészt az ige után állnak (*üljön le, csinálja meg*). Együtt maradásuk az igével nyomatékossítja a beszélő elvárását, de akár fenyegetéssé is változtathatja: *Aztán elgyere hozzánk!; Megedd a spenótot!* Tiltásokban a tagadósónak az igekötő és ige közé helyezésével érhetjük el ugyanezt a hatás: *El ne felejtse!* (lásd 3.4. alrész).

Összegzésképpen elmondhatjuk tehát, hogy a direkt ráhatási szándékkal társítható felszólító módú igék a következő pragmatlingvisztikai vonásokkal bírnak: a) illokúciós lényegüket tekintve ’világ a szóhoz’ megfelelési irányt jelenítenek meg; b) interakciót feltételeznek, így ragozásuk öt alakból áll; c) az igekötős igék igekötői semleges utasító szerepben elválnak az igéjüktől; d) funkciójuk eltérő direktségi fokozatokat mutató alakzatokkal is visszaadható (lásd a fentebb megadott tíz példát); e) a ráhatói aktusra adott tipikus verbális válaszreakciók az igenlés, az elodázás vagy az elutasítás lehetnek, nem verbálisan a teljesítés vagy a nem teljesítés. A továbbiakban ezeknek a kritériumoknak megfelelően a igealakokat tekintem felszólító módúnak, funkciójukat tekintve pedig direktívumoknak, az ezektől eltérőket egyelőre a „-j módjeles formák” elnevezéssel illetem. (Az alomorfokat a jelen leírás számára közömbös voltuk miatt figyelmen kívül hagyom.)

1. táblázat. A felszólító mód -j módjeles alakjai

	Általános	Tárgyas		Általános	Tárgyas
(én)	–	–	(mi)	-junk -jünk	-juk -jük
(te)	-j -jál -jél	-d -jad -jed	(ti)	-jatok -jetek	-játok -jétek
(ön) (az...,aki)	-jön -jen, -jön	-ja -je	(önök) (azok..., akik)	-janak -jenek	-ják -jék

2.2. *Hogy-os direktívumok* ↔ *hogy-os direktívumtartalmú állítások*. Ebben az alfejezetben a *hogy-os* mondatok pragmatikai szempontból két eltérő szereppel bíró típusát, a *hogy-os* direktívumokat igyekszem elválasztani a hasonló szintaktikai felépítésű társaiktól, hagyományos szóhasználatlaltal a függő beszédtől. Miképpen az a példáimból kiderült, utasítónak tekintem a 4. (*Megkérném, hogy álljon odébb*) és az 5. (*Megkérhetném arra, hogy álljon odébb?*) megnyilatkozásokat, mivel az a)–e) kritériumok mindegyikének megfelelnek. Az 5. alakzat abban tér el csupán az előzötől, hogy a *-hat* modális operátor enyhíti benne a kérés illokúciós erejét. Mindkettőre igaz viszont az, hogy a beszélő Searle illokúciósaktus-értelmezését követve úgynevezett F(p) szerkezettel él: előbb

az egyes szám 1. személyű performatívummal megnevezi és egyben véghez is viszi az aktuális cselekedetet (az F az illokúciós erő indikátora a képletben), a *hog*y-os mellékmondat propozicionális tartalma pedig az elvárását fejezi ki (Searle 1975). Ha mesterének, Austinnak a rendszerében értelmeznék a struktúrát, hasonló eredményt kapnánk: az egyszerű felszólítás (*Álljon fel!*) elsődleges vagy implicit performatívum, míg a szándékot is megnevező explicit performatívum. A továbbiakban Searle képletét használom, de pontos oppozíciója miatt Austin elnevezéseivel élek.

Hogyan viszonyulnak egymáshoz a *Megkérem, hogy hagyja el a termet* és *Az őr megkérte, hogy hagyja el a termet* aktusok? Először is nyomatékosítsuk még egyszer, hogy pragmatikai nézőpontból nem alkotnak homogén családot. Kijelentésem megerősítésére keresve sem találhatnék hitelesebb forrást, mint Austint, aki az első cselekedet kapcsán így szól: „egy apró figyelmeztetés: vegyük észre, hogy bár az ilyen megnyilatkozástípusoknál az igét... egy »hog-yos« mellékmondat követi, mégsem szabad mindezt »függő beszéd«-nek tartanunk”. Az utóbbit pedig így definiálja: „A függő beszédben vagy *oratio obliqua*ban a »hog-yos« mellékmondatokban olyasmiről számolok be, amit valaki más vagy saját magam máskor vagy máshol mondtak” (Austin 1990: 83). Gondolatmenete alapján tehát mások parancsainak, kérésének stb. idézése függő beszédnek tekinthető, sőt a múltban vagy jövőben történt saját beszédcselekedeteink interpretálása is. Ezt a funkciót én „direktívumtartalmú állítás”-nak neveztem el.

2.2.1. Utasító explicit performatívumok ↔ direktívumtartalmú állításokra használatos beszédaktusigék. A leírásban eddig követett úton eljutottunk addig a pontig, amikor meg kell határozunk a beszélői ráhatást 1. személyben megtestesítő performatívumok körét, illetve azoknak a beszédaktusigéknek a csoportját, amelyek ráhatásokról tudósítanak.

Típusaik elkülönítését három lépésben végeztem. Először megalkottam az utasítói illokúciós lényeggel kapcsolatba hozható lexikai egységek nagy családját, amelynek tagjait kisebb részben Austintól, Wierzbickától (1987) és a magyar szakirodalomból vettem át, nagyjából szótárakból gyűjtöttem össze. Az egyes alakokat először két elemzési kritérium alá vettem: A) jelentésükben van-e ráható elem; B) köthetők-e ’világ a szóhoz’ propozicionális tartalmú megnyilatkozásegységhez. Nézzük mintaként e két tényező érvényesülését a *figyelmeztet* szó kapcsán. Az A) feltétel szerint jelentése, a ’felhívja vkinek vmire a figyelmét’ nem tipikus ráhatás, amelyet a hozzá kapcsolható kijelentő módú tagmondat is alátámaszt: *Figyelmeztetett, hogy esik az eső.* (Arra, hogy az ige kijelentő móddal is állhat, a továbbiakban ^Δ jellel utalok. Az eléje helyezett *α* betű azt mutatja, hogy a két mód jelentésmegkülönböztető szereppel bír: a felszólító módú formák nem létező, megvalósítandó történésekhez köthetők, a kijelentő módúak viszont igeidejüktől függően megtörtént, folyamatban levő, esetleg a jövőben valószínűsíthetően bekövetkező eseményekhez: *Figyelmeztetett, hogy esik/esni fog.* (A jelenséggel legrészletesebben Molnár Ilona foglalkozik: Molnár 1994–1995.) Az itt nem szereplő β típusú szerkezetekben a két mód használata nem utal a tükrözött valóság eltérésére, a köztük levő különbséget Molnár stilisztikáinak mondja: *Nem tűröm, hogy így viselkedsz/viselkedj.* (Helykímélés végett csak indokolt esetben szólok róluk, de a táblázatban utalok rájuk.)

A B) feltételnek megkötésekkel ugyan, de megfelel, mert az előző példamondat ’szó a világhoz’ viszonya a ’világ a szóhoz’ megfelelőesirányú alakítható: *Figyelmeztet, hogy változtassak a magatartásomon.*

A harmadik, C) kritériummal azt ellenőriztem, végbemegy-e az adott aktus, ha 1. személyben kimondjuk a szót, vagyis használható-e performatív mondatként. A *figyelmeztetek* hangsor kimondásával elsődlegesen nem azt állítom, hogy éppen végzem a figyelmeztetés műveletét, hanem véghez is viszem a figyelmeztetést, következésképpen performatívum. Nem hallgathatom el, hogy több esetben a kontextus ismerete szükséges ahhoz, hogy utasítónak vagy félig, esetleg teljes mértékben a beszélő akaratáról, attitűdjéről beszámoló állításnak tekintsük-e az adott megnyilatkozást. (A problémáról Austin a VII. előadásában beszél: Austin i. m.)

2. táblázat. Az utasító performatívumok

(A performatívumok jellegéből adódóan az igéket egyes szám 1. személyben adom meg.)

Performatívumok	Jellegzetes vonzat	
<i>ajánlom, elrendelem, [‡]előírom, javaslom, [‡]kérvényezem, kérem, kikötöm, [‡]követelem, [‡]megkövetelem, [‡]meghagy, [‡]megkívánom, tanácsolom, parancsolom</i>	(azt)	, (hogy)
<i>biztatom/lak, buzdítom/lak, felkérem/lek, (meg)kérem/lek, felszólítom/lak, [^]figyelmeztetem/lek, intem/elek, óva intem/intelek, [‡]kötelezem, utasítom/alak</i>	(arra)	
<i>megbízom/lak, [‡]meghatalmazom/lak</i>	(azzal)	
<i>[‡]esedezem/ esenek, [‡]könyörgöm</i>		

[‡]: inkább írásban fordul elő; [^]: kijelentő móddal is állhat; [‡]: az igekötő és az ige együtt is maradhat

A C) követelménnyel elhatárolt egyik csoportot az utasító performatívumok alkotják (2. táblázat), amelyek – miként említettem – reprezentációs, tudósítói funkciót is betölthetnek. A másikat a ráhatásokról szóló, de a ráhatói aktus megtételére nem alkalmas alakok (3. táblázat): *Az igazgató instruálta a dolgozókat, hogy mit csináljanak – ?Instruállak, hogy mit csinálj.*

3. táblázat. Direktívumtartalmú állításra használt igék

Igealakok	Jellegzetes vonzat	
<i>[‡]akar, [^]elvár, [‡]erőltet, követel, igényel [‡]kierőszakol, [‡]kíván, [‡]óhajt, [‡]siettet [‡]szorgalmaz</i>	(azt)	, hogy , (hogy)
<i>—[‡]bátorít, biztat, [‡]kényszerít, ___[‡]készítet, ___[‡]öszönöz/[‡]öszökél, [‡]noszogat, [‡]rábír, [‡]rábeszél, [‡]rászorít, [‡]rá/kényszerít, [‡]rávesz</i>	(arra)	
<i>rádördül, ráfőrmel, [‡]rákiált, [‡]rájíeszt, rámordul, rárivall, rászól, [‡]ráripakodik, [‡]sürget, [‡]nyomást gyakorol,</i>		
<i>[‡]meggyőz</i>	(arról)	
<i>___[‡]instruál</i>	(ügy)	
<i>___[‡]a kikötése</i>	(az)	

[‡]: az igekötő és az ige együtt is maradhat; az ige előtti ___ : az utalószó tipikus helye; [^]: kijelentő móddal is állhat

Ha összevetjük a 2. és 3. táblázatok tagjait, megegyeznek abban, hogy mind az explicit direktívumi szerkezetbe épülő performatívumok, mind a direktívumtartalmú állításra használt formák (a [^] jellel ellátottak kivételével) imperatívuszi, az igekötőt és az igéjét elválasztó szerkezeteket alkotnak. (A [‡] mel-

lékjel a lehetséges nem direktívumi használatra utal.) Eltérésnek látszik ellenben, hogy az 2. táblázatbeliek nem várják el a *hogy* kötőszó jelenlétét sem a direktívumi, sem az állító funkciójukban: *Ajánlom, (hogy) légy őszinte; Azt ajánlottam neki, (hogy) legyen őszinte.* (A szóban forgó mondatépítő elemek tetszőlegesen megjelenésére a zárójellel emlékeztetek, a zárójel hiánya a meglétükre utal.) Adataim szerint a 3. táblázat tagjairól ez nem jelenthető ki teljes érvényességgel, túlnyomó többségüknél ugyanis csak az utalószó megléte törölheti a kötőszót: ha nincs utalószó, a *hogy* megkívánatlik: *Rábírt arra, menjek vele – ?Rábírt, menjek vele; Arra készítette, hazudjon a barátjának. – ?Készítette, hazudjon a barátjának.* A nem kizárólagos utasítói szintaktikai jegyek, egyfelől az igekötő elválása, másfelől a *hogy* vagy a főmondati utalószó jelenléte azért emelendő ki, mert a kötőmódú és felszólító módú mondatok formai különbségeivel foglalkozó szinte valamennyi írás (Prileszky 1974, É. Kiss 1998, Tóth 2005; Turi 2009) abban látja fő különbségüket, hogy az előbbieket együtt tartják az igekötőt és az igéjét, míg az utóbbiak nem, a kötőmódú tagmondatok megkövetelik a *hogy* jelenlétét, míg az imperatívusziak nem.

Azt tapasztaljuk, a 3. táblázatban sok a ⁿ jelű szó, szókapcsolat, és ez azt bizonyítja, hogy az igekötő el is válhat és együtt is maradhat az igéjével. A különféle megformálásmódok magyarázata pragmatikai nézőpontból az, hogy ezekkel az igékkel többfajta szándék is megjeleníthető: az igekötő elválasztásakor kényszerítésről tudósítanak (*Szorgalmazom, hogy fejezd be az iskolát; Rájíjlesztetem, hogy hagyja abba a veszélyes játékot*), az igekötő és az igéje együtt tartásakor valamely jövőbeli történéssel, cselekedettel kapcsolatos vágyunkat, akaratumat fogalmazzuk meg (lásd a 3.1. alrész), vagy a megvalósulásukat befolyásoló magatartásunkról (lásd a 4.1. és a 4.2. alrész) referálunk, de cél kifejezéseként is értelmezhetők (lásd a 7. részt): *Azt akarom* ('az a vágyam'; 'az a célom'; 'támogatom'), *hogy megváltozzon minden.*

A szótári adatok szerint az *elvár* kijelentő módú szerkezetet is létrehozhat: „*elvárjuk tőle, hogy szépen fog szerepelni*” (ÉrtSz. II. 341). A *rákényszerít* és a *rászorít* interpretálhatnak ráhatói szándékot (*Rákényszerítette a gyereket, hogy adja fel álmait*), de a hangsúly a propozicionális tartalomban foglaltak szükségességére is eshet (lásd a 6.3. alrész): *Rákényszerítette, hogy feladja álmait.* Az intranszitiv *rákényszerül* érthető módon csak az utóbbi szerepben fordul elő.

Ami a 2–3. táblázatok igéivel megjelenő személyek számát illeti: a performatívumok (dialógushelyzetről lévén szó) öt személyt szólíthatnak meg, az állítások ellenben minden személyről referálhatnak. A teljes ragozási sor minden állítás sajátja, ezért a továbbiakban ezt a tényt külön nem említem.

2.2.2. Az utasító performatívumokat tagadó állítások. Első pillantásra úgy tűnik, hogy ha ráhatási szándékunk meg nem valósítását közöljük (*nem kérem, nem figyelmeztetek*), nem beszélhetünk a címzett kényszerítéséről, magyarul nem jönnek létre az igékbe foglalt aktusok. Ez általában így is van, de ahogy megszokhattunk a pragmatikában, elérhetjük velük ennek ellentétét is (*Nem kérem, hogy segíts ≈ 'Segíts magadtól!'*), sőt akár fenyegethetünk is a tagadó formával: *Nem figyelmeztetek még egyszer, hogy hagyd abba.* Az igekötők kétféleképpen viselkedhetnek: az igekötőt elválasztó struktúra őrzi a ráhatói szándékot (*Nem ajánlom/tanácsolom, hogy kezd el a munkát nélkülem*), az igekötőt és az igéjét együtt hagyó megnyilatkozásokat (*Nem ajánlom/tanácsolom, hogy elkezd a munkát nélkülem*) a 6.2. alrész szükségtelenséget kifejező állításaival rokonítom, de fenyegetésként is felfoghatók. Kiemelendő, hogy a kötőszó mindkét szerkezetben, tehát a ráhatói erő interpretálásban is, jelen van.

3. Az utasítók és a kifejezők (expresszívumok) között. A kifejezőknek (Austinnál viselkedőknek) nevezett csoporthoz tartozó aktusokkal pszichikai és emocionális állapotoknak megfelelő magatartásmódokat alakítunk ki. Lehetnek reagálások mások viselkedésére, hangot adhatunk velük a világhoz való beállítódásunkról: *Köszönöm; Bocsnátot kérek, hogy késtem; Üdvözlöm; Gratulálok a díjadhoz; Minden jót kívánok!*; stb. Searle szerint a 'szavak a világhoz' megfelelés nulla a propozicionális tartalmukban, mert a tartalmi igazságuk magától értetődő. Véleményével csak részben tudok egyetérteni, mivel a beszélői intenciókat nézve igen színes konglomerátumról van szó. Az előbbieken

idézett bocsánatkérés vagy gratuláció propozicionális tartalmáról például elmondható, hogy igazságtartalmuk egyértelmű (másképp nem kérnénk bocsánatot és nem gratulálnánk), a kívánságeről viszont nem. Ahogy a *-j* módjellel álló igék több olyan csoportosulásának tagjaiéről sem, amelyek érzelmi viszonyulásokat, reakciókat jelentenek meg. Ez a tulajdonságuk a kifejezőkhöz közelíti őket, de rögtön hozzáteszem, hogy 'világ a szóhoz' megfelelést tükröznek, így – válfajaiktól függően – erős és kevésbé erős szálak kötik őket a direktívumokhoz is.

3.1. Kívánság, akarat, vágy, óhaj, áldás, átok, káromlás. A most tárgyalt cselekedetek leírásában nem kevesebbet kellene megtennünk, mint választóvonalat kellene húznunk a klasszikus ráhatások és a valóság megváltoztatására irányuló kívánságok, akarat, vágyak között. Bonyolítja a helyzetet, hogy az utóbbi szándékok, ahogy azt Kiefer Ferenc is megjegyzi, a cél megjelölésével is összefüggésbe hozhatók: „a kívánság, óhaj és elerendő cél gyakran összefüggnek” (Kiefer 2005: 71). Első pillantásra ésszerű megoldásnak tűnik abból a hipotézisből kiindulni, hogy amíg a klasszikus direktívumok közegei az interakciók, amelyekben az egyik fél rábírja a partnerét arra, hogy úgy cselekedjen, ahogy akarja, addig a kívánságok, vágyak kifejezésének kontextuális tényezői között nem szerepelnek szükségszerűen létező személyek (legfeljebb természetfölötti lények), és sikerük is a természeti törvények, a „sors” függvénye: *Kezdjél valamit magaddal!* ↔ *Kívánom, hogy légy boldog!*; *Bárcsak felnőtt lennék!*; *Legyek már felnőtt!* (A személyeknek címzett vágyak, óhajok megjelenítése inkább feltételes móddal történik: *Jó lenne, ha segítenél.*) Mindebből következően a beszédpartner reakciója sem tipikusan a teljesítés és nem teljesítés vagy ezek verbális kifejezése, hanem köszönetnyilvánítás, egyetértés stb.: *Sikerüljön minden terved!* → *Köszönöm / Szerintem is jó lenne.* A hiányzó személyi ráhatás tényét támasztja alá az is, hogy ennél a cselekedettípusnál nemigen élhetünk közvetetebb változatokkal, míg a direktívumoknál igen: *Csak arra vágyom, hogy sokáig együtt dolgozhassunk ≈ ?*

Persze a kívánságokat és a kényszerítéseket összekötő legfőbb tulajdonság mellett sem mehetünk el szó nélkül: a kívánság, az akarat stb. a világ megváltoztatására irányuló szándék is, következésképpen a 'világ a szóhoz' megfelelési irány igaz rájuk, és ez direktívumi tulajdonság. Egy töről fakadásuknak ékes bizonyítékai az 'akaras' 'kívánás', 'óhajtás' kiemelt főbb igéinek, kifejezéseinek ('*akar*', 'igényel', '*kíván*', '*óhajt*', '*szeretne*', '*vágyik*', '*vágyakozik*', '*az az álma*', '*vágya*) széles, egymást keresztező funkciói. Ha fellapozzuk A magyar nyelv értelmező szótárában a szócikkeiket, a következő jelentésmagyarázatokot találjuk. Az *akar* előfordulhat az *óhajt* szinonimájaként (II. jelentéscsoport: *Legyen úgy, ahogy te óhajtod* [ÉrtSz. I. kötet, 74]), a III. jelentéscsaládjában ellenben 'követel', 'parancsol' 'elrendel' értelemben használható, ami klasszikus ráhatás: „Ha úgy akarta a király, / Hunyadi akkor félreáll” (uo.). A *kíván* a 4. jelentése szerint „Nyomatékosan kér, követel, elvár vmit” (ÉrtSz. IV. 245), az 5.-ben pedig „Szándékozik, akar”. Az *óhajt* ellenben fedheti mind a *kíván*, mind az *akar* jelentéseit (ÉrtSz. V. 356). Ebben a kusza egymásba fonódásban a hallgató nagyrészt a situációk belső és külső körülményeire támaszkodva, valamint az intonációból következteti ki az aktuális szándékot, és bizony megtörténhet, hogy a beszélői intenció és a hallgatói jelentés nem mindig fed egymást: *Azt akarom, hogy mindenki pontosan érkezzon* = 'A megnyilatkozó parancsot adott, hogy mindenki érkezzon pontosan'; 'Szeretné, ha mindenki pontosan érkezne'? Meggyőződésem, hogy szerepeik közé hiábavaló és felesleges is lenne éles határvonalat húzni, a gyakorlatat azt igazolja ugyanis, hogy a kontextuális tényezőknek köszönhetően a beszélői és a hallgatói jelentések között nem jön létre komoly zavart okozó félreértés. (Ha ez másképp volna, nagy valószínűséggel megtörtént volna a tisztább funkcionális-formai elkülönítésük.)

A szándékok taglalt többszólamúsága megmutatkozik a kifejezésüket szolgáló lexikai egységek Janus-arcú szintaktikai viselkedésében is: az implicit alak direktívumi tulajdonságokat hordoz (*Tavaszdodjon már ki!*), a szándékokat megnevezők meg is változtathatják, de változatlanul is tarthatják az igekötő és az ige helyét: *Azt kívánom/szeretném/óhajtom/akarom, hogy tavaszdodjon ki / kítavaszdodjon;* *Csak az a vágyam / csak arra vágyom / vágyakozom, hogy tavaszdodjon ki / kítavaszdodjon.* Az

imperatívuszi konstrukcióban a ráhatói szándék kerül előtérbe, az attól eltérően a propozicionális tartalomba foglaltakra mint emocionálisan megjelölt, elérendő célra esik a hangsúly.

Az óhajtás, akarás igéinél, kifejezéseinél tudatosan óvakodtam attól, hogy megnevezzem közülük a performatívumokat. A *kívánom* minden bizonnyal az, az *akarom* a kontextustól függően lehet az is (az anyakönyvvezető előtt kimondott *Akarom* megfelelő körülmények között a házasságkötés aktusával egyenlő), máskor csak érzésünk leírását szolgálja, vagyis félig expresszívum, félig állítás (Austin i. m. 93). A többi 1. személyben elhangzó megnyilatkozás (*szeretném, vágyom, óhajtom* stb.) ugyancsak inkább az érzéseinkről való tudósítás, tehát az „állítások a beszélő akaratáról, vágyáról” cselekedettípusba sorolandók. A ’kívánás’, ’akarás’ leírására alkalmas alakok köre természetesen tovább bővíthető, így ide rendelhetjük a (cél is kifejező) *igénye van, nincs igénye, igényel, jogot formál, áhít, áhítózik, szomjazik, ácsingózik* stb. alakokat (lásd a 7. részt).

A *hogy* jelenléte szintén tüzetesebb vizsgálatokra vár ebben az aktusfajtaiban. Az igekötőt el nem választó mondatfajtákról azt már elmondtuk, hogy a kötőszó jelen van a két tagmondat között: *Kívánom, hogy megoldódjon ez a helyzet*. De mintha a direktívumi szórendűekben sem lenne tetszőleges a használata. (Kivételt talán a *kíván*-nal alkotott változataik képeznek.) Az utalószavas főmondat után elhagyható (*Az akarom, menj el*), az azt nélkülöző mögött azonban itt is megjelenik: *?Szeretném, tavaszodjon ki*. (Hasonló következtetésre jutottunk a 3. táblázat igéinek használati jegyeit elemezve.)

A direktívumok és az expresszívumok közé helyezhetők az áldások, átkok, rontások, káromlások azon része is, amelyekben vannak imperatívuszi formák: *Isten áldjon!*; *Vigyen el az ördög!* Megjegyzendő rólok, hogy léteznek ugyan a szóban forgó szándékokat megnevező igék (*megáld, megátkoz, megront*), de F(p) szerkezetben ritkán cselekszünk velük (*?Megátkozlak, hogy sose légy boldog*), ebből adódóan vagy a megfelelő performatívummal visszük végbe az aktusokat (*Megáldalak; Megátkozlak*), vagy implicit módon, imperatívusszal: *Egy fogad legyen, az is fájjon!*

A kívánságok fentiekben tárgyalt típusai implicit előfordulásukban öt alakot foglalnak le a paradigmatából (az 1. személy hiányzik), F(p) szerkezetben úgyszintén.

3.2. Tanácskérés, a beszélő jövőbeli cselekedeteivel kapcsolatos bizonytalanságának, bizonyosságának a kifejezése. Az információ megszerzését célzó kérdések, ahogy már arról szóltam, a szakirodalom szerint a direktívumok közé sorolhatók, mivel arra készítetik a címzettet, hogy válaszoljon. *Az Elmenjek?; Menjek el?; Elhallgassak?; Hallgassak el?* és a hasonló kérdéseket azonosíthatjuk tehát direktívumként is, de éppígy tekinthetők a beszélő emocionális reakciójának valamely helyzetre vagy bizonytalansága, tanácsatlansága verbális kifejeződésének. Ebben az esetben viszont az expresszívumok között van a helyük. Megítélésükben nem törekednék az illokúciós erők szigorú elhatárolására. Ennek az álláspontnak a jogosságát könnyű belátnunk. Ha ugyanis explicitte akarjuk tenni ezeket a valójában elliptikus szerkezeteket, a lehetőségek gazdag tárházából válogathatunk: kiegészíthetjük őket ráható performatívummal (*Kérlek, mondd meg, mit tegyek*), de implicit módon is felszólíthatjuk a partnerünket: *Adj tanácsot / mondd meg, mit csináljak*. Ilyenkor a tanácskérések a direktívumi megnyilatkozások propozicionális tartalmát alkotják. Kevésbé közvetlen stratégiát választva, kérdésekkel szintén megszerezhetjük a kívánt választ: *Mit mondasz/javasolsz/tanácsolsz/gondolsz, elmenjek/menjek el?* Sőt a bizonytalanságunk, kételkedésünk tükrözésére is helyezhetjük a hangsúlyt: *Nem tudom, megtegyem-e/tegyem-e meg; Azon tanakodom/gondolkozom/morfondírozom, elmenjek-e/menjek-e el; Nem tudok határozni/dönteni, megmondjam-e/mondjam-e meg az igazat*. Az utóbbi, hagyományos értelemben vett függő beszéd körébe tartozó megnyilatkozásokat én a kissé hosszú „állítások a beszélő vagy mások jövőbeli cselekedeteivel kapcsolatos bizonytalanságokról, tanácsatlanságokról” elnevezéssel illetem.

Formai tekintetben az alpont aktusai mindkét vizsgált szintaktikai feltételt tekintve kettős sajátosságokat mutatnak. Implicit formájukban az igekötő együtt is maradhat, de el is válhat az igéjétől, az explicit szerkezetekben hasonlóképpen, és a *hogy* sem jelenik meg kötelezően a tagmondatok között. A direktívumi szórendűben (*Várjalak meg?*) a beszélő – mintegy interakciós situá-

cióba helyezve magát – a partnere válaszában megjelenő illokúciós erőt előlegezi meg: *Várjalak meg?* ← *Várv meg / ne várv meg!* A *Megvárjalak?*-féle kérdésekben, valamint az állítói változataikban (*Nem tudom, megvárjalak-e*) az inverzió elmaradása a ráható szándék eltűnésére utal. A helyébe lépő illokúciós erő rokonítható a szükségességgel ('Meg kell hogy várjalak?', lásd a 6.3. alrész), a cél kifejezésével ('Akarod, hogy megvárjalak?', lásd a 7. részt). Ezek a kérdések csak első személyekben használatosak.

A jövőbeli cselekedetekkel kapcsolatos bizonytalanságokról, tanácsalanságról szóló állítások sajátos típusai hozhatók létre a kijelentő móddal is használatos ^aΔ*dönt*, ^aΔ*határoz*, ^aΔ*intézkedik*, ^aΔ*tud* igékkel. Egyfelől bejelenthetik a propozicionális tartalomra foglalt dilemmákról való döntések, elhatározások tényét: *Döntött arról, elmenjen-e*. Ilyenkor a -j módjel megőrződik, az igeikötő és az igeje együtt maradnak, a kötőszó használata viszont (a tárgyat kivéve) az utalószó jelenlétének a függvénye: ha az utóbbi hiányzik, valószínűsíthető a *hogy* használata (*Döntött, hogy elmenjen-e*), ha jelen van, elmaradhat: *Döntött arról, elmenjen-e*. (Ezt az összefüggést már a 3. táblázat igéiről, a 3.1. alrészbeli kívánságokról is megállapítottuk.) A tárgyi vonzatú *tud* esetében mindkét elem tetszőlegesen lehet jelen. A másik típust alkotó kijelentő módú megnyilatkozások a döntés eredményét tolmácsolják azzal a formai különbséggel, hogy a kötőszó mindig része a struktúrának: *Döntött, hogy elmegy; ?Döntött arról, elmegy*.

3.3. Engedélykérések. Engedélykéréshez akkor folyamodunk, ha a megvalósítandó cselekedet megtörténte fontos vagy kedvező számunkra, és függő viszonyban vagyunk a címzettel. Ez jelentheti azt, hogy nagy a köztünk lévő vertikális társadalmi távolság (szülő-gyermek, feljebbvaló-beosztott viszony), ritkábban a horizontális távolság (ismeretlen a címzettünk), de a kérés nagyobb súlya is növeli az előfordulását (Szili 2004: 117–9). Számos megvalósítási lehetősége közül most csak a -j módjeles formákat idézem: 1. *Hadd menjek el!*; 2. *Engedélyt kérek arra, hogy elmenjek*; 3. *Engedje meg, hogy elmenjek!*; 4. *Megengedi/megengedné, hogy elmenjek?*; 5. *Van/lenne mód/lehetőség arra, hogy elmenjek?* (Az utóbbi aktust a 6.3. alrész tárgyalja.) Mivel mindegyik arra készíti a megszólított felet, hogy engedélyezze a propozicionális tartalomban foglaltakat, a megfelelés iránya 'világ a szóhoz', és ez direktívumi tulajdonság. Az utasítók más jellemzőit is magukon viselik: interakcióban hangzanak el, így paradigmájuk nem teljes: a *hadd* + imperatívuszi szerkezettel önmagunk, ritkábban a csoportunk számára kérünk engedélyt, a performatívumi mondatokkal leginkább önmagunknak, ritkábban 3. személyeknek (*Megengedi, hogy leüljön a hölgy / leüljenek a hölgyek?*), tehát négy formát kölcsönöz a paradigmától. Az utasítók jegyeinek tartott d) kritériumnak megfelelően az illokúciós erő eltérő direktívumi fokozatokban jeleníthető meg (lásd a fenti példákat). Válaszreakcióik szintén rímelnak a klasszikus ráhatásokéival: a hallgató fő reakciói (a cselekedet mellett) az igenlés, az elodázás vagy az elutasítás, jelen esetben a tiltás lehet. Nem igazodnak azonban az igeikötő viselkedésére vonatkozó c) elváráshoz. Az implicit *hadd* + módjeles szerkezet követi a direktívumok szórendjét, a két igei morféma visszarendeződését tapasztaljunk ellenben a 2–4. megnyilatkozásokban. A 2.-ban performatívumi F(p) struktúrákkal van dolgunk, a 3.-ban és a 4.-ben ugyancsak ott van a *megenged* ige, az előbbiben direkt ráható, az utóbbiban közvettebb formában. Mivel az engedélykérésekről szóló tudósításokban is együtt marad az igeikötő és az igeje (*Engedélyt kért arra, hogy elmehessen*), azt valószínűsíthetjük, hogy az igeikötő és az ige inverziójának elmaradása, valamint az illokúciós erő indikátorainak jelenléte között szoros összefüggés van. A nem direktívumi szintaktikai sajátosságokat erősíti a *hogy* kötőszó kötelező használata. A megváltozott mondatépítési szabályokkal együtt járó illokúciós-erő-módosulással a következők alfejezetben foglalkozom.

3.4. Engedélyezés és tiltás – állítások engedélyzésekről és tiltásokról. A szakirodalom a direktívumok nagy családjába helyezi a tárgyalat két cselekedetet, hangsúlyozva egymást kiegészítő, feltételező jelentésüket: „ami nem tilos, az meg van engedve, és fordítva, ami nincs megengedve, az tiltva van” (Weinberger 1977: 203, idézi Krékits i. m. 179). Az engedélyzéseket illetően tegyük még azt hozzá, hogy általában a címzett számára kedvező cselekvésekre terjednek ki. Ha nem így van, más (például ironikus) jelentést hordozhatnak: *Megengedem, hogy egész nap dolgozz*.

Az engedélyezést véghez vihetjük implicit módon, egyszerű imperatívusszal (*Menj el nyugodtan!*), illetve ha az engedély nem a hallgatónak szól, a *hadd* és a felszólító mód alkotta alakzattal: *Hadd nézze meg a filmet!* Performatívumi mondatokat a *megengedem, engedélyezem, megadom az engedélyt, ^αfeljogosítom, ^αfelhatalmazom* igékkel, igei alapú kifejezéssel, valamint a ^β*lehet róla szó, tessék, parancsoljon* alakokkal hozhatunk létre, az aktus reprezentációjára pedig (az előbbieknem jelen idejű, nem egyes szám 1. személyű formáin kívül) a ^α*hagy, ^βráhagy, ^βtűr* (5., 'hagy', 'enged' jelentésében) alkalmasak. (A ^α jelű formák ráhatásként is funkcionálnak.) Félig performatívumnak, félig állításnak gondolom a tiltás performatívumainak tagadásával történő engedélyezést: *nem tiltom / tilthatom meg*. (Ez fordítva is igaz, az engedélyezés tagadásával tilthatunk.) A performatívumokkal véghez vitt F(p) struktúrájú megnyilatkozásokban (*Megengedem, hogy elmenj*), illetve az engedélyezésekről szóló állításokban (*Megengedte, hogy megnézzem a filmet*) ismét nem direktívumi szintaktikai jegyekkel (igekötő és az ige változatlan sorrendje, *hogy* kötelező megjelenése) találkozunk. A *hadd* teljes változata, a *hagyom/hagyjad/hagyja* stb. és a *ráhagy* kétfajta mondatépítést engedélyeznek: *Hagyom, hogy menjen el; Hagyom, hogy elmenjen*. Az első megnyilatkozás ráhatásként értelmezhető, ezt az ige 12. jelentése is alátámasztja: „(ritk, irod). Parancsol, elrendel, meghagy vmit” (ÉrtSz. III. 25). Az igekötőt nem elválasztóban a most taglalt 'tűr', 'enged' tartalom dominál (uo. 5. jelentés). Az engedélyezés explicit előfordulásában négy módjeles formát oszt meg a következő személyek között: *te; ön, ő; ti; önök, ők*, az implicit *hadd* struktúra viszont csak 3. személyekre vonatkozik: *Hadd menjen/jenek el*.

A tiltás explicit performatívumai a *megtiltom, eltiltom/eltiltalak*, illetve a *szó sem lehet róla*. Félig cselekvők, félig állítók a *nem engedem / engedhetem meg, ^Δnem tűröm, nem hagyom, ^βnem fordulhat elő, megengedhetetlen, isten mentsen* alakok.

Az implicit, valamint az explicit, vagyis F(p) struktúrával megvalósított cselekedetek és az igekötős igék viselkedése közötti összefüggést a tiltások (az engedélyezésekkel együtt) tovább erősítik. Ha implicit formában, imperatívusszal adunk hangot a szándékunknak, túlnyomórészt elvállik az igekötő: *Ne tedd meg!* Ettől eltérő elhelyezkedésük sajátos pragmatikai jelentéseket eredményez: amikor a tagadószó az igekötő és az ige közé kerül, fenyegetünk (*Meg ne tedd!*), ugyanezt a funkciót töltheti be a *nehogy* is (*Nehogy megtedd!*), de emellett féltő, aggódó intést, erős tiltást is megjeleníthet: *Nehogy megfázz!* A performatív igével vagy az azzal egyenértékű szerkezettel végrehajtott tiltásokban ezzel szemben az igekötő és az ige együtt marad: *Szó sem lehet arról, hogy megtedd*. A tiltásokról szóló állítások, mivel magukba foglalják az illokúciós erőt megnevező igét vagy kifejezést, szintén ezt a struktúrát követik: *Megtiltotta, hogy elmenjek*. A *hogy* mindkét esetben kötelezően kapcsolja a propozicionális tartalmakat. A tiltás az engedélyezéshez hasonlóan négy alakot (*te; ön, ő; ti; önök, ők*) kíván a paradigmából, de explicit és implicit előfordulásában egyaránt.

Az előbbi cselekvéstípusok kapcsán nem kerülhetjük meg a kérdést: vajon a nem direktívumi szintaktikai építkezésmód maga után vonja-e a ráhatói szándék gyengülését, esetleges eltűnését. A válasz kulcsát mindenképpen a szóban forgó performatívumok jelentésében kell keresnünk. Mert mi is történik valójában, amikor az imperatívuszi engedélyezések, tiltások helyett (*tedd meg, ne tedd meg*) a beszélő ezt a cselekvési módot választja? Az igék jelentéséből következően azt jelzi, egyértelműsíti, hogy a partnerének erőteljesebb vagy gyengédebb kényszerítését hatalmánál, döntési jogánál fogva, esetleg jó- vagy rosszindulatától, szigorától, egyéb emocionális indíttatásból kiindulva viszi végbe: *Megengedem, hogy elmenj moziba* ≈ 'Én a beszélő, a helyzetemnél fogva / jókedvemben / az irántad való jóindulatomból stb. engedélyt adok a propozicionális tartalomba foglalt cselekvésre, tehát tedd meg'. Nem nehéz belátnunk, hogy az iménti szemantikai összetevők nem azonosíthatók a direktívumokéival ('követelem, kérem stb., hogy tedd meg'), mivel inkább a megnyilatkozó ráhatói magatartásának emocionális és a két fél viszonyára utaló elemeit hangsúlyozzák. Ezek a sajátosságok a leírásom következő illokúciós osztályához, az expresszívumokhoz is kötik őket.

SZAKIRODALOM

- Allan, K. 1998. Speech act classification and definition. In: Mey, J. L. (ed.): *The concise encyclopedia of pragmatics*. Amsterdam, Elsevier Science Ltd., 922–7.
- Austin, John. L. 1990. *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai Kiadó. Angolul: How to do things with words. Oxford, Clarendon.
- Bach, K. – R. M. Harnish 1979. *Linguistic communication and speech acts*. Cambridge, MA., MIT Press.
- Ballmer, Thomas T. – Waltraud Brennenstuhl 1981. *Speech Act Classification: A study in the Lexical Analysis of English Speech Activity Verbs*. Berlin, Springer Verlag.
- Bél Mátyás 1781. *Magyar grammatika vagy is a haza nyelvnek gyüikeres megtanulására való intézet ugyan a magyar nemzeti iskolák számára*. Buda.
- CorpGramm. *Corpvs Grammaticorum Lingvae Hyngricae. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Kiadta Toldy Ferenc, Pest, 1866.
- Clark, Herbert H. 1996. *Using Language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DebrGr. 1795. *Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság*. Béts.
- Dirven René – Verspoor, Marjolijn 2004. *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. Amsterdam, John Benjamins.
- Földi János 1912. *Földi János Magyar grammatikája*. Közzéteszi Gulyás Károly. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Fraser, Bruce 1974. An Analysis of vernacular performative verbs. In: R. W. Shuy – C.-J. Bailey, *Towards Tomorrow's Linguistics*. Washington, Georgetown University Press, 139–58.
- Groenendijk, Jeroen – Stokhof, Martin 1997. Questions. In: Lappin, S. (ed.): *The Handbook of contemporary semantic theory*. Oxford, Blackwell, 361–83.
- Harnish, Robert M. 1994. Mood, meaning and speech acts. In: Tsohatzidis, S. (ed.): *Foundations of speech act theory: philosophical and linguistic perspectives*. London, Routledge, 407–59.
- Katz, Jerrold J. 1977. *Propositional Structure and Illocutionary Force*. New York, Crowell.
- Kiefer Ferenc 2005. *Lehetőség és szükségszerűség. Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc– Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris.
- Krékits István 2006. *Felszólító performatív beszédaktusok. A „beavatkozás” igéi*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lampert, Andrew – Dale, Robert – Paris, Cecile 2006. <http://www.ics.mq.edu.au/~rdale/publications/papers/2006/SpeechActsVRM-ALTW2006-Lampert.pdf>.
- Lenz, Friederich 1997. *Diskursdeixis in Englischen. Sprachtheoretische Überlegungen und lexikogrammatistische Analysen*. Tübingen, Niemeyer.
- Lyons, John 1995. *Linguistic semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Márton József 1807. *Kurzgefasste ungarische Grammatik*. Bécs.
- Márton József 1810. *Versuch einer ausführlichen praktischen ungarischen Sprachlehre für Deutsche*. Bécs.
- McCawley, James D. 1977. Remarks on the lexicography of performative verbs. In: Rogers, et al. (eds): *Proceedings of the Texas Conference on Performatives Presuppositions and Implicatures*. Arlington VA: Center of Applied Linguistics, 13–26.
- Molnár Ilona 1994–1995. Az alárendelt mondatbeli felszólító módról. *NyK*. 5–43.
- Prileszky Csilla 1974. A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *NyudÉrt*. 83. 473–5.
- Recanati, F. 1987. *Meaning and force*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sadock, Jerrold M. 1994. Toward a Grammatically Realistic Typology of Speech Acts. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.): *Foundations of Speech Act Theory: Philosophical and Linguistic Perspectives*. London, Routledge.
- Searle, John 1975. A taxonomy of illocutionary acts. In: Gunderson, K. (ed.): *Language, mind and knowledge*. Minnesota Studies in the Philosophy of Science 7. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Searle, John 1979. *Expression and Meaning*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Searle, John 1989. How performatives work. *Linguistics and Philosophy* 12: 535–58.
- Sweetser, Eve 2001. Blended spaces and performativity. *Cognitive Linguistics* 11: 305–34.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Tóth Enikő 2005. Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felszólító módról. *LingDok4*. Szeged, SZTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 175–90.

- Turi Gergő 2009. *Kötőmód a mai magyar nyelvben*. Argumentum 5. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
Vendler, Z. 1972. *Res Cogitans*. Ithaca, New York, Cornell University Press.
Verschueren, Jef 1980. *On Speech Act Verbs*. Amsterdam, John Benjamin.
Wierzbicka, Anna 1987. *English speech act verbs: a semantic dictionary*. Sydney, Academic Press.

Szili Katalin
egyetemi docens
ELTE BTK
Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék

SUMMARY

Szili, Katalin

The imperative seen from a pragmatic angle (part one)

This paper uses a large sample of linguistic material to establish the range of speech acts that can be performed in Hungarian by using verb forms involving the mood marker *-j*, and to explore formal and usage-based characteristics related to their functions. Furthermore, the author intends to contribute to resolving a problem often raised with respect to the syntax of the imperative: whether there is a subjunctive mood in Hungarian, and what its scope is if any. In order to reach those goals, the author clarifies a number of issues pertaining to speech act theory, including the relationship between speech act verbs and performatives and presents specific methods of analysing the individual speech acts. The types of acts she defines as being expressed by the mood marker *-j*, that is, directive acts, acts midway between directive and expressive ones, impressive-expressive acts, and assertive acts, show that the author relies on Searle's classification but rejects its strict principles of separation of illocutionary classes, claiming instead that there are also transitional classes unifying features of two or more basic types. By using a pragmatic approach and employing a tripartite set of criteria for telling imperatives and subjunctives apart, the author claims that, in addition to syntactic structures analysed as involving the subjunctive, there are also two-faced structures uniting features of directives (traditionally seen as involving verbs in the imperative) and conjunctives.

Keywords: speech acts, performatives, imperative, subjunctive

A nyelvi változás formális modellezése

1. Bevezetés

Bár a nyelv változásának elemzése és leírása mindig is a nyelvészeti érdeklődés homlokterében állt, a nyelvi változás formális modellezése viszonylag új és gyorsan fejlődő kutatási terület, amely a generatív nyelvészet, a történeti nyelvészet, a korpusznyelvészet, a nyelvelsajátítás, a populációgenetika, valamint a számítógépes és matematikai-statisztikai modellezés eszköztárait felhasználva igyekszik feltárni a nyelvek változásának mechanizmusait. Ez a fajta megközelítés felcsillantja annak a reményét, hogy a nyelvi változás pontosabb jellemzésével választ kaphatunk a történeti nyelvészet olyan klasszikus kérdéseire, mint hogy vannak-e a nyelvek változásának „természetes” irányai, a nyelvi változás visszafordíthatatlan folyamat-e; ugyanakkor pedig pontosabban meg tudjuk ragadni a nyelvelsajátítás és a nyelvi változás kapcsolatrendszerét, vagy a nyelvi változás gyorsasága és jellege, valamint a nyelvet hordozó népesség populációdinamikája közötti összefüggést.

Az alábbiakban egy rövid szakirodalmi áttekintést kívánok adni, bemutatva a jelenleg élő főbb kutatási irányzatokat. E bevezetőt követően először a nyelvváltozás-modellek általános felépítését mutatom be (2. rész), majd azok legfontosabb részeit, a nyelvmodelleket (2.1. rész), a tanulásmo-delleket (2.2. rész), a nyelvikompetencia-modelleket (2.3. rész) és a populációmodelleket (2.4. rész) tekintem át. Végül ez eddigi kutatások érdekes eredményeiből, illetve a még nyitott, vitatott kérdé-sekből ismertetek néhányat.

Fontos megjegyezni, hogy ebben az áttekintésben a (morfo)szintaktikai változásokat feldol-gozó szakirodalomra koncentrálok, a fonológiai változások formális modellezésével foglalkozó szakirodalom bemutatására nem vállalkozom.

2. A nyelvváltozás-modellek közös jellemzői

Közös jellemzője a modelleknek, hogy a nyelvi változást a nyelvelsajátítás folyamatán keresztül kívánják megragadni, követve azt az elképzelést, miszerint egy adott nyelvet beszélő két generáció nyelvváltozata közötti eltérés oka abban áll, hogy az újabb generáció a régiétől némileg eltérő nyelvtant sajátított el.

A nyelvi változás formális modelljei jellemzően a következő elemekből építkeznek:

- Nyelvmodell: milyen a nyelv felépítése, szerkezete.
- Nyelvelsajátítás-modell: milyen tanulási algoritmussal modellezhető a nyelvelsajátítás.
- Nyelvikompetencia-modell: hogyan jellemezhető egy beszélő anyanyelvi tudása.
- Populációmodell: milyen a nyelvet hordozó közösség összetétele; az egyes generációk aránya, a generációk átfedésmentesek-e, vagy sem.

A fenti modelleket természetesen úgy érdemes megkonstruálni, hogy azok minél jobban közelítsenek a valósághoz, ugyanakkor viszont formális tulajdonságaiknak köszönhetően alkalmasak legyenek a modellezésre. A fenti modulok megalkotásánál a szerzők értelemszerűen az egyes részterületek eredményeire támaszkodnak (így például a nyelvelsajátító algoritmusok meghatározásánál a nyelv-elsajátítás kutatási eredményeire).

A fenti elemeket megfelelően specifikálva jól modellezhető az, hogy egy-egy nyelvi jelenség több generáción át hogyan terjed el (vagy éppen hal ki) a nyelvet beszélő populációban. Megvizsgál-ható az is, hogy egy új nyelvi jelenség „sikere” miképpen függ az olyan tényezőktől, mint hogy a vizs-gálat kezdetén a népesség mekkora arányban használta ezt az új jelenséget, vagy hogy a nyelvelsa-játítás mechanizmusa pontosan hogyan jellemezhető.

Mivel a szövegkorpuszok segítségével sok esetben jól rekonstruálható egy-egy nyelvi változás térhódításának az időbeli lefolyása, a fenti módon konstruált modelleket tesztelhetjük úgy, hogy az általuk felrajzolt változási pályákat összevetjük a valóságban tapasztaltakkal.

Ugyanakkor a formális modellezés arra is felhasználható, hogy egyes, a történeti nyelvészeti vagy nyelvelsajátítási szakirodalomban felmerült elméleti javaslatok érvényességét, magyarázó erejét próbának vessük alá. A nyelvi változás formális modellezésével például feltárható az, hogy a nyelv-elsajátítás egyes modelljeivel a nyelvi változás milyen típusai konzisztensek.

2.1. Nyelvmodell

Az egyes modellek jelentősen eltérnek abban, hogy mennyire finoman kidolgozott nyelvmodellel operálnak. Általánosságban elmondható azonban, hogy jellemzően generatív szemléletű nyelvmo-delljük van, vagyis azt feltételezik, hogy a lehetséges nyelvek körét az elvek és paraméterek alkotta

univerzális nyelvtan (UG) jelöli ki. Ez azért is előnyös, mert a nyelvészajátítás feladata ez esetben nem más, mint véges számú paraméter megfelelő értékének a megtanulása. Ez azt jelenti, hogy jelentősen korlátozva van azoknak a potenciális nyelveknek a köre, amelyek közül a megtanulandót azonosítania kell a tanulóalgoritmusnak. Ez a korlátozott úgynevezett hipotézis-ter (vagy keresési tér, *search space*) lehetővé teszi, hogy az modellezett beszélő a tanulóalgoritmus segítségével véges lépésben, véges számú példa alapján magas valószínűséggel eltalálja a „szülők” (a példákat generáló beszélők) nyelvtanát.

A szerzők tanulmányaikban a hangsúlyt jellemzően a tanulási algoritmusok, illetőleg a populáciodinamika kérdéseire helyezik, ezért nyelvmodelljeik többnyire meglehetősen vázlatosak, és jelentősen eltérnek a kidolgozottság tekintetében. Niyogi (2002) a nyelvet gyakorlatilag a jólformáltnak minősülő szófüzerek halmazával azonosítja: a mondatokat lexikai elemek rendezett halmazának tekinti, és nem feltételez semmilyen hierarchikus szerkezetet. Yang (2002), bár tanulmányában egy szórendi változás elterjedésének meggyőző elemzését adja, a nyelvmodelljét illetően csak annyit mond ki, hogy az elvek és a paraméterek elméletének kereteit feltételezi. Briscoe (2000) tanulmánya kifinomultabb modellel dolgozik: az ő megközelítésében ugyanis a tanulóalgoritmus nemcsak a szintaktikai jólformáltságot, hanem a szófüzerek és a hozzájuk rendelt logikai forma (jelentés) megfelelőségét is figyelembe veszi. Briscoe (2002) a mondatnak egy, a kategoriális grammatikából kölcsönzött szerkezetet tulajdonít, a mondatjelentést pedig egy egzakt formális szemantika módszerrel (az úgynevezett lambda-kalkulus) segítségével, kompozicionálisan származtatja a szerkezetből és lexikális elemek jelentéséből.

2.2. Tanulásmodell

A tanulási algoritmus meghatározása a formális modell felépítésének kulcslépése. A tanulási algoritmusokat jellemzően az alábbi forrástípusokból veszik a szerzők:

- generatív történeti nyelvészeti szakirodalomban javasolt algoritmusok, például az úgynevezett küszöbinger-tanulóalgoritmus (*trigger learning algorithm*) (Lighfoot 1992, Gibson–Wexler 1994);
- nyelvészajátítási vagy általában a tanuláspszichológiai szakirodalomban javasolt algoritmusok;
- gépi tanulás elméletében használt, elméleti egyszerűségük miatt vonzó algoritmusok.

A tanulási algoritmusok lényegében azt a folyamatot ragadják meg, és teszik explicitté, ahogyan a nyelvtanuló az újabb és újabb nyelvi adatokkal találkozáva fokozatosan módosítja a megtanulandó nyelvtanról alkotott hipotézisét (ideális esetben mindaddig, mígnem a megtanulandó nyelvvel azonos nyelvtanhoz konvergál).

Niyogi (2002) cikkében három tanulóalgoritmust vizsgál. Az úgynevezett emlékezet nélküli (*memoryless learner*) és a mintaalapú hibaminimalizáló (*batched error based learner*) tanulóalgoritmusok igen egyszerűek: fő vonzerejük az, hogy egy nyelvi változás egy adott populáción belüli, generációk közötti elterjedését egzakt módon, függvényszerűen tudjuk modellezni. Ezekben a modellekben a nyelvtanuló a felnőtt generáció által generált mondatokkal találkozik, és ezek alapján dől el, hogy a felnőtt populáció által beszélt két versengő nyelvváltozat (L1 és L2) közül melyiket sajátítja el. Ezek a mondatok háromfélék lehetnek aszerint, hogy csak L1 nyelvváltozatban, csak L2 nyelvváltozatban vagy pedig mind L1 és L2 nyelvváltozatban grammatikusak. Az egyes nyelvváltozatok generációk során alakuló terjedését, illetve visszaszorulását ezért döntően befolyásolja, hogy mekkora az átfevés L1 és L2 között a grammatikus mondatok tekintetében.

Niyogi (2002) ezen kívül vizsgálja a jól ismert úgynevezett küszöbinger-tanulóalgoritmust is: eszerint egy paraméter adott értékét akkor sajátítja el a nyelvtanuló, ha az arra egyértelműen utaló mondatok egy adott küszöbértéket meghaladó arányban szerepelnek azok között a mondatok között,

amelyekkel a tanulási folyamat során találkozunk. Niyogi (2002) ezzel kapcsolatban arra az érdekes eredményre jut, hogy ha a paraméterek helyes értékek elsajátítása valóban a fenti módon történik, akkor teljesen homogén nyelvi közeg esetén is automatikusan meg fog indulni egy eltérő nyelvváltozat térhódítása. Ez szép példája annak, hogy a formális modellezés segítségével egy szakirodalmi hipotézis következményei egzaktan elemezhetők, és ezáltal a formális modellezés hozzájárulhat a szakirodalomban szereplő javaslatok értékeléséhez.

Yang (2002) cikkének homlokterében a versenyző nyelvtanok tézise áll; tanulóalgoritmus tekintetében az pszichológiai szakirodalomban ismert úgynevezett lineáris jutalmazási és büntetési sémát (*linear reward and punishment scheme*) használja.

Briscoe (2000) tanulmányában konkrét algoritmusok kiértékelése helyett azzal az általánosabb kérdéssel foglalkozik, hogy a nyelvsajátító algoritmus esetén beszélhetünk-e úgynevezett induktív aszimmetriáról (*inductive bias*), vagyis igaz-e az, hogy az algoritmus egyes nyelvváltozatokat, paraméterértékeket könnyebben elsajátít, mint másokat. Ilyen helyzet áll fenn például akkor, ha az UG egyes paraméterértékei a tanulási folyamat kezdetén nem specifikálatlanok, hanem egy úgynevezett előre beállított (*default*) értékkel vannak feltöltve. Ez esetben az algoritmus csak akkor változtatja meg ezt az értéket, ha megfelelő mennyiségű ellenpéldával szembesül a tanulási folyamat során. Ha a nyelvsajátítási folyamatban valóban működik ehhez hasonló induktív aszimmetria, az részben magyarázatot nyújthat a nyelvsajátítás mint tanulási folyamat gyorsaságára és hatékonyságára.

2.3. Nyelvikompetencia-modell

A szakirodalom egy része azt feltételezi, hogy a tanulás folyamatának lezárultával a nyelvtanuló egy konkrét nyelvtanra konvergál, és ezt követően ennek a nyelvtannak a segítségével generál nyelvi adatokat (pl. Niyogi 2002 és Briscoe 2000).

Más szerzők (pl. Yang 2002) ezzel szemben azt feltételezik, hogy a beszélők több párhuzamos nyelvtannal is rendelkezhetnek egy időben. Egy-egy nyelvtanhoz tartozik egy adott súly, és ez annak a valószínűségét fejezi ki, hogy a beszélő az adott nyelvtant használja egy nyelvi adat generálására. Ezekben a modellekben a tanulási folyamat nem más, mint az egyes nyelvtanvariánsokhoz tartozó súlyok módosítása annak függvényében, hogy a nyelvtanuló melyik nyelvtanvariáns segítségével tudja sikeresen elemezni azokat a nyelvi adatokat (mondatokat), amelyekkel a tanulás folyamán találkozunk. Ebből az is következik, hogy nem homogén környezetben (vagyis ahol a felnőtt beszélők két vagy több nyelvváltozatot beszélnek) a nyelvtanuló két vagy több nyelvtant fog elsajátítani és használni. A nyelvtanvariánsok súlya a környezet összetételétől, illetve attól függ, hogy az egyes nyelvváltozatok mennyire fedik át egymást.

2.4. Populációmodell

A populációmodellek tekintetében a szakirodalomban több, jelentősen eltérő megoldást találunk. Így például Niyogi (2002) számos leegyszerűsítő feltevéssel dolgozik: a beszélők generációi között nincs átfedés, a nyelvtanuló generáció tagjai csak a felnőtt generáció tagjaitól tanulnak (vagyis nincs generáción belüli tanulás, úgynevezett *peer learning*), az egymást követő generációk tagjai azonos valószínűséggel találkozhatnak egymással, a populáció nagysága végtelennek van tekintve stb. A fenti leegyszerűsítések előnye az, hogy így a szerző egyrészt a tanulóalgoritmusok összehasonlítására tud koncentrálni, másrészt pedig analitikusan levezethető, zárt képletbe összefoglalható, intuitíve jól átlátható és értelmezhető eredményekre jut.

Briscoe (2000) ettől jelentősen eltérő megközelítést alkalmaz: a populáció összetételét, növekedését, a populáció tagjainak interakcióját részletesen modellezi. Niyogitól (2002) eltérően megen-

gedi azt, hogy a nyelvtanulók a saját generációjuk tagjai által generált nyelvi adatból is tanuljanak, és véges létszámú populációval dolgozik: jól definiált tulajdonságokkal rendelkező ágensekből álló dinamikus rendszert vizsgál, amelyben az ágensek adott valószínűséggel, meghatározott szabályok szerint lépnek interakcióba. A részletes populációmodell valóságghűbb elemzést tesz lehetővé, ennek azonban az az ára, hogy az eredményeket nem lehet képletszerűen, zárt formában levezetni, hanem számítógépes szimulációkhoz kell folyamodni. (Cangelosi-Parisi 2002)

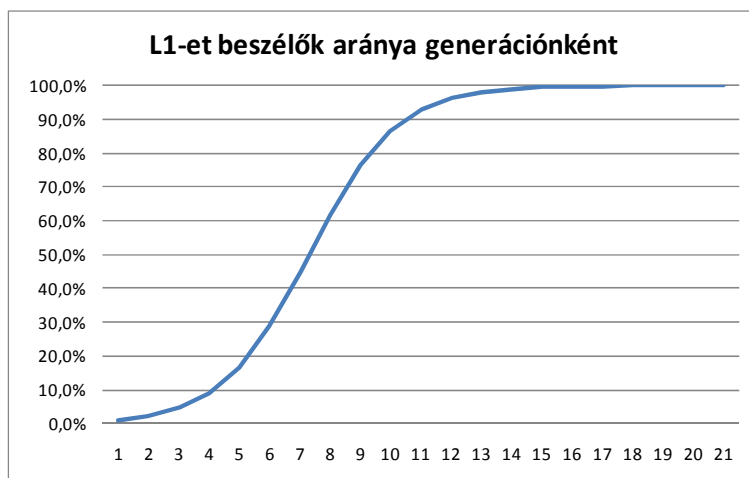
3. A nyelvi változás formális modellezésének eredményei, nyitott kérdései

A nyelvi változás formális modellezése számos alapvető összefüggés feltárásához vagy már létező intuitív elképzelések, sejtések pontosabb megragadásához és alátámasztásához segített hozzá.

A nyelvi változás gyorsaságát és irányát illetően például a szóban forgó nyelvváltozatot beszélők népességben belüli aránya, illetve a nyelvváltozatok közötti átfedés nagysága (az A nyelvtanból generált mondatok hány százaléka nem grammatikus a B nyelvtan szerint és fordítva) bizonyultak a legfontosabb paramétereknek. Mivel ezek a paraméterek korpuszokból is becsülhetők, a szakirodalomban felállított hipotézisek helytállóságát a történelmi adatok segítségével is tesztelni lehet.

Az alábbi grafikon az L1 nyelvváltozat terjedését mutatja be L2 nyelvváltozat rovására az alábbi paraméterek mellett (Niyogi 2002):

- tanulóalgoritmus: emlékezet nélküli tanuló,
- L1-et beszélők kezdeti aránya: 1%,
- annak a valószínűsége, hogy egy L1-et beszélő személy L2-ben is létező mondatot mond: 90%,
- annak a valószínűsége, hogy egy L2-et beszélő személy L1-ben is létező mondatot mond: 95%.

A nyelvi változás formális modelljei segíthetnek választ adni arra a régi dilemmára is, hogy a nyelvi változások irányukat tekintve determinisztikusak, visszafordíthatatlanok-e, illetve hogy egy részpopulációban megjelent változás milyen eséllyel terjed el a teljes populációban. Bár konkluzív válasszal még nem rendelkezünk erre a kérdésre, az már világosan látszik, hogy ebben a tekintetben sok múlik azon, hogy milyen tanulóalgoritmussal modellezzük a nyelvsajátítás folyamatát.

A nyelvi változás formális modellezése segíthet egyes, látszólag független nyelvi változások közötti összefüggések feltárásában is: így például Yang (2000) meggyőzően mutatja be két szintaktikai változás (az úgynevezett pro-drop¹ terjedése és a V2 szörend² visszaszorulása) közötti összefüggést a francia nyelvtörténetben.

Végezetül, mint már említettük, a nyelvi változás formális modellezésének egyik fő előnye az, hogy lehetővé teszi az elméleti szakirodalomban a nyelvi változás mikéntjéről föllállított hipotézisek pontos megragadását és tesztelését, értékelését.

Összességében megállapítható tehát, hogy a formális modellezés mint módszertan jelentősen hozzájárulhat a nyelvi változások jobb megértéséhez.

SZAKIRODALOM

- Briscoe, Edward J. 2000a. Grammatical Acquisition: Inductive Bias and Co-evolution of Language and the Language Acquisition Device. *Language* 76/2: 245–96.
- Briscoe, Edward J. 2000b. Evolutionary Perspectives on Diachronic Syntax. In: Susan Pintzuk – George Tsoulas – Anthony Warner (eds.): *Diachronic Syntax: Models and Mechanisms*. Oxford University Press, Oxford.
- Briscoe, Edward J. (ed.) 2002: *Linguistic Evolution Through Language Acquisition: Formal and Computational Models*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Clark, Robin – Roberts, Ian 1993. A Computational Model of Language Learnability and Language Change. *Linguistic Inquiry* 24/2: 299–345.
- Cangelosi, Angelo – Parisi, Domenico 2002. *Simulating the Evolution of Language*. Springer, London.
- Gibson, E. – Wexler, K. 1994. Triggers. *Linguistic Inquiry* 25: 355–407.
- Jäger, Gerhard 2007. Evolutionary Game Theory and Typology. A Case Study. *Language* 83/1: 74–109.
- Kandler, Anne – Steele, James 2008. Ecological Models of Language Competition. *Biological Theory* 3/2: 164–73.
- Kroch, Anthony 1989. Reflexes of Grammar in Patterns of Language Change. *Language Variation and Change* 1: 199–244.
- Lightfoot, David 1992. *How to Set Parameters: Arguments from Language Change*. MIT Press, Cambridge (MA).
- Lightfoot, David 1997. Shifting Triggers and Diachronic Reanalyses. In: Ans van Kemenade – Nigel Vincent (eds.): *Parameters of Morphosyntactic Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lightfoot, David 1999. *The development of language: Acquisition, change and evolution*. Blackwell, Oxford.
- Nedergaard Thomsen, Ole 2006: *Competing Models of Linguistic Change. Evolution and beyond*. John Benjamins, Amsterdam.
- Niyogi, Partha – Berwick, Robert C. 1997. *A Dynamical Systems Model for Language Change*. In: *Complex Systems*, 11: 161–204.
- Niyogi, Partha 2002. The Computational Study of Diachronic Linguistics. In: David Lightfoot (ed.): *Syntactic Effects of Morphological Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Niyogi, Partha 2006. *The Computational Nature of Language Learning and Evolution*. MIT Press, Cambridge (MA).
- Yang, Charles D. 2002. Grammar Competition and Language Change. In: David Lightfoot (ed.): *Syntactic Effects of Morphological Change*. Cambridge University Press, Cambridge.

Halm Tamás

PhD-hallgató

PPKE-BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

¹ A pro-drop némileg leegyszerűsítve az a jelenség, hogy semleges mondatokban a mondat alanyát kifejező személyes névmás elhagyható, például *Futok* (magyar) vs. **Am running* (angol).

² V2 szörendűnek azokat a nyelveket tekintjük, ahol a következő alapszórendeket figyelhetjük meg: SVO, OVS, XVSO, vagyis az ige mindig a második helyen található.

SUMMARY

*Halm, Tamás***The formal modelling of language change**

The aim of this review article is to provide a short overview of the literature on the formal modelling of language change. The formal modelling of language change is a rapidly developing research programme situated at the intersection of generative linguistics, historical linguistics, corpus linguistics, language acquisition, population genetics and computational and mathematical-statistical modelling. Its research agenda includes such goals as the precise and formal characterisation of linguistic change, the analysis of the relationship between language change and language acquisition, and the exploration of the connections between the speed and character of language change on the one hand and the population dynamics of the language community on the other.

Keywords: computational linguistics, language acquisition, syntax, historical linguistics, corpus linguistics, generative linguistics

Kolumbusz tojása Adalékok egy közismert szólás eredetéhez

A kifejezés eredetét kutatva a forrásokból először is azt tudhatjuk meg, hogy Girolamo Benzoni *Az Újvilág története* című művében (Velence, 1565) írja le az általa csak hallomásból ismert történetet, és ez arra mutat, hogy a szájhagyomány már egy ideje Kolumbusz személyéhez kapcsolta a tojás felállításának zseniálisan egyszerű megoldását:

„Kolumbusz sok spanyol nemes társaságában vett részt az ebéden [Mendoza bíborosnál 1493-ban]... Egyikük szólásra emelkedett: »Kristóf úr, ha ön nem jutott volna el Indiába, itt Spanyolországban akkor sem volnánk híján olyan embernek, aki megkísérelte volna ugyanazt, amit ön tett, hiszen a mi országunk bővelkedik nagy emberekben, akik egyaránt járatosak a kozmográfiában és az irodalomban.« Kolumbusz semmit nem válaszolt e szavakra, hanem hozott magának egy tojást, amit letett az asztalra, majd így szólt: »Uraim, bármelyikükkel hajlandó vagyok fogadni, hogy nem tudja úgy a csúcsára állítani ezt a tojást, ahogy én, pusztán kézzel, minden támaszték nélkül.« Mindnyájan megpróbálták, és senkinek nem sikerült a csúcsán megállítania. Miután a tojás körbement és visszajutott Kolumbusz kezébe, ő hozzátette az asztalhoz, és az megállt, mivel az ütéstől kissé behorpadt a csúcsa. Amitől is mindnyájan zavarba jöttek, mert megértették, hogy mit akart mondani: hogy miután valaki megtette, már mindenki tudja, hogy hogyan lehet megcsinálni” (Benzoni 1565, idézve Gardner 2000 nyomán).

Giorgio Vasari ezzel szemben már 15 évvel előbb beszámol egy hasonló történetről *A legkiválóbb festők, szobrászok és építésszek élete* című, Firenzében 1550-ben megjelent könyvében (magyarul: 1973). Ebben elmeséli, hogy az ifjú itáliai építész, Filippo Brunelleschi (1377–1446) szokatlanul nagy és súlyos kupolát tervezett a firenzei dóm, a *Santa Maria del Fiore* számára. Az Amerika felfedezését mintegy 70 évvel megelőző, 1420 körül játszódó történet szerint a város tisztviselői és a mesterek látni szerették volna e nehéz és bonyolult építkezés modelljét, de ő visszautasította a kérést, felajánlva inkább, hogy:

„...az készítse el a kupolát, aki egy sima márványlapon függőlegesen meg tud állítani egy tojást, ebből ugyanis kitetszik, hogy kinek mennyi esze van. Tehát kerfuttak egy tojást, és valamennyi mester megpróbálta felállítani, de egyiküknek sem sikerült. Filippo, amikor felszólították, hogy állítsa fel, ügyesen megfogta, erősen odaütötte az alját a márványlaphoz, s így fel is állította a tojást. A művészek erre morogni kezdtek, hogy ezt ők is meg tudták volna csinálni, de Filippo az arcukba nevetett, és azt felelte, hogy a kupolát is fel tudták volna építeni, ha megmutatná nekik a modellt vagy a tervrajzot” (Vasari 1973: 215).

E frappáns felelettel el is dőlt, hogy őt kell megbízni a munka végrehajtásával. A történetnek van még egy érdekessége. Amikor végül elkészült a nagy kupola (sok évvel később, de évtizedekkel Kolumbusz első útja előtt), az alakja éppen olyan volt, mint egy fél tojás, amelyet a csúcsánál belapí-

tottak. A fenti történetből azonban nem keletkezett Brunelleschi nevéhez kapcsolható állandósult szókapcsolat.

A kiváló magyar szóláskutató O. Nagy Gábor *Mi fán terem?* című munkájában így ír a *Kolumbusz tojása* szólásról:

„...a *Kolumbusz tojása* egy spanyol kifejezés átalakítása, amely magyar fordításban *Jancsi tojásának* hangzanék [...], s a következő anekdotát fűzik hozzá: Sok nagy koponya törte már rajta a fejét, hogyan lehetne egy sima asztalra úgy rátenni egy tojást, hogy az a hegyén megálljon. Jancsi gyengédnek hozzáütötte az asztal lapjához a tojást, s ezzel megoldotta a kérdést” (O. NAGY 1979³: 289).

Az *huevo de Colón* szinonimájaként a spanyolban valóban létezik az *huevo de Juanelo* kifejezés 'olyan dolog, ami nehéznek látszik, valójában azonban igencsak egyszerű, ha már tudjuk rá a megoldást' jelentésben (vö. Moliner 1983, II, 73; *Diccionario de la lengua española*, 1984, II, 750; Sánchez 1997: 186). José María Iribarren és Manuel Martín Sánchez spanyol szóláskutatók szerint Jancsi a magyar lexikonok által egyáltalán nem ismert, itáliai származású kiváló feltaláló mérnök Juanelo Turriano, olaszul Giovanni Torriani volt, akinek zseniálisan egyszerű vízemelő szerkezete segítségével látták el Toledót és az Alcazár erődítményt vízzel a város alatt mintegy 100 méterrel folyó Tajo vizét felemelve (Iribarren 1955, 1974⁴: 401–2; Sánchez 1997: 186). A szólás vitalitását jelzi, hogy több 17. századi spanyol költő, drámaíró művében felbukkan az *huevo de Juanelo* kifejezés. Calderón a *La Dama Duende* [Huncut kísértet] című művében (2. felvonás, 3. jelenet) például az egyik szereplő, Doña Ángela szájába adja a kifejezést és annak magyarázatát. Jeles szóláskutatónk O. Nagy Gábor magyarázata azonban ez esetben nem állja meg a helyét. A *Kolumbusz tojása* szólás nem lehetett ugyanis az *huevo de Juanelo* kifejezés átalakítása, mert Turriano Amerika felfedezése után majd 40 évvel később készítette el a szerkezetét Toledo városában.

A szólásban emlegetett tojás – a felhasznált források szerint – időrendi sorrendben leginkább Brunelleschi tojása lehetett volna (1420 körül). Állandósult szókapcsolatként, klasszikus paneuropeizmusként azonban Kolumbusz nevével rögzült (1492 után) az európai köztudatban, nyelvi világgépben és különösen a spanyolokéban. Jól szimbolizálja ezt a spanyolországi Sant Antoni de Calonge (Costa Brava) belvárosában álló tojás alakú Kolumbusz-emlékmű is. Az 1534 után keletkezett *Juanelo [Turriano] tojása* mondás pedig kizárólag a spanyol nyelvben lett használatos a *Kolumbusz tojása* szólás utólagos szinonimájaként.

A szólások világát, különösen pedig eredetüket gyakran hasonlítják egy kirakós játékhoz, amelynek csak minden tizedik elemét ismerjük, és amelynek rekonstruálása során nagyon kell ügyelnünk arra, hogy ne erőltessünk bele egy elemet olyan részbe, amelynek üresen kell maradnia (Guiraud 1962: 108). A szólásvizsgálatok, szólásetimológiák tehát mindig nagyon körültekintő, aprólékos, *sziszifuszi munkát* igényelnek, és ha e munka során *Ariadné fonalaként* felbukkan egy adat, egy nyom, amelyen elindulva megfejthetjük a homályban maradt részeket, ahogy tettük ezt fenti eszmefuttatásunkban, akkor utólag már elmondhatjuk, hogy mindez persze olyan *egyszerű volt, mint a Kolumbusz tojása*.

SZAKIRODALOM

- Benzoni, G. 1565. *Historia del mundo nuovo*. Venezia.
 Calderón, P. 1629. *La Dama Duende*. Madrid, Espasa-Calpe S.A., Colección Austral, n° 659, 1946, 117.
Diccionario de la lengua española I–II. 1984. Madrid, Real Academia Española.
 Gardner, M. 2000. *Piet Hein szuperellipszise*. <http://www.sulinet.hu/termeszetvilaga/archiv/2000/0001/05.html>
 Guiraud, P. (1961): *Les locutions françaises*. Paris, P.U.F. (Que sais-je ? 903).

- Gyapai – Megyer – Ritók 1983. *Ki mondta? Miért mondta?* Budapest, RTV–Minerva.
- Iribarren, J. M. 1955, 1974⁴. *El porqué de los dichos*. Madrid, Aguilar.
- Moliner, M. 1983. *Diccionario de uso del español I–II*. Madrid, Gredos.
- O. Nagy, G. 1979³. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Budapest, Gondolat.
- Sánchez, M. M. 1997. *Diccionario del español coloquial. (Dichos, modismos y locuciones populares)*. Madrid, Tellus.
- Vasari, G. 1973. *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*. Budapest, Magyar Helikon [Eredetiben: *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*. Firenze, 1550.]

Bárdosi Vilmos
professzor
ELTE BTK

Gyümölcsneveinkhez II.

törpe mandula J. *Prunus tenella* (P. 173). Kora tavasszal, még a lombfakadás előtt rózsaszínné varázsolja a lejtőgyep egy részét, messziről virít a domboldalakon. Termése ehető, két centiméteres egymagvú csontár, amelyet sűrű, molyhos burok fed. Íze és gyógyhatása azonban messze elmarad a manduláétól.

1911-től adatolható a magyarban: *törpe mandula* 'Prunus nana' (Nsz. 249). Számos idegen nyelvi megfelelője ugyancsak 'törpe v. alacsony mandula' jelentésű; vö. ném. *Zwergmandel*, le. *mig-datek karłowaty*, szlk. *mandla nížka*, cs. *mandloň nížká*, or. *mindal' nížkii*, észt *väike mandlipuu*, ang. *dwarf almond tree* (PN.), *dwarf russian almond* (W.), dán *dværg-mandel*, sv. *dvärgmandel* (EL.), fr. *amandier nain* (GRIN.).

Társneve a gyümölcsére utaló *hangabarack* (P. 470; R. 1807: *hanga baratzk* 'hanga mondola' [MFüvK. 295], 1911: *hanga mandula* 'Prunus nana' [Nsz. 249]). A név a törpe mandulának a barackfajokkal való rokonságára utal. Az összetétel *hanga* előtagja botanikai szakszó, az *Erica* növény-nemzetség neve. Bár próbálkoztak finnugor egyeztetéssel és török származtatással, a TESz. szerint ismeretlen eredetű. Női keresztnév is. Összetételekben sok más növényt is jelöl; vö. *hangafa*, *hangafű*, *hangarózsa*, *hangagyökér*, *hangarepcsény* stb.

A latin szaknyelvi *tenella* faji terminus 'finom, zsenge, törékeny' jelentésű, a hosszú, vékony ágakra utal. A törpe mandula további idegen nyelvi neve a kí. *ai bian tao* (GRIN.), fi. *migdal pitic* (PN.). A ném. *Kalmückennuss*, *Strauchmandel* (uo.) 'tatármogyoró', illetve 'bokormandula', az or. *стенной миндаль*, szerb *стенски бадем* (EL.) 'sztyeppe mandula', az ang. *russian almond* és jap. *roshia aamondo* pedig 'orosz mandula' jelentésű.

farkasgyümölcs J. *Solanum lycocarpum* (KL.). Őshonos cserje Brazíliában. Nagy, ehető, aromás termései éretten aranysárga, pirosas színűek, hasonlítanak egy közepes méretű paradicsomhoz.

A latin szaknyelvi *lycocarpum* fajnév a gör. *lykosz* 'farkas' és a *karposz* 'gyümölcs' szavakból alkotott összetétel. Ennek tükörszava a mi *farkasgyümölcs* növénynevünk és számos idegen nyelvi megfelelője is; vö. port. *fruta do lobo*, *lobeira* (W.), ang. *fruit for wolfes*, ném. *Wolfsfrucht*, fr. *fruit du loup*, sp. *fruta de lobo*, ol. *frutto del lupo*, or. *волк фрыкмос*, holl. *wolfrucht*, dán, norv. *ulvfrugt*, sv. *vargfrukt*, fi. *susi hedelmäti*, lett *vilks augļu*, litv. *vilkas vaisiai*, le. *owoców wilk*, cs. *vlk ovoce*, szlk. *vlk ovocie*, ro. *lup de fructe*, blg. *вълк плодове* (farkasbogyók), tör. *kurt meyve*, gör. *φρούτα λύκος* 'ua.' (KL.).

A névadás alapja az, hogy e növény gyümölcse egy állat fontos tápláléka. A sörényes farkas 'Chrysocyon brachyurus' fogazata egyedülálló a rokonai között, mivel legerőteljesebbek a rágó zápfogak, és ez inkább a növényevőkre, mint a húsevőkre jellemző. Táplálékának túlnyomó része is növényi eredetű, amelyek közül kiemelkedő jelentőségű a farkasgyümölcs. A *Solanum lycocar-*

pum további neve az észti *hunt puu*, valamint a 'farkasparadicsom', illetve 'farkasalma' jelentésű ang. *wolf tomato* (uo.), *wolf apple* (W.) elnevezés.

Közeli rokona a *Solanum lycopersicum*, a paradicsom elődje, az apró termésű növény tucatnyi fajtájából Peru hegyvidéki területeiről egy került Mexikóba. Az első nemesített paradicsomot valószínűleg az aztékok termesztették, *xitomatl* volt a neve náhuatl nyelvükön, amelynek jelentése 'gömbölyded dolog köldökkel'. Hernán Cortés hozta Európába, miután 1521-ben elfoglalta *Tenochtitlánt*. Európai megjelenéséről először Pietro Andrea Mattioli (latinosított nevén Matthiolus) tudósít 1544-ben, *pomi d'oro* 'arany alma' néven. A magyarban a *paradicsom almája*, *paradicsomalma* névből rövidült. A latin szaknyelvi *lycopersicum* név jelentése 'farkasbarack'.

szikomor füge J. *Ficus sycomorus* (P. 91). Az eperfafélék családjába tartozó fügenemzetség faja. Afrika szavannás és félsivatagos területeinek egyik leggyakoribb, mindig árnyat adó örökzöld fája. Gyümölcse ehető, de nem túl ízletes.

A *szikomor füge* az ang. *sycamore fig* (EL.) vagy a ném. *Sycamorefeige* 'ua.' (KL.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője még a fr. *figuier sycomore*, sp. *ficus sicomoro*, port. *figueira sicômore*, ol. *fico del sicomoro*, fi. *sykomoriviikunapuu*, sv. *sykomorfikon*, észti *sükomorviigipuu*, le. *figa sykoma*, *figowiec sykomora*, cs. *fikovnik sykomora* (uo.). Hasonneve a *szikomorfa* (P. 239).

A *szikomor* nemzetközi szó; vö. ang. *sycamore*, *sycamore*, sp., ol. *sicomoro* (W.), fr. *sycamore*, or. *сукомор*, holl. *sykomore*, dán, norv. *sykomor*, lett *sikomora*, blg., szlk. *sykomora*, ro. *sycamore* (KL.), port. *sicômore* 'ua.' (EL.). A latin szaknyelvi *sycomorus* faji terminus a Dioszkuridésznél is olvasható gör. *szükomórosz* névből származik, amely a gör. *szükon* 'füge' és a *móron* 'eper, szeder' szavakból ered, a korábbi, Arisztotelésznél és Theophrasztosznál már szereplő gör. *szükáminosz* 'eper-fügefű' nevet alakították ki.

Az ókori 'eper' és a 'füge' nevek összetételével alkotott elnevezés alapja alaki hasonlóság, már idősebb Plinius leírása szerint (*Historia naturalis*, 13: 56) „arbor (ficus Aegyptia), moro similis folio, magnitudine, adspecta”, azaz 'fa, egyiptomi fikusz, az eperhez hasonlatosak a levelei, magassága és megjelenése'. Ugyanerre utal a faj ném. *Maulbeer-Feigenbaum* (G. 622), dán *morbaer-figen*, norv. *morbaerfiken* (EL.), ang. *fig-mulberry*, *mulberry fig* (Me.), litv. *šilkmedinis fikusas*, holl. *moerbezievijgeboom* (KL.), vagyis 'eper-fügefű' jelentésű elnevezése. A magyarban is megvan a *vadfügefű*, *eperfügefű* (KatolikusLex.), *eperfüge* (PallasLex.) neve.

Plinius megállapítja továbbá, hogy Egyiptomban sokféle, máshol nem található fa nő, elsősorban a füge, emiatt hívják *ficus Aegyptia* néven; vö. ang. *egyptian sycamore*, cs. *fikovnik egyiptský* (KL.). Magyar társneve is *fáraó füge* (P. 91; R. 1894: *faraó füge* [PallasLex.]), illetve szó szerinti *egyiptomi füge* (uo.) megfelelője. Említették még *ádámfüge* (uo.) néven is.

További neve az ar. *jummyaz*, héb. *sikmá* (www.flowersinisrael.com), holl. *afrikaanse vijg*, tör. *cümbüz ağacı* (KL.). A Katolikus lexikon szerint a szikomorfának a Bibliában hétszer is előforduló és mindig többes számú héber *šikmoth* neve a *šiqúm* ('újraéledés') szóra vezethető vissza, „ami a növény igen erős megújulóképességére utal. Ha a homok teljesen betemeti, vagy a szél kifújja gyökerei közül a homokot, képes igen hosszú idő után is újra hajtani. Nem tévesztendő össze az amerikai *sicamore* fával, ahogy az USA-ban a platán- és juharfát nevezi sok helyen a köznyelv”. Ilyen névadású az or. *разновидность платана* és a gör. *φίκος συκομορέα* (KL.), azaz 'platánfajta, platánfikusz', tulajdonképpen 'szikomorfüge' terminus is.

indiándió J. *Caryocar nuciferum* (P. 123). Guyana, Észak-Brazília, Kolumbia, Costa Rica, Panama, Venezuela és Peru párás erdeiben élő örökzöld trópusi fa. Nagy, csonthéjas gyümölcsöt érlel.

A névben a faji jelző arra utal, hogy a dél-amerikai indiánok számára a fa hasznos nyersanyag, gyümölcse fontos táplálék volt. Az *indiándió* név megfelelőjét csupán a franciában sikerült kimutatni; vö. fr. *noisette indienne* 'ua.' (EL.; ZP.). A zsíros és ragadós gyümölcshúsból kitermelt olajat (souariszír) főzéshez használják, erre utal a növény ang. *butternut*, sp. *nuez mantequilla* (uo.), fr. *arbre de*

beurre (EL.), azaz 'vajdió', illetve 'vajfa' elnevezése. A familia Caryocaraceae magyar neve is *Indiándiófélék* családja.

A Caryocar nuciferum Vörös Évánál a *szuari-dió* (VörösEgz. 158), ez azonban Priszter szerint a Caryocar amygdaliferum (P. 243) neve. Tény azonban, hogy szinte minden más ehető termésű Caryocar fajnál (Caryocar amygdaliferum, Caryocar brasiliense stb.), így a Caryocar nuciferum társneveként is szerepel számos forrásban a *szuari-dió* és megfelelői. Nálunk például éppen Priszter–Csapody korábbi szótárában, 1966-ban *szonári-dió*, *szuari-dió* (MNöv. 182), jóval korábban, 1912-ben *szuari-dió*, *szuwarow-dió* (RévaiLex.). Idegen nyelvi megfelelői ugyancsak jelölik többek közt ezt a fajt; vö. ang. *sawari nut*, *souvari nut*, ném. *Suwarinuß* 'ua.' (VörösEgz. 158), *Souarinußbaum*, sp. *nuez souari*, ang. *sawari-nut*, *souari nut tree* (EL.), az Encyclopædia Britannicában *souari nut*, *souari swarri* (www.britannica.com), *sawarra nut* (Websterdict.), *suari*, *sawarri* (Me.), *sowarri nut* 'ua.' (ZP.).

A latin szaknyelvi *Caryocar* nemzetségnév a különböző kemény terméshéjúak (dió, mogyoró, gesztenye stb.) gör. *karyon* gyűjtőneve, és a gör. *kar* 'fej' szavakból alkotották, a Caryocar nuciferum nagy, kókuszdióhoz hasonló gyümölcsére utal, amely négy diót tartalmaz. A latin *nuciferum* faji terminus éppen a diókra utal, 'dióhordozó' jelentésű. További idegen nyelvi neve a fr. *porte-noix* ('ajtó-dió'), *pékéa*, port. *tata-yuba*, sp. *achiotillo*, *almendrón*, ang. *butter nut of Guiana* ('guyanai vajdió'), *pekea-nut* (uo.), *paradise nut*, *guiana nut* (W.).

vadlúdszilva J. *Prunus munsoniana* (P. 469). Észak-Amerikában, főként Missouri, Kansas keleti vidékein és a környező területeken elterjedt nagy bokor vagy kis fa. Termése kerek vagy ovális csonthéjas gyümölcs, fényes piros, ehető.

Hasonneve a *vadliba szilva* (T.). A növény ang. *wild-goose plum* (GRIN.) nevének tükörfordítása. Megvan más nyelvekben is a hasonló neve; vö. ném. *Gänse-Pflaume* (uo.), azaz 'libaszilva'.

A latin szaknyelvi *munsoniana* faji terminus az amerikai botanikus, Thomas Volney Munson (1843–1913) emlékére őrzi, akárcsak a vadlúdszilva ang. *Munson's plum* (www.cas.vanderbilt.edu), azaz 'Munson szilvája' elnevezése. További neve az angolban a *creek plum*, *hog plum* (GRIN.), vagyis 'patakszilva', illetve 'disznószilva', *wildgrove plum* (EL.), azaz 'vad ligetszilva' és a *wild plum* (www.biosurvey.ou.edu), vagyis 'vadszilva'.

somtermésű ezüstfa J. *Elaeagnus multiflora* (P. 365). Kínában, Koreában és Japánban őshonos, dísznövényként és bogyójáért ültetik. A nyers, pirosra érett gyümölcs lédús, kellemesen savanykás.

A növény ang. *cherry silverberry* (W.), azaz 'cseresznye-ezüstbogyó' neve esetében is hasonló a névadás szemléleti háttere, a magyar elnevezés faji jelzőjének alapja a kellemesen savanykás, pirosra érett, lédús, a somhoz hasonló gyümölcs. Az *ezüstfa* név pedig az *Elaeagnus* nemzetség magyar szaknyelvi neve, az ezüstös levelekre utal. A gör. *elaíagnosz* név már Theophrasztosznál olvasható egy mocsári növény neveként, a gör. *elaía* 'olajfa' és az *agnosz* növénynév összetétele. Az *Elaeagnus* nemzetség neve a németben is *Ölweide* (G. 223), azaz 'olajfűz'.

A somtermésű ezüstfa társneve a latin *multiflora* fajnévnek megfelelő jelzőjű *dúsvirágú ezüstfa* és a *dúsvirágú olajfűz* (P. 365), ez utóbbi a faj ném. *reichblütige Ölweide* (ZP.) nevének tükörfordítása.

További idegen nyelvi neve a kí. *mu ban xia*, ang. *cherry elaeagnus*, fr. *goumi* (uo.), jap. *goumi*, *gumi*, *natsugumi* (W.), fr. *goumi du Japon*, kor. *knjolmaeborisunam* (EL.).

pulaszán J. *Nephelium mutabile* (P. 210). Egzotikus trópusi fa, Nyugat-Malajziában őshonos, sötétpiros, édes és lédús gyümölcséért már régóta termesztik a Maláj-félszigeten, Thaiföldön és a Fülöp-szigeteken.

Az ang. *pulasan* 'ua.' (W.) átvétele. A végső forrás a gyümölcs mal. *pulasan* (uo.) neve, a *pula* 'csavar' szóból származik arra utalva, hogy a gyümölcsöt két kezünk csavaró mozdulatával lehet megnyitni, héjától megfosztani. Számos nyelvbe átkerült; vö. holl., ném. *Pulasan*, fr. *pulassan*, sp.

pulasán, or. *пулазан, пуласан* (KL.). A holl. *papoulasan* (uo.), *kapoelasan* (EL.) alakváltozat forrása az ind. *kapulasan* 'ua.' (uo.).

További neve a ném. *Netzannone*, azaz 'hálóannóna', fr. *banane à cuire*, vagyis 'főzőbanán' (KL.), thai *ngoh-khonsan*, fil. *bulala* (W.), Burmában *kyetmauk*, fil. *karayo*, mal. *meritam* (WA.), ang. *poolasan*, mal. *rambutan-kafri*, *negro's rambutan*, *rambutan paroh*, *pening-pening-ramboetan*, fil. *bulala* (www.hort.purdue.edu). Számos törzsi neve van még Malajziában, Indonéziában, helyi neve *burugal*, *melenjau*, *mujau*, *puhun* (www.nationaalherbarium.nl) Borneón.

A lat. *mutabilis* (< lat. *mutare* 'változni') fajnév 'változó' jelentésű. A nemzetség latin szaknyelvi *Nephelium* neve a gör. *nephele* 'igen vékony, finom' szóból való, a gyümölcs héjának szőrös felületére utal. Héjából kinyúló puha, zöld, görbe tüskeszerű képződményei egyáltalán nem szűnnek. Ezek miatt hívják a nemzetség híres fajtát, a rambutánt *hajas licsinek* (VörösEgz. 148) is. Maláj nyelven a *rambut* (uo.) haját jelent, innen származik a *rambután* név.

tengerparti szilva J. *Prunus maritima* (P. 469). Az északkelet-atlanti partok homokdűnéin őshonos lombhullató cserje. Már a gyarmati időkben gyűjtötték ehető, csonthéjas gyümölcsét. Ma már természetésbe vonták, sok fajtát nemesítettek.

Hasonneve a *parti szilva* (T.), az ang. *beach plum*, *shore plum* (EL.) vagy a ném. *Strandpflaume* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. A latin szaknyelvi *maritima* faji terminus ugyancsak 'tengeri, parti' jelentésű, a lat. *mare* 'tenger' szóból való, a faj tengerparti élőhelyére utal. Először Humphrey Marshall írta le 1785-ben: „*Prunus maritima*, the *Sea side Plum*” (Marshall 1785: 112) néven.

A tengerparti szilváról neveztek el néhány szigetet és partot, ilyen a *Plum Island* Massachusetts és a *Plum Island New York* államban, illetve a *Plum Cove Beach* Lanesville-ben, Gloucesterben és Massachusettsben. A tengerparti szilva társneve a földrajzi névvel alkotott *virginiai cseresznyeszilva* (P. 469).

rumbogyó J. *Myrciaria dubia* (KL.). (Az értelmezés helyesen *Myrciaria floribunda* [syn. *Myrciaria protracta*; *Eugenia floribunda*]. Két közeli rokon faj – egyébként másutt is gyakori – összetévesztéséről van szó, a *Myrciaria dubia* a kamu kamu, I. ott.) Örökzöld gyümölcsfa, a Karib-térségben őshonos. Ma vadon terem Közép- és Dél-Amerikában, gömbölyű vagy lapított, igen illatos és keserű ízű apró gyümölcse.

Priszter nem szótározta, Vörös Éva sem tárgyalja a fajt. A növény *rumbogyó* neve az ang. *rumberry* 'ua.' (EL.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője a ném. *Rumbeere* (www.pflanzen-im-web.de), or. *ромовая ягода*, gör. *μούρο ρόβι* 'ua.' (KL.), valószínű átvételek az angolból. A holl. *rumbes fruit* (uo.) 'rumgyümölcs' jelentésű. A nevek arra utalnak, hogy a növény bogóit rum és likörök ízesítésére használják. Annak idején a telepések Dániából és Hollandiából pálinkájukat is ízesítették vele, nagy mennyiségben szállították Dániába. A rummal, tiszta gabonaalkohollal, nyerscukorral és fűszerekkel készült „guavaberry liqueur” kedvelt karácsonyi ital sokfelé, különösen a St. Maarten és a Virgin-szigeteken. Erjesztett leve Kubában „una bebida exquisita” (remek ital).

A latin szaknyelvi *floribunda* faji terminus jelentése 'gazdag virág' vagy 'szabadon virágzó'. A *Myrciaria floribunda* további idegen nyelvi neve az ang. *guavaberry* (W.), ném. *Guavenbeere* (www.pflanzen-im-web.de), azaz 'guavabogyó', holl. *kakrioe harirazoe tataroe*, *roode bosch guave* ('piros guavafa'), *saitjaberan* Szurinamban, fr. *coco caret*, *bois de basse bâtard*, Haitin *bois mulâtre*, azaz 'mulattfa', *bwa débas bata* Martinique szigetén, sp. *cabo de chivo*, *escobillo*, *guayabillo*, *mijo*, *mizto*, *murta* (PN.), *guapurú blanco*, *guayabillo blanco*, *guayabito*, or. *турциария сомнительная*, port. *arazá de agua*, litv. *vaistinė juodmirtė* (KL.).

kamu kamu J. *Myrciaria dubia* (KL.). Az Amazonas és az Orinoco esőerdőiben, elárasztott területein gyakori. Ehető gyümölcse savanyú, gömbölyded, puha és lédús. C-vitaminból többet tartalmaz, mint bármely más ismert növény a világon.

A növény port. *camu-camu* (PN.) vagy sp. *camo camo*, *camu camu* (EL.) néven keresztül valószínűleg valamely bennszülött nyelv eredeti fajneve került át a legtöbb európai nyelvbe; vö. ném. *Camu-Camu* (uo.), ang., ném., fr., ol., dán, holl., norv., sv., fi., észt, lett, le., cs., szlk., ro., blg., or., tör. *camu camu* 'ua.' (KL.). Brazíliában *cacari* (W.), *caçari* (EL.) a gyakori neve.

A *Myrciaria* nemzetség magyar neve *mirtusz-bogyó* (P. 432). A latin szaknyelvi nemzetség-név a gör. *myron* 'jóillatú zsályaolaj' szóból származik, az ide tartozó fajok éterikus olajtartalmára utal.

piki, peki J. *Caryocar brasiliense* (P. 206). Brazíliában, Paraná környékén és Paraguay északi területén honos lombhullató fa. Érett gyümölcse narancs nagyságú. Mind a gyümölcshús, mind a mag ehető, népszerű ételek alkotórésze.

Minden bizonnyal Priszter vette át a nevet az angolból; vö. ang. *piki*, *pekea nut*, *pequi* 'ua.' (ZP.). Megvan más nyelvben is: ro. *pequi*, port. *pequiá*, *pequí*, *piquí* (EL.), *pequizeiro* (www.flickr.com), *são piqui*, *piquiá-bravo*, *pequiá*, *pequiá-pedra*, *pequerim*, *piquiá* 'ua.' (www.biologo.com.br). Ehető gyümölcse különösen Brazíliában népszerű, erre mutat nagyszámú ottani elnevezése is, további neve a port. *amêndoa de espinho*, *grão de cavalo* (uo.), vagyis 'mandula tövis', illetve 'lóbab', *almendra de brasil* (ZP.), azaz 'brazilmandula'.

kokam J. *Garcinia indica* (P. 146). A mangosztán családba (Clusiaceae) tartozó gyümölcsfa India nyugati partján. Gasztronómiai, orvosi, és ipari felhasználása, valamint igénytelensége miatt egyre népszerűbb.

A növény indiai *kokum*, *kokam* (W.) neve az angolon át terjedt el; vö. ang. *kokum* 'ua.' (uo.). Inkább a szárított héj az úgynevezett *kokam* (vagy *aamsul*). Indiában *amsol*, *bindin*, *brinda*, *katambi*, *panarpuli ratamba* (uo.) neve használatos még.

vízibogyó J. *Syzygium guineense* (P. 516). Afrika trópusi esőerdőiben honos örökzöld fa. Tojásdad alakú csonthéjas gyümölcse éretten lilás-fekete és lédús. Kellemes íze miatt gyűjtik és fogyasztják.

A név az ang. *waterberry* 'ua.' (W.) tükörfordítása. Hasonneve az angolban a *waterpear* és a *woodland waterberry* (WA.), azaz 'vízikörte' és 'erdei vízibogyó'. A fa körtefához hasonló, ugyancsak 'vízikörte' jelentésű afr. *waterpeer* (GRIN.) neve. A nevekben a 'víz' jelentésű előtag a mocsaras, nedves élőhelyre utal, említik még az angolban *water plant* (www.westafricanplants.senckenberg.de), vagyis 'vizinövény' (WA.) és *waterboom*, illetve *snake bean tree*, azaz 'kígyó-babfa' (uo.) néven is. Egyéb idegen nyelvi neve a növény helyi ndebele nyelvi *umdoni* (uo.) neve alapján az ang. *white umdoni* (LH.), továbbá a fr. *kisa d'eau*, Szenegálban *kuléla* (plants.jstor.org), szuahéli *msambaran*, *mzambarau mwitu*, *mzuari*, amhara *dokma*, shona *mukute*, tigrigna *liham* és luganda *kalunginsanvu*, *muziti* (WA.).

A *Syzygium* más fajait is jelölik az ang. *waterberry* (W.) névvel, ennek alapján kaphatta a *Syzygium cordatum* faj is a magyarban *vízibogyó* (KL.) nevét. Szó szerinti megfelelője még a ném. *Wasserbeere* 'ua.' (www.pflanzen-im-web.de), fr. *baie d'eau*, port. *baga de água*, ol. *acqua bacche*, or. *водная ягода*, holl. *water kleinfruit*, dán, norv. *vannbær*, sv. *vatten bärarter*, fi. *vesi marja*, észt *vee marja*, lett *ūdens oga*, litv. *vandens uogu*, le. *jagoda na wodę*, cs., szlk. *voda bobule*, ro. *boabe de apă*, tör. *su dut*, gör. *μούρο νερό* 'ua.' (KL.). Hasonneve ugyancsak a víz előtaggal a sp. *cerezo de agua* ('vícicseresznye'), a blg. *vođen plod* ('vízgyümölcs') és a holl. *waterbessie* (uo.), afr. ua. (W.). Társneve a cseh nyelvben a 'szív alakú szegfűszeg' jelentésű *hřebíčkovec srdčitý* (LH.).

A latin szaknyelvi *Syzygium* nemzetségnev szemléleti háttere a növény sok összenőtt koronalevele; az 'összenőtt, összekötött' jelentésű gör. *szzygosz* szóra vezethető vissza. A latin *guineense* faji terminus 'Guayanából származó' jelentésű, arra a helyre utal, ahol a növényt először gyűjtötték és leírták; a fr. *Guyane* földrajzi névből, a Dél-Amerika trópusi területén fekvő ország nevéből ered.

kínai lapos barack J. *Prunus persica* var. *compressa/platycarpa* (T.). Kínából származó őszibarackfajta. Egyre népszerűbb gyümölcsének különleges alakja, édes íze és a csorgás-csöpögés vésszéye nélküli fogyaszthatósága miatt.

Hasonneve a származásra utaló faji jelzővel a *kínai* vagy *japán lapos őszibarack* (uo.), társneve a *japánbarack* (Kertészet és Szőlészet 2011: 14).

Elnevezései elsősorban a gyümölcs alakjára utalnak, a kínai lapos barack gyümölcse lapos, diszkoszhoz hasonlítható. A *lapos barack* név szerinti megfelelője az ang. *flat peach*, a ném. *Plattpfirsich* (W.), *flacher Pfirsich*, fr. *pêche plate*, ol. *piatto pesca*, or. *nlocoku nepcuk*, holl. *platte perzik*, dán, norv. *fad fersken*, sv. *platta persika*, fi. *liteä persikamvärinen*, lett *plakans persiks*, le. *plaska brzoskwinia*. cs. *plochá broskev*, szlk. *plochá broskyňa*, ro. *plat piersic*, blg. *plocka napravova*, tör. *düz şeftali 'ua.'* (KL.) elnevezés.

Ugyancsak alakleíró név a *pogácsabarack* (Kertészet és Szőlészet 2011: 14), mert gyümölcse lapos, pogácsaszerű, az ang. *saucer peach* (W.), azaz 'csészealj barack', illetve ang. *UFO peach* (uo.), fr. *ufo-pêche* (<http://pflanzenpezl.de>), vagyis 'ufóbarack', ném. *Tellerpfirsich* (<http://liederkiste.com/pflanzenlexikon>), azaz 'tányérszibarack'. A lapos barack gyümölcsét fánkhoz is hasonlítják; vö. ang. *doughnut peach*, *donut peach* (W.), ném. *Pfannkuchenpfirsich* (<http://forum.garten-pur.de>), azaz 'fánkőszibarack'.

Származására tekintettel *Java peach*nek (Kertészet és Szőlészet 2011: 14) is nevezték az angolban, a lapos barack ugyanis a 19. század elején Jáva szigetéről került Londonba. Az ang. *saturn peach*, ol. *pesca saturnina* (W.), azaz 'Szaturnusz barack' neve a Szaturnusz bolygó jellegzetes gyűrűjére utal.

További idegen nyelvi neve a kínai eredetű ang. *pan tao peach* (uo.), *peento* (T.); vö. kí. *phantao* (uo.), valamint *bian tao zi*, *ping tzu t'ao*, jap. *ban tou* (MM.), ang. *paraguay peach*, sp. *paraguayo* a növény, *paraguaya* a gyümölcs, ném. *Wildpfirsich*, *Bergpfirsich*, ol. *pesche tabacchiere* (W.), sp. *durazno*, port. *pêssego chato*, észt *korter virsik*, litv. *butas persikas*, gör. *ροδακνία* (KL.).

Magyar nemesítésű fehér húsú, lapos őszibarack a *Remény* (Szabad Föld, 2009. április 20.) fajta, 1970-ben a budapesti Kertészeti Főiskolán állították elő a Peen-to és a Ford keresztezésével, és ma is szerepel a Nemzeti fajtajegyzéken.

bogyós pálmaliliom J. *Yucca baccata* (P. 543). Az USA-ban Arizonától Nevadáig és Új-Mexikóban honos növény ehető, édes ízű, húsos termésekkel. Egykor az indiánok fontos tápláléka volt.

E növény nevében ehető, bogyószerű termése jelenik meg. Első leírója John Torrey volt 1859-ben. A bogyós pálmaliliom a nemzetség *Yucca* sectiójának *Baccatae* sorozatába tartozik. Neve latin mintára keletkezett, *bogyós* jelzője a latin szaknyelvi *baccata* fajnév fordítása. Ennek előzménye a Varro és Cato műveiben, valamint Vergiliusnál is olvasható ókori lat. *bāca*, *bacca* 'különböző növények bogyója', *bācātus* 'bogyós, gyöngyös' szó. A *pálmaliliom* (MNöv. 147) nevet a *Yucca* nemzetség fajai a pálmákra emlékeztető levélüstökük és a lilium virágzatára hasonlító, magas, egyenes virágzati tengelyen nyíló, bókoló harangra emlékeztető hatszirmú, fehér virágaik után kapták. Nemzetközi szó, szó szerinti megfelelője a sv. *palmilija* 'Yucca baccata' (EL.), az ang. *palm lily* 'Yucca gloriosa' (www.floridata.com), a dán, norv. *palmelilje* (LH.) és a ném. *Palmililie* 'Yucca' (PbF. 505).

A bogyós pálmaliliom társneve a *bogyós jukka* (P. 543). Szó szerinti megfelelője a cs. *juka bobulatá 'ua.'* (LH.). A faji jelző ugyanaz, a *jukka* pedig a latin szaknyelvi *Yucca* nemzetség névátvétele. Linné előtt már Bauhinnál, Morissonnál felbukkan a *yucca terminus*. A franciában 1555-től, a németben 1557-től adathozható a *yucca*, illetve *yuca* (G. 696). Végső forrása egy karib térségi növénynév; a manióka 'Manihot esculenta' haiti *yuca* (W.) neve a spanyolon keresztül (sp. *yuca* [VörösEgz. 66]) jutott a latinba, és terjedt el a botanika szaknyelvében és számos európai nyelvben is; vö. ang., ném., dán, norv., fr. *yucca* (LH.), le. *jukka*, or. *юкка* 'Yucca' (EL.). A sok helyen olvasható *jukkapálma* név botanikailag helytelen, hiszen a *Yucca* nemzetség tagjai nincsenek rokonságban

a valódi pálmákkal. A *Yucca filamentosa* fajnak szótárta Priszter – nyilván népetimológiai – *jukka* (MNöv. 147) alakváltozatát.

A gyümölcsre utal a bogyós pálmaliliom ang. *fleshy-fruited yucca* (www.wildflower.org/plants), vagyis 'húsos gyümölcsű jukka', illetve banán alakjára az ang. *banana yucca* (W.), azaz 'banánjukka' neve. Szintén alakfestő név, a kemény, hegyes csúcú, éles, merev, kard alakú levelei, függőleges tüskéi, vastag, fás szára az alapja az ang. *spanish bayonet* (LH.) és *spanish dagger* (www.desertusa.com), vagyis 'spanol bajonett', illetve 'spanol tör' elnevezésének. További idegen nyelvi neve az ang. *datil yucca* (W.), *blue yucca* (www.wildflower.org/plants), *wild date* és a sp. *izote de dátíl, amole* (EL.). A több méter magasra is megnövő virágzati tengelyen olykor igen sok fehér színű virág fejlődik. A nedves években, amikor sok jukka virágzik, a magas, egyenes száron kinyílt virágok nagy hófehér gyertyákra hasonlítanak, innen kapták ang. *our Lord's candles* (Me.), vagyis 'Urunk gyertyái' nevüket.

A *Yucca baccata* var. *brevifolia* fajt önálló fajként, *arizónai jukka*, *arizóniai bogyósjukka* 'Yucca arizonica' (www.treemail.hu) néven is említik. A pálmaliliomok közül a *Yucca gloriosa* hazánkban a 17. századtól ismert, Lippay a Pisoni kertben (1664) már ír róla: *Jucca indica*, *Jucca gloriosa*, ez utóbbi binómen fajneve alapján *dicsőséges*, *dicselkedő káka* néven. A kerti jukka 'Yucca filamentosa' fajnak szótárta Priszter *rostlilium* (P. 130) társnevét (1966: ua. [MNöv. 163]), ez a terminus a virágzaton kívül arra is utal, hogy levelei szálások, rostosak, erős levélorostjaiból tartós köteleket, öveket, ecseteket, hálókát, szőnyeget készítenek. Erre utal le. *jukka nitkowata*, észt *kiuline tääklililia* (LH.), azaz 'szálás, fonalas jukka', illetve 'rostos bajonettliliom' neve is.

HIVATKOZÁSOK

- Bauhin 1623 = Caspar Bauhin: *Pinax theatri botanici, sive Index in Theophrasti Dioscoridis, Plinii et Botanicorum qui a saeculo scripserunt opera*. Basel.
- EL. = *Encyclopedia of life*. (A legnagyobb biológiai adatbázis: <http://www.eol.org>).
- G. = Helmut Genau: *Etymologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1996.
- GRIN. = *Taxonomy for Plants. United States Department of Agriculture Agricultural Research Service, Beltsville Area Germplasm Resources Information Network* (www.ars-grin.gov).
- KL. = Kun Ákos: *Egzotikus gyümölcsök és zöldségek*. Album 7201 képpel (<http://kunlibrary.com>).
- LH. = *Liber herbarum. The incomplete reference-guide to Herbal medicine* (www.liberherbarum.com).
- Marshall 1785 = Humphrey Marshall: *Arbustum Americanum; or American grove; being an Alphabetical Catalogue of Forest Trees and Shrubs, Natives of the American United States, Arranged According to the Linnaean System*. Philadelphia.
- Me. = *Memdex. Free online dictionary/Thesaurus and more...* (www.memdex.com).
- MM. = *Multilingual multiscrypt plant name database* (www.plantnames.unimelb.edu.au).
- MFüvK. = Diószegi Sámuel – Fazekas Mihály: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
- MNöv. = Csapody Vera – Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Budapest, 1911.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
- PbF. = Rudolf Schubert – Günther Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- PN. = *Multilingual multiscrypt plant name database* (www.plantnames.unimelb.edu.au).
- T. = <http://tereless.hu/search.html>
- Vörös:Egz. = Vörös Éva: *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti–etimológiai szótára*. Debrecen, 1996.
- W. = Wikipedia (www.thefullwiki.org).
- WA. = *AgroForestryTree Database. World Agroforestry Centre* (www.worldagroforestry.org).
- Websterdict. = *Webster's Online Dictionary* (www.websters-online-dictionary.org).
- ZP. = <http://zipcodezoo.com/Plants>.

Nemesi Attila László: Az alakzatok kérdése a pragmatikában. (Pragmatika 1.) Loisir Kiadó, Budapest, 2009, 216 lap

1. Nemesi Attila László könyve újszerű és merész kísérlet a nyelvészet egyik régi és nagy témájának, az alakzatoknak a fiatal, de mára hatalmas méretűvé nőtt nyelvészeti tudományterület, a pragmatika keretében történő leírására. Bár olyan monográfiát még nem találunk Magyarországon, amely a *Bevezetés a pragmatikába* vagy *Pragmatika* címet viselné, és a különböző pragmatikaelméletekkel és elemzési módszerekkel ismertetne meg könyvnyi terjedelemben, több, az elméleti tudnivalókra is részletesen kitérő magyar szerzőségű kötet és könyvfejezet látott már napvilágot az utóbbi két évtizedben (a megjelenés sorrendjében említve): Németh T.–Bibok (szerk.): *Tanulmányok a pragmatika köréből*, Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. 2003; Szili: *Tetté vált szavak*. 2004; Németh T.: *Pragmatika* (in: Kiefer szerk: *Magyar Nyelv*. 2006). Ugyancsak a gazdag pragmatikai szakirodalom magyar nyelvű hozzáférhetőségét gyarapítják a fontosabb nemzetközi írásokat tartalmazó szöveggyűjtemények (Pléh–Síklaki–Terestyéni [szerk.]: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. 1999; Síklaki [szerk.]: *Szöbéli befolyásolás I–II.*, 2008) és monográfiák (Austin: *Tetten ért szavak*. 1990; Reboul–Moeschler: *A társalgás cselei*. 2000; Searle: *Elme, nyelv és társadalom*. 2000; Searle: *Beszédaktusok*. 2009; Grice: *Tanulmányok a szavak életéről*. 2011). Nemesi könyve alapvetően a pragmatikai szemléletű munkák sorát gazdagítja, ugyanakkor a retorika, a stilisztika, a szemantika és az irodalomelmélet számára is számos értékes gondolatot tartalmaz.

Az alakzatok témájának óriási a hazai – főként a stilisztikai – szakirodalma, ugyanakkor ezen a területen is megfigyelhető a „monografikus megkésettég”, az *Alakzatlexikon* (főszerk.: Szathmári István) 2008-as megjelenéséig hiányzott a témáról készült átfogó munka. Nemesi munkája az alakzatok elemzéséhez szilárd elméleti háttérrel és módszereket kínál, beépítve és továbbgondolva a legfrissebb szakirodalom eredményeit.

2. Az első, bevezető fejezet a pragmatikai nézőpontú alakzatok kutatás szükségességét és jelentőségét taglalja. Nemesi kitér arra a problémára, amely a pragmatika lehetséges nyelvtudománybeli helyével kapcsolatos, érintve a szemantika és a pragmatika viszonyának bonyolult témakörét, tudniillik hogy a pragmatika része-e a jelentéselméletnek, vagy inkább önálló sajátos szemléletmódként határozható-e meg. Ezt az alakzatok mentális feldolgozását leíró modellek bemutatása követi, illetve az alakzat-használatot a társalgási maximák és stratégiák keretében magyarázó rész. Nemesi úgy véli, hogy bár a pragmatika fiatal tudomány, a kezdetektől fogva hozzá kívánt szólni az alakzatokról szóló diskurzushoz. Ezen a téren ugyanakkor még sok tennivaló van, a rokon diszciplínák (stilisztika, nyelvfilozófia, szemantika, irodalomelmélet) idevágó elképzeléseivel is ütköztetni kell a pragmatika alakzatokkal kapcsolatos megítélésait (7).

Nemesi az alakzat fogalmát a pragmatikai felfogásnak megfelelően tágabban értelmezi, mivel minden **általános jelentésstranzponálási sémát** alakzatnak tart, vagyis a trópusokon kívül az olyan jelenségeket is, mint az irónia, a hiperbola, az oximoron vagy a társalgási tautológia. Ugyanakkor alakzatdefiníciója szűkebb, mint az irodalomelméletre, stilisztikára jellemző felfogás, mivel Nemesi **jelentésalakzatokról** beszél, így az ismétlés, elhagyás változataival nem foglalkozik. Az előbbiekből következően könyvében a következő alakzatfajtákat vizsgálja: **metafora, metonímia, irónia, hiperbola, litotész, oximoron és tautológia.**

A hazai alakzatkutatás néhány jelentős állomásának bemutatása (9–10) után Nemesi arra a kérdésre keresi a választ, hogy a pragmatikát miért is érdekli az alakzatok kutatása, és úgy véli, ennek több oka is van: elsősorban az egyes jelentésrétegek/-fajták elkülönítésének szándéka miatt foglalkozik velük, továbbá abból a célból, hogy az alakzatok mentális feldolgozásának jellemzői leírhatók legyenek. Emellett az alakzatok társalgási funkcióinak leírása is lényeges, annak magyarázata, hogy tulajdonképpen miért használunk alakzatokat a mindennapi kommunikációban.

Ami a pragmatika státusát illeti, Nemesi úgy gondolja, hogy a pragmatikát a jelentésemélet részeként elgondoló elméletek, illetve a nyelv funkcionális szemlélete nem oltja ki egymást, ő maga is hol az előbbit (2. fejezet), hol az utóbbit (3. fejezet), vagy akár mindkettőt (4. fejezet) érvényesíti. Saját pragmatikaelméletét neo- és posztgrice-iánusnak tartja, diskurzusfelfogását társas interakcionista-nak. Valóban Grice elképzeléseire épít könyvében a leginkább, főként annak maximáira, amelyeket saját elméletének meghatározó elemeiként tovább is gondol (részletesen l. lentebb).

Nemesi alakzattmegközelítése rendhagyónak mondható, mivel Kreuz–Roberts (1993) nyomán szakít a trópusokat és a metaforát a középpontba állító felfogással, amely a témával kapcsolatos eddigi kutatásokat meghatározta. Sajátos utat jár abban a tekintetben is, hogy sem a megértést, sem a produkciót nem helyezi a másik elé, az alakzatok kognitív-nyelvi kódolása és dekódolása egyaránt terítékre kerül könyvében.

A bevezető rész az empirikus elemzésekhez épített korpusz sajátosságainak ismertetésével zárul: Nemesi 867 percnyi tévéből felvett videoanyagot használt fel, amelyek monologikus és dialogikus beszédműfajokat is reprezentálnak, köztük tudományos-ismeretterjesztő előadás, sportközvetítés kommentálása, játékfilm, tudományos-közéleti témájú kerekasztal-beszélgetés és sportmagazin szerepel. A szerző a spontán kommunikációból származó úgynevezett megfigyelt adatok hasznossága mellett érvel – gyűjtött anyagának egy része valóban tekinthető spontánnak vagy félspontánnak (főként a sportközvetítések vagy a kerekasztal-beszélgetések), de mindenképpen lényeges lenne, hogy az alakzatok produkciójának és megértésének sajátosságait a hétköznapi társalgások (konverzációk) közegében is megvizsgálja. A korpuszba beválasztott három játékfilm némileg kilóg a sorból, ugyanis az 1930–40-es évek fordulójának környékén születtek, míg a többi anyag 2003-ból, 2004-ből és 2006-ból való; kérdéses, hogy miért nem az ezredforduló utáni magyar filmek közül választott a szerző.

3. A 2. fejezetben Nemesi azokat a diszciplínákat veszi számba, amelyeket az alakzatok vizsgálatában illetékesnek tart, így történeti és – ami nagyon fontos – kritikai áttekintést ad az alakzatok retorikai, stilisztikai megközelítésmódjairól, ezt pedig a vezető pragmatikaelméletek leírása követi. Mindhárom részfejezet kiválóan hasznosítható a felsőoktatásban az alakzatok tanításánál: tömör összefoglalását nyújtják az alakzatokról való eddigi tudományos gondolkodásnak. A 2.1. retorikai fejezetben (15–22) Nemesi egyes lényegi összefüggésekre hívja fel a figyelmet, például hogy évszázadok alatt sem egységesült a trópus és az alakzat fogalma, a két fogalmat hol szinonimaként kezelték, hol élesen elhatárolták egymástól, hol pedig az utóbbit az előbbi hiperonim fogalmaként értelmezve írták le

(16). Ez utóbbi a legelterjedtebbnek mondható felfogás, Nemesi is ehhez csatlakozik. Kitér arra is, hogy a retorikai alakzatok kutatásában az ókortól kezdve két nagy hagyomány különíthető el: az egyik az alakzatokat szabálytalanságként, különlegességként értelmezi, a másik viszont a nyelv(használat) természetes jelenségének tartja. Érdekes azonban, hogy a retorikusoknál ez a kétféle olvasat nem vált még szét, mivel emellett, hogy tudták, a trópusok, alakzatok átszövik a mindennapi nyelvhasználatot, elsősorban azoknak a hétköznapiól eltérő, a meggyőzőerőt növelő használatát kívánták vizsgálni (19).

A stilisztikai alakzatmegközelítések kapcsán Nemesi a stilisztika és retorika lehetséges kapcsolódásaival indít, majd körüljárja a terület néhány alapfogalmát (pl. stílusérték, konnotáció) (22–7). Ezt az alakzatok szemantikai megközelítésmódjainak részletes bemutatása követi (2.3. fejezet, 27–43), Nemesi ügyesen vezeti végig az olvasót a számos elméleten, Black (1962) és Leezenberg (1995/2001) elgondolásán kezdve a sort (az utóbbiét fogadja el), majd rátérve a referencialista (Henle 1958/1981, Mooij 1976, Fogelin 1988), a deskriptivista (Beardsley 1962, ismét Black 1962; 1979, Goodman 1968/1976) és a generatív nyelvészeti (Chomsky 1965) metaforafelfogásra. Zárásképpen a kognitív metaforaelmélet (Lakoff–Johnson 1980, Kövecses 2002/2005) bemutatása következik, amelynek sarokköveit – az elméletnek a hagyományos metaforaolvasatoktól való markáns különbsége miatt, például, hogy fogalmi vagy nyelvi jelenség-e a metafora – Nemesi táblázattal is szemlélteti. Utal rá, hogy a gondolkodást átszövő metaforák elképzelése nem a kognitív nyelvészet sajátja, hanem újralfedezése korábbi elgondolásoknak (vö. Nietzsche, Vico); igazi újdonsága „a felszínesen nézve elszigeteltnek tűnő kifejezésmódok összefüggésrendszerének feltárása” (38). Ezt a részt a fogalmi elegyítés (blend; l. még fogalmi integráció) vázlatos bemutatása zárja (42–3).

A történeti-kritikai fejezet utolsó nagy etapját (2.4.) a pragmatikaelméletek bemutatása képezi; terjedelme is mutatja, hogy Nemesi kiemelt jelentőségűnek tartja a pragmatikai nézőpontot az alakzatlírásban (43–109). Könyvének ez a része egyetemi pragmatikaórák egyik alapvető irodalmaként szolgálhat, hiszen az alakzatoknak az adott pragmatikai keretben történő értelmezését mindig megelőzi magának a pragmatikaelméletnek a lényegre törő bemutatása. Elsőként Searle (1969) beszédaktus-elméletét, illetve az ahhoz vezető, a „mindennapi nyelv filozófusai” (45) által végzett nyelvfilozófiai vizsgálódásokat prezentálja (Austin 1962/1990, Wittgenstein 1953/1998), kitérve a searle-i kifejezhetőség alapelveire, a szerencsefeltételekre, illetve a közvetett beszédaktusok fogalmára. Az alfejezetet Searle-nek az alakzatformákról (egyszerű és nyitott végű metafora, holt metafora, irónia) és az indirekt beszédaktusról készített vázlata zárja (50). Nemesi szerint az indirekt beszédaktus lényegi különbsége a metaforához és az iróniához képest az, hogy „a beszélő nem mást közöl, mint amit szó szerint mond, hanem azt és még valamit” (51). Searle modelljében több problémát is lát: sok esetlegességet tartalmaz, meghatározásaiban nem elég precíz, valamint a konvencionális és az új metaforák esetében azonos mentális munkával számol.

Grice (1957, 1989) elméletének főbb pontjait Nemesi a nem természetes jelentés fogalmában, valamint az együttműködési alapelvben, a társalgási maximákban és az implikatúrákban határozza meg. Az alakzatok ebben a rendszerben alkalmi társalgási implikatúrák, amelyek vagy a minőség (→ metafora, metonímia, litotézis, hiperbola), vagy pedig a mennyiség (→ társalgási tautológia) első maximájának kihasználásából fakadnak. Ugyanakkor az irónia – amely a metafora mellett az egyik leginkább vizsgált alakzat a jelentés- és pragmatikaelméletekben – leírásához ez a szerző szerint nem elégséges, hiszen az azzal járó negatív attitűd felismeréséről nem ad számot, sem pedig arról, hogy a különböző alakzatformákat hogyan azonosítjuk (61). A grice-i maximák különböző szerzők általi pontosításai azonban lehetővé teszik, hogy a figuratív jelentés felismerését leírassuk (63). Nemesi kitér a társalgási implikatúrák azonosítására szolgáló Grice-tesztek kritikáira is, főként Tso-

hatzidisnek (1994) a metaforatörlés elégtelenségét szemléltető szellemes példáira (pl. *A feleségem, Sally egy jégdarab – kérlek, tedd a hűtőbe, mielőtt felenged*), amelyekből vagy az következik, hogy a metafora nem társalgási implikátum, vagy az, hogy a törléstezt nem mindig működik. Nemesi rámutat, hogy a különböző metaforák eltérően viselkednek a tesztek esetében, és ebben feltehetően nagy szerepet játszik az is, hogy eleven vagy holt (konvencionalizálódott) metaforákról van-e éppen szó.

Az udvariassági elméleteknek szentelt következő nagyobb fejezet részben (2.4.3.) Leech, Brown–Levinson meghatározó elgondolásai után Gibbsnek a szó szerinti jelentéssel kapcsolatos pszicholingvisztikai kritikáját olvashatjuk (2.4.4.). Ez Nemesi munkájának az egyik legizgalmasabb része, különösen a Giora-féle vezérjelentésnek a gibbsi vizsgálatok eredményeivel való ütköztetése (2.4.5.).

Leech Grice elképzelésének folytatója, a személyközi retorika megalkotója, aki a szerző szerint a retorikát megkísérelte beolvasztani a pragmatikába. A grice-i együttműködési alapelv (CP) mellé felvett udvariassági alapelv (PP) és az utóbbit kibontó további elvek „kifejezetten az alakzatok, jelesül az irónia, az ugratás, a hiperbola és a litotész kommunikatív funkcióját értelmezik és indokolják” – véli Nemesi (66). Leech integráló modelljében az alakzatok udvariassági pragmatikai stratégiákként vannak elgondolva. Az olyan alakzatokat, amelyek mégsem tűnnek udvariasnak, Leech azzal magyarázza, hogy a negatív vélemény kinyilvánítása nem mindig kerülhető el, de ezeket mindig tompítani igyekszünk, például iróniával. Az iróniát Leech az agresszió egyik rejtett, éppen ezért biztonságos megnyilvánulási formájának tartja. A külön elvként megjelenő iróniaelv nem a CP-t, hanem a PP-t használja ki, és egy magasabb pragmatikai szinten őszinte gondolatot fejez ki (67). Míg Leech az ugratás és az irónia szétválasztása mellett érvel (előbbi külön elvet is kapott az elméletben), addig Nemesi arra hívja fel a figyelmet, hogy a kettő között nincs éles határvonal, mivel egyazon nyelvi közlésben egyszerre is megjelenhetnek (68). További, Leech felfogásával kapcsolatos kritikákat is megfogalmaz: hiányzik a metafora mint olyan elemzése, az elméletben felvehető maximák száma nyitott, ugyanakkor némi engedménnyel elfogadhatónak tartja az udvariassági elvek hasznosíthatóságát, tudniillik ezek valójában inkább szociálpszichológiai kényszerek, amelyek egy része univerzális, más része kultúrafüggő (71).

Nemesi Brown és Levinson ismert modelljét, amely Goffman arculat fogalmára építette „a szociálisan jelölt megnyilatkozástípusok deduktív rendszerezésének premisszáit”, számos szempontból is bírálhatónak tartja (74–6). Legfőképpen azt kifogásolja, hogy a társalgási célok és az azok megvalósítására használt nyelvi kifejezések, így az alakzatok között túlságosan szoros viszonyt tételez.

Könyvében Nemesi – nem véletlenül – ismételten visszatér arra az izgalmas kérdésre, hogy a szó szerinti jelentés milyen szerepet tölt be az alakzatok megértésében. A sokszor spekulatív elméleti elképzelésekkel szemben a választ a pszicholingvisztikai kutatások eredményeiben találja meg. Elsőként Gibbs (1979, 1984, 1993, 1994a, 1994b, 2002) azon elgondolását ismerteti, amely szerint a szó szerinti jelentés nem előfeltétele a nem szó szerinti jelentés elérésének (77), számos kísérlet bizonyítja, hogy támogató kontextus esetén az átvitt jelentést ugyanolyan gyorsan felfogjuk, mint a szó szerintit. Ebből Gibbs és követői szerint az következik, hogy a szó szerinti kommunikáció normájának megsértése nem lehet előfeltétele az adott alakzat megértésének, vagyis a fodori modularizmus mellett a standard pragmatikaelméleteket is bírálat tárgyává teszik. Más pszicholingvisták, főként Giora (2003), erősen vitatják a közvetlen hozzáférés hipotézis kontextualizmusát, például a mondatolvasási idő önmagában való elégségességét vitatva, differenciáltabb olvasásidő-méréseket szorgalmazva. Hozzátehetnénk, hogy az egyes kísérletek módszertana mellett a vizsgált nyelvi elemek jellemzőin is sok minden múlik, így azon is, hogy mit és mennyire tartunk konvencionalizálódott

kifejezésnek. Bár Gibbs több kritikára is választ tudott adni, a szó szerinti jelentés egyes aspektusainak értelmezése nem mindig zárható ki az alakzatok dekódolásánál. Nemesi úgy véli, hogy a miatt az elképzelés miatt, hogy a szó szerinti jelentés automatikus feldolgozása nem kötelező az alakzatok megértésénél, Gibbs elméletének nincs igazi magyarázó ereje, tudniillik nem mondja meg, hogy akkor milyen szójelentés-összetevő aktiválódik (vagy nem aktiválódik) az adott esetben (82).

A kísérleti eredmények azt mutatják, hogy a figuratív jelentést a kontextus segítségével a feldolgozás kezdetétől érthetjük, máskor viszont a kontextus mégsem elégséges az oda nem illő szó szerinti jelentés aktiválódásának meggátolásához. Nemesi Giorának a pszicholingvisztikai eredmények eme ellentmondásosságára is választ kínál, többlépcsős értelmezését fogadja el. Giora (1997, 2002, 2003) elméletének központi fogalma a vezérjelentés, amely az adott nyelvi kifejezésnek a mentális lexikonban kódolt, gyakoribb, megszokottabb, konvencionizáltabb és prototipikusabb jelentése a többihez képest, ez azonban lehet figuratív jelentés is. A feldolgozásban első lépésként a vezérjelentés(ek) előhívása történik, a kontextussal való egyeztetés ezt mindig csak követi, ha több ilyen jelentés is verseng, vagy ha a jelentés nem illik a szövegösszefüggésbe (83). Nemesi szerint a pszicholingvisztikai kutatások eddig a standard pragmatikamodelleket erősítik meg, de nem a mondatjelentést, hanem a lexikai jelentést alapul véve, a konvencionális és vezérjelentés fogalmát használva – a szerző szerint a kettő valójában ugyanaz (86).

A pragmatikai elméleti részt a relevanciaelmélet (RE, Sperber–Wilson 1986/1995) bemutatása zárja, amely magát kognitív pszichológiai (és nem nyelvészeti) elméletként definiálja. A Grice nyomdokain haladó RE-ben az alakzatokkal kapcsolatos alapkérdés úgy tehető fel, hogy az átvitt értelem „[h]ogyan felel meg a kommunikatív relevancia elvének, amely nem sugall semminemű különbséget figuratív és nem figuratív megnyilatkozás között?” (93). Nemesi úgy véli, hogy a figuratív kifejezések esetében olyan extra kognitív hatásnak kell keletkeznie, amely a nagyobb erőfeszítésért kárpótolja a hallgatót. Sperberék az alakzatokról való gondolkodás új alapokra helyezését javasolják, meglátásuk szerint a szó szerinti és nem szó szerinti jelentések nem választhatók el élesen, értelmezésük ugyanúgy zajlik. A szerzőpáros szerint a trópusok nem sértenek konvenciót, tehát a minőség maximáját sem: például *Az élet nem habos torta* hamis propozíció, viszont metaforikus. A metafora nélkül azonban a propozíció tagadását sem értenénk, így Nemesi nem fogadja el ezt a tételt a RE-nek, mivel szerinte az előbbi példa „egy olyan kulcskifejezést (*habos torta*) mindenképpen tartalmaz, amely konvencionális értelemben hamisan referál a valóságra, függetlenül attól, hogy a *teljes* megnyilatkozás igaz vagy hamis” (95). Vagyis a minőség maximáját a megnyilatkozás alkotórészeire is vonatkoztatja. Sperber és Wilson további főbb állításai: a trópusok jelentése veszteség nélkül nem parafrázálható; a metaforák a közelítő használat esetei; végezetül az ironia „egy személynek vagy személyeknek tulajdonított gondolat visszahangoztatása sugallt értékmegvonó attitűddel” (98). Sperberék modularizmusával kapcsolatban Nemesi megjegyzi, hogy az az évtizedek alatt sokat változott: ma már a fodori helyett az általánosított/masszív modularitást képviselik, amelyben a pragmatika önálló metakommunikatív modul.

A pragmatikai elméleteket záró alfejezetben (2.5.) Nemesi felvázolja a saját alakzatmegértési modelljét (100–9). Ennek központi fogalma a **konvencionális**: az a jelentés konvencionális, amely megszokott, gyakori és prototipikus (vagyis a giorai vezérjelentésnek felel meg). A nyelvhasználat normája tehát az, hogy ha a beszélő az adott körülmények között ki tudja magát konvencionálisan fejezni, akkor úgy fejezi ki magát, ez a jelöletlen esete a nyelvhasználatnak, ezt a normát a beszélő automatikusan követi (101–2). Ezzel szemben létezik a nem konvencionális használat is, a jelölt eset, amely „aktív következtetési folyamat beindítására készíti a hallgatót” (102). Az ilyen esetek felismerését gondolkodási heurisztikák teszik lehetővé, amelyek Levinson szerint Grice

maximáiból levezethetők; Nemesi ezeket a maximákat az alakzatok felismeréséhez megfelelő formájú **heurisztikákká** alakítja át. A különböző alakzatok a konvencionálistól való eltérés esetén jelennek meg, és nyilvánvalóan az eltérés mértékétől és jellegétől függ az egyes alakzatok fajtája. A Nemesi által felvett heurisztikák a következők (102–3):

1. konvencionális értelemben elég informatív-e a megnyilatkozás (mennyiségi heurisztika → tautológia);
2. konvencionális értelemben hamisan vagy pontatlanul referál-e a valóságra / a beszélő szándékára a megnyilatkozás (minőségi heurisztika → metafora, metonímia, túlzás, litotész, irónia);
3. konvencionális értelemben releváns-e a megnyilatkozás (relevanciaheurisztika);
4. konvencionális értelemben homályos, kétértelmű vagy terjengős-e a megnyilatkozás (módheurisztika → oximoron).

Ezek a heurisztikák támpontok, számos más nyomra is támaszkodik a hallgató a megértés során, így az intonációra / az írásjelekre, a gesztusokra, a műfaji és az egyéni elvárásokra.

Nemesi pragmatikai és szemantikai alakzatokkal is számol, az utóbbiak az előbbiekből levezetnek konvencionálizálódás (lexikalizálódás) eredményeképpen, összefoglaló nevük pedig jelentésalakzat.

A szerző hangsúlyozza, hogy a grice-i pragmatika nélkül sokszor egyáltalán nem adható meg a kijelentés igazságértéke, például a *Ha egy kis Chomsky vesznek fel a tanszékre, a szociolingvisták tiltakozni fognak* mondat esetében először a Chomsky-metaforát kell feloldani. Levinson (2000) modelljében az előbbi dilemmát – tudniillik hogy a pragmatikát egy megértési modellben hová helyezzük – úgy oldotta meg, hogy a grice-i pragmatikát kettéosztotta, egy részét a szemantikai interpretáció elé helyezte, a másik részét utána (107). Nemesi viszont jobbnak tartja Giora és a relevanciaelmélet modularizmusát, és ezek ötvözésével alkotja meg a saját modelljét, amelyben interfész van a lexikon és a szintaxis között, több példa is támogatja ugyanis azt, hogy a szintaktikai elemzés segíti a figuratív jelentés kiválasztását.

Nemesi a korábban bírált kontextualizmust (I. Gibbs) egyfajta módon mégis összehangolhatónak tartja Giora elméletével, tudniillik hogy a megelőző kontextus aktiválta jelentés a lexikai elérés első fázisában kiemelkedhet, és bár így előbbre sorolódhatnak, mint a vezérjelentés(ek), az(oka)t nem szorítják ki (109). A fejezet találó záró sorai Searle-től származnak, és azt hangsúlyozzák, hogy noha a saját elmélete nem illeszkedik a fennálló paradigmákba, nem hisz abban, hogy bármelyik paradigma jobban leírná a valóságot a másíknál.

4. Az alakzatok megértésével foglalkozó elméleti fejezeteket követő 3. rész az alakzatprodukciónak beszélt nyelvi korpuszon való vizsgálatát végzi el. Nemesi megvizsgálta a korpuszban talált alakzatok relatív gyakoriságát, átfedéseiket és együttjárásaikat, valamint a használatuk mögötti társalgási célokat. Aprólékosan ismerteti és kritikával is illeti a témába vágó korábbi vizsgálatokat, egyúttal kitér a szóbeli műfajok retorikai sajátosságaira.

Nemesi saját vizsgálataira mutatnak rá, hogy a konvencionális alakzatok (főként a metaforák, kisebb mértékben a túlzások) túlsúlya jellemzi a különböző beszélt nyelvi műfajokat. Az egyes alakzatok műfajok feletti gyakorisági sorrendje a következő: metafora > túlzás > irónia > metonímia > litotész > tautológia > oximoron (121), vagyis a metafora a leggyakoribb. Társulni tipikusan a metafora és a túlzás szokott, ezt követi a metonímia és a túlzás, valamint az irónia és a litotész

összekapcsolódása. Mivel Robertsnek és Kreuznak (1994) a társalgási célokat alakzatokhoz rendelő taxonómiáját Nemesi annak ad hoc volta, az intuíciónak sokszor ellentmondó jellege, de főként a kontextus felvázolásának hiánya miatt nem találta megfelelőnek, a szigorú empirista megoldás helyett a szociálpszichológiai háttérű diskurzuselemzést szorgalmazza. Ennél a korábban is említett Goffman dramaturgiai modelljére alapoz, megkülönböztetve instrumentális és interperszonális célokat. Az utóbbiba tartozik egyebek között a kedvező énmegjelenítés, az udvariasság és a kontrollgyakorlás (135). E két célcsoport egyes elemei között vagy versengés, vagy egybeesés, vagy konfliktus lehet, illetve közömbös is lehet a viszonyuk. Az ellentmondásos célokat össze kell egyeztetni: az interperszonális célok általában a beszélő költségét növelik, az instrumentálisak a minimális költség – maximális nyereség elv alapján működnek, tehát eleve konfliktusba kerülnek – elsőként tehát ezeket kell összeegyeztetni. A két véglet között célszerű választani: az egyik véglet az instrumentális célok teljes feladását jelenti (pl. kegyes hazugság, rutinszerű köszönés), a másik az interperszonális célokét (pl. orvoslás nélküli direktség).

Nemesi részletesen foglalkozik az alakzatok parafrázálhatóságának kérdésével is, általánosan elfogadott véleménynek tartja, hogy az ilyen átfogalmazásoknál mindig van tartalmi veszteség. A kérdés az, hogyan lehet hozzáférni a parafrázison túlmutató jelentésréteghez. Válaszként a relevanciaelmélet egy elgondolását hozza, amely különböző erősségű, például **gyenge implikaturákkal** is számol („benyomások”), amelyek együttese eredményez poétikai hatást. Nemesi a saját osztályozásában háromféle gyenge implikaturát különböztet meg: 1) **fogalmi implikaturát**, 2) **attitűdimplikaturát** és 3) **énimplikaturát**.

5. A könyv negyedik, az összefoglalást megelőző részében Nemesi a **túlzás (hiperbola)** alakzatát járja alaposan körül. E választásában feltehetően ennek az alakzatnak a beszédbeli gyakorisága, illetve szakirodalombeli elhanyagoltsága is szerepet játszott. Ismertetése során kitér a fogalmi meghatározás nehézségeire, a hiperbolának a mindennapi nyelvhasználatban betöltött diskurzusfunkcióira (példáit a dolgozathoz épített korpuszból hozza). Úgy véli, hogy a túlzás számos nagyításfajta tartalmaz, szemben a litotésszel, amely az erős nagyítás inverze. Nehezíti a hiperbola leírását az is, hogy értékelő és érzelmi többletjelentése miatt „kívül helyezi a megnyilatkozást a logikai szemantika hatáskörén” (153), ezt szemlélteti a következő példa: *A segítségadás tehát mindenkinek a feladata, aki csak egy **csöppnyi** felelősséget érez a másik ember iránt.*

Nemesi meghatározásában a túlzás olyan pragmatikai alakzat, amely „a valóság vagy egy lehetséges világ valamely elemét, jelenségét aránytalanul felnagyítja (a nagyítás releváns szemantikai skáláján az adekvát jelöléshez képest a végtelen felé transzponálva a kifejezést, ritkábban emfatikus ismétléssel), vagy aránytalanul kisebbiti (a kicsinyítés releváns szemantikai skáláján a zéróhoz közelítve kifejezést, ritkábban emfatikus ismétléssel)” (154). Saját korpuszvizsgálata arra mutatott rá, hogy amellett, hogy igen gyakori alakzatról van szó, előfordulásai zömében konvencionális a megjelenése, és az informális műfajokra jellemző. Gyakoriságából fakad, hogy sokat jár együtt más alakzatokkal (főként metaforával, metonímiával). A magyarban használatos túlzófok (*leges-*) egyértelműen pragmatikai többletjelentéssel bír, tetszés szerint többszörözhető, de számos más konvencionális módja is van nyelvünkben a túlzásnak, például a fosztóképző (pl. *számtalan, szüntelen*) vagy egyéb képzőbokrok alkalmazása (pl. *felejtethetlen, pótolhatatlan*), illetve a gemináció (pl. *nagyon-nagyon*). Nemesi a félelem, ijedtség, szörnyűség fogalomkörébe tartozó kifejezéseket is megemlíti (pl. *borzasztó, döbbenetes, eszméletlen, irtózatos*), amelyek pozitív jelentésű szavakhoz is járulhatnak. Éppen emiatt gondolja úgy számos nyelvész, hogy ezeknek a fokozó-

szóknak a lexikális jelentése már annyira kiürült, hogy grammatikalizálódott nyelvi elemeknek tarthatók (pl. Lorenz 2002, Macaulay 2006).

A hiperbolák megértésével kapcsolatban kétféle pragmatikai elmélet is született: az első szerint esetükben a minőség grice-i maximájának áthágását ismerjük fel; Sperber és Wilson elképzelésében pedig a hiperbolák alkalmazása is a közelítő használat egy esete, mint a metafora, amikor is a beszélő nagyobb kontextuális hatást sűrít a kifejezésekbe a kívánt jelentés eléréséhez. Nemesi az előbbivel ért egyet, azzal a kiegészítéssel, hogy a maximaszegés mellett léteznek a hiperbolákra utaló bevezető kifejezések is, az úgynevezett helyzetváltás-jelölők (footing-shift markers; McCarthy–Carter 2004), mint az angolban a *nearly* 'közel, csaknem' vagy az *almost* 'majdnem', ezek ugyanis hihetőbbé próbálják tenni a túlzást az interpretációs keret megváltoztatásával. Nemesi jól rámutat, hogy a túlzás nem a mennyiség maximájának megszegésével születik meg, ahogy sokan gondolják, ugyanis a hiperbola minőségileg más, mint nem túlzó változata: konvencionálisan hamis információ. Nemesi a hiperbolák mindig meglévő attitűdkifejező jellegét is hangsúlyozza, amely jellemzően meggyőzőségi célú használatukhoz vezet.

6. Nemesi könyve nemcsak elgondolkodtató, de igen élvezetes olvasmány is a pragmatikai és az alakzatkutatások iránt érdeklődőknek. A szerzőt elméleti igényessége mellett az empiria iránti fogékonysága is jellemzi: példák sokaságát vonultatja fel az egyes jelenségek szemléltetésére, ezek olykor igen szórakoztatóak. Szellemes és pedagógiailag is jó megoldás, hogy az 1. táblázatban az egyes alakzatformáknál ismert dalszövegekből származó példák szerepelnek (8), például oximoron: **Szeretlek is meg nem is, tudod, így van ez.** Ugyanígy lelitalálal a VIRUSFERTŐZÉS KÉMTEVÉKENYSÉG fogalmi metafora bemutatása Schaff Zsuzsának a Mindentudás Egyetemén tartott előadásának szöveganyagán (39). Az olvasó témában való további elmélyülését hűszoldalas (!) bibliográfia segíti, a könyvbeli gyors eligazodást pedig precíz név- és tárgymutató teszi lehetővé.

Nemesi Attila László kötete első a Loisir Kiadó pragmatikai sorozatú könyveinek sorában, amelyet remélhetőleg minél több hasonló magas színvonalú munka fog követni.

SZAKIRODALOM

- Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Grice, Herbert Paul 2011. *Tanulmányok a szavak életéről*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Lorenz, Gunter 2002. *Really worthwhile or not really significant? A corpus-based approach to the delexicalisation and grammaticalization of intensifiers in Modern English*. In: Wischer, Ilse – Diewald, Gabriele (eds): *New reflections on grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 143–61.
- Macaulay, Ronald 2006. Pure grammaticalization: The development of a teenage intensifier. *Language Variation and Change* 18: 267–83.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) 2003. *Tanulmányok a pragmatika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar Nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 222–61.
- Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) 1997. *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Reboul, Anne – Moeschler, Jacques 1998/2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Searle, John R. 2000. *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Budapest, Vince Kiadó.
- Searle, John R. 2009. *Beszédaktusok*. Budapest, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Gondolat Kiadó.

-
- Síklaki István (szerk.) 2008. *Szóbeli befolyásolás I–II.* Budapest, Typotex Kiadó.
Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Dér Csilla Ilona

egyetemi docens

Károli Gáspár Református Egyetem

Péter szerk., *Navigare humanum est...* Pusztay János hatvanadik születésnapjára

Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete. Budapest, 2008. 175 lap

Pusztay János 2008-ban ünnepelte hatvanadik születésnapját, és ugyanebben az évben nyerte el a Prima Primissima díjat a Magyar Tudomány kategóriájában. A jeles nyelvész, tanár és tudományos szervező sokszínű munkásságát a tiszteletére összeállított ünnepi kötet is tükrözi: a 39 tanulmány az uralisztika szinte minden kutatási és határterületét érinti.

Egy ünnepi kötethez híven a főszerkesztő, Pomozi Péter személyes hangvételű előszava után köszöntők következnek. Nemcsak prózában (Domokos Pétertől), hanem versben is: az észti nyelvű költemény Arne Puu tollából, a magyar fordítás Pomozitól származik. Ezután következik a Tabula gratulatoria, amelyen 8 országból 177 gratuláló kolléga, barát és tanítvány szerepel. A kötet végi függelék pedig tartalmazza Pusztay teljes bibliográfiáját (Karácsony Fanni összeállításában).

A főszerkesztő utószavából megtudjuk, hogy a szerkesztők kezdetben a cikkek tematikus rendezését tervezték, ám mivel a beérkező munkák változatossága ezt nem tette lehetővé, végül a szerzők neve szerinti betűrendben szerepelnek az írások. A tanulmányok nagy száma miatt nem lehetséges ismertetni az összes publikáció tartalmát, fontos azonban, hogy túlnyomórészt nyelvészeti cikkekről van szó: a történeti-összehasonlító munkákon kívül több szociolingvisztikai tanulmány is található a kötetben, van azonban antropológiai nyelvészeti, areális nyelvészeti, nyelvtipológiai és leíró jellegű tanulmány is. A nyelvészeti munkák mellett számos irodalommal, néprajzzal, történelemmel, valamint szociológiával foglalkozó írás is szerepel a kiadványban, ezek mellett találunk tudománytörténeti, régészeti és genetikai tárgyút, valamint úti beszámolót is.

A szerzők aktuális kérdéseket tárgyalnak, így a nem szakmabeli (nem uralista) olvasó betekintést nyerhet azokba a témákba, amelyek jelenleg az uráli nyelveket és népeket vizsgáló kutatókat foglalkoztatják.

Ilyen fontos kérdést tárgyal például I. G. Ivanov, aki a mari (cseremisiz) nyelv két irodalmi normájának problémakörét mutatja be, és az egységes norma létrehozása mellett érvel. Szerinte a mari két fő dialektusán létrehozott két irodalmi változat dualizmusa nem megfelelő a nyelv és a nép szempontjából, hiszen egy nyelvnek (egy népnek) egy közös normára volna szüksége. Ezt a közös változatot nem szükségszerű egyetlen dialektus kiválasztásával létrehozni, inkább az egyes sajátosságok vegyítésével lehetne megoldani, ahogyan arra korábban már voltak kísérletek. Ivanov bemutatja, hogy a két külön irodalmi változattal rendelkező nyelvjárás közelítése nem lehetetlen sem a fonológia, sem a grammatika, sem pedig a lexika szintjén.

Oszkó Beatrix egy kontaktusnyelvészeti kérdéssel foglalkozik: szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokat vizsgál a komi-permjákban, a lehetséges orosz hatást keresve. A 4816 komi-permják lexikai egység vizsgálata alapján kimutatta, hogy 26% vagy teljesen megegyezik az orosz változattal, vagy attól minimálisan tér csak el. Az összes szóegység 4,38%-a tartalmaz szó elejei mássalhangzó-torlódást: ebből 83% orosz eredetű lexéma, a többi hangutánzó, hangfestő. A szerző rámutat, hogy egy éppen folyamatban lévő nyelvi változásnak (vagyis a #CC terjedése) a tanúi lehetünk.

Timothy Riese nyelvpedagógiai tárgyú tanulmányában összehasonlítja az államisággal rendelkező és néhány kisebb (vagyis kevesebb beszélővel bíró) finnugor nyelv tanulási-tanítási lehetőségeit és módszereit. Erős eltérés mutatkozik minden tekintetben: míg a magyar, a finn és az észtl élő nyelvként tanulható, addig a mari (cseremisiz), a komi (zürjén), az udmurt (vojják), az erza-mordvin és a moksa-mordvin többnyire nyelvészeti vizsgálatok céljából kerülnek az érdeklődés középpontjába, és általában csupán olvasási szintig tanulják őket. A kodifikáció miatt azonban új tanítási módszer vált szükségessé: az átírás helyett az eredeti ortográfiára kell áttérni, továbbá gyakorlókönyvek és többnyelvű (lehetőleg valamelyik világnyelv – nemzeti nyelv párosítású) szótárak használata volna kívánatos.

Az aktuális kérdések sorából kiemelném még a Volga-vidéki area vizsgálatát (Bereczki Gábor), valamint a hantik (osztjákok) életének urbanizációval összefüggő változásainak ismertetését (Kerecsi Ágnes).

Az uralistáknak a határterületekkel kapcsolatos munkák fontos információkkal szolgálhatnak, ilyen például Balázs Géza tanulmánya, amely a nyelvi tabu definícióit és szemantikáját tekinti át. A kognitív nyelvészeti keret igen alkalmas a nyelvi tabu kezelésére: a kategorizációs folyamat során a tabu esetében tudatos „félreszkennelés” történik. A szerző a medve uráli nyelvekben található elnevezéseit elemzi példaként. Rámutat, hogy a magyar *medve* nem tabuszó, hanem egyszerű kölcsönzés, az egyéb megnevezései (pl. *feketevad*, *toportyánféreg*) azonban elgondolkodtatóak. Kifejti, hogy a nyelvi tabu mindig csak egy adott szinkron állapotban értelmezhető. Végül a politikai korrektség és a nyelvi tabu összefüggésére hoz példát.

A cikk rövidsége miatt sokszor csak kérdésselvetésre nyílik lehetőség, ahogy azt Kozmács István tanulmánya is mutatja. A szerző az udmurt (vojják) partikulák kérdéskörére hívja fel a figyelmet. Miután ismertetett a klasszikus, funkció szerinti csoportosítást, felvet néhány problémát. Először is, több partikula létrehoz morfológiai természetű szerkezetet. Másodszor Kozmács felfigyelt arra, hogy az *ukata* 'még' rémakiemelők partikula más partikulákkal (*ik* 'éppen, ugyan-', *no* kötőszói szerepű) is kapcsolódhat, noha ezek funkcióban és szórendi pozícióban is eltérnek egymástól. A szerző kimutatta, hogy az *ik* partikula funkcióbeli és szórendi változáson ment át.

Érdeemes megemlíteni, hogy egyéb, partikulákkal foglalkozó tanulmány is található a kötetben: Sipos Mária 11 hanti (osztják) egyéni éneken végzett vizsgálatot, hogy feltárja a *ši* 'már említett dologra utaló névmás' pontos funkcióját. Az elem gyakran megjelenik közvetlenül az állítmány előtt partikulaszerében, szigorúan csak tényközlő mondatokban. A szerző a modalitással hozza kapcsolatba az elemet: a hantiban a modalitás szempontjából általánosan jelöletlennek tekintett tényközlő mondatoknak lehet alaki kísérője. A szerző a vizsgálat prózai szövegeken való folytatásának szükségességét is hangsúlyozza. (Sajnos a nyelvi példák eredeti betűtípusai a tanulmányban elvesztek.)

A kötetben egyetlen olyan cikk található, amely nem közvetlenül kapcsolódik az uráli nyelvekhez, az ünnepektől érdeklődési köréhez azonban igen. Havas Ferenc azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy lehetséges-e az alany kategóriájáról beszélni nem nominatív nyelvek esetében is. Fontos elkülöníteni egymástól az alanyesetet (morfológiai kategória, kétségtelenül nem univerzális jelenség) az alanytól (szintaktikai kategória). Az alany univerzalitása az 1970-es évektől vált kérdésessé a nyelvtudomány számára. Az általános érv az univerzális alany kategóriája mellett az, hogy bizonyos esetekben (pl. azonos NP-törlés) például az ergatív nyelvek is azonos módon kezelik az intranszitiv ige mellett abszolút esetben álló „alanyt” és a tranzitiv ige mellett álló ergatívuszi esetű „alanyt”. A szerző azonban rámutat arra, hogy az alany univerzálisan nem definiálható kategória.

A kötet nemcsak tartalmilag, hanem nyelvileg is sokszínű: a huszonegy magyar mellett hét orosz, három angol, két finn és egy észtl nyelvű tanulmány is olvasható, utóbbiban Karl Pajusalu valódi észtl dialektológiai csemegét talál a kötet olvasóinak, a lettországi észtl nyelvszigetek kérdéséről tárgyalja. Kiemelendő, hogy több kisebb finnugor nyelvű cikk is szerepel a kiadványban: egy dél-észtl nyelvű, néprajzi témájú tanulmány Marju-Torp-Köivupuu tollából és egy udmurt nyelvű írás V. Kelmakovtól, aki az 1847-ben szarapuli nyelvjárásban megjelent Máté-evangélium szinonimahasználatát elemzi. A vizsgálat alapján elmondható, hogy a fordító törekedett arra, hogy az egyéb

---

nyelvjárást beszélő udmurt olvasók is megértsek az evangéliumot, ezáltal lépéseket tett az irodalmi norma megteremtése felé.

A kötet ezen kívül tartalmaz két udmurt absztrakttal rendelkező (irodalommal foglalkozó) tanulmányt (N. V. Kondratyeva és L. Fjodorova), T. Ariszkina pedig erza-mordvin összefoglalóval látta el az erza és a magyar udvariassági kifejezésekkel foglalkozó munkáját.

Ezek a cikkek nem csupán egzotikumok, hanem szerepet játszanak a finnugor kisebbségi nyelvek presztízsének emelésében is: egy fórum, ahol a beszélők anyanyelvükön nyilvánulhatnak meg. A szerkesztők a tartalomjegyzékben külön feltüntették a finnugor nyelvű absztraktokat, illetve a kisebb nyelven közölt írások világnyelvi összefoglalóját, ezzel is felhívva rájuk a figyelmet.

Az ünnepi kötet híven tükrözi az uralisztika sokszínűségét, ezernyi kutatási irányát, így nemcsak a nyelvtudósok, hanem minden néprajz, irodalom, régészet, egyszóval: emberi kultúra iránt érdeklődő olvasó érdekes, értékes tanulmányokat talál benne. A kötet az ELTE BTK Finnugor Tan-
székén kapható, illetve a főszerkesztőtől rendelhető meg.

Németh Szilvia